

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1988

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

38

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

1988

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:

Eigtveds pakhus, se tekst s. 109.

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Ib Gejl
Finn H. Lauridsen

UNDER MEDVIRKEN AF:

Jørgen Fink
Henrik Fode
Erik Korr Johansen

Trykt med støtte af

Statens humanistiske Forskningsråd

ISBN

87-89386-00-0

Copyright © 1989 by Erhvervsarkivet

V. Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark

by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>Allan Frandsen</i> : Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925	7
<i>Niels Peter Stilling</i> : Rawerts nyttige skrifter	40
<i>Jørgen Fink</i> : Den nye Lavsbevægelse II	91
<i>Joan Harders</i> : Frederic de Coninck	106
Dansk erhvervshistorisk litteratur	142
Beretning om virksomheden	172

Mundelstrup Gødningfabrik – og egnen omkring den 1871-1925

AF ALLAN FRANDBSEN

På det seneste har Århus Amtskommune konstateret en meget omfattende forurening ved Mundelstrup Gødningfabrik. I denne artikel skildrer redaktør, cand.phil. Allan Frandsen gødningfabrikkens historie i samspil med egn og miljø. Allerede i 1919, skriver han, kunne man ikke lade kreaturerne drikke af Egåen, der løber fra Geding sø. Da fabrikken lukkede 1921, var søen nærmest uddød.

I 1871 lå det årlige kunstgødningforbrug i dansk landbrug på omkring 23.100 tons¹. I 1925 var forbruget steget til omkring 380.000 tons². Den periode, der tidsmæssigt rammer denne artikel ind, kendetegnes således ved en stærk udvidelse af gødningforbruget. På den baggrund kan historien om en enkelt fabrik, Mundelstrup Gødningfabrik, der var i drift hele perioden, og var en af de største, give et indblik i vilkårene for produktionen af den store mængde gødning, der fulgte landbrugets ekspansion.

Men fabrikker ligger ikke isoleret og uden indflydelse på det sted, de er placeret. Arbejdere, funktionærer og dermed mange familier i fabrikkens område eksisterer i kraft af den, og de økonomiske forhold i de pågældende kommuner er i en vis udstrækning afhængig af fabrikkens produktion. Denne lokale synsvinkel er gennemgående i artiklen, hvilket blandt andet fører til, at fabrikkens udvidelser, opkøb af grunde i området samt enkelte personer er behandlet forholdsvis grundigt. En anden lokal indflydelse der kan spores den dag i dag, er fabrikkens forurening af omgivelserne. Da der for øjeblikket pågår undersøgelser af denne side af fabrikkens drift, er disse spørgsmål også berørt.

Almindeligvis skrives historien om en virksomhed ud fra virksomhedens egne arkivalier, og hvis arbejdernes vilkår på fabrikken findes interessante, så ligger forhandlingsprotokoller m.v. fra den lokale fagforening som en væsentlig ramme om denne side af historien. I det foreliggende tilfælde eksisterer der hverken virksomheds- eller fagforeningsarkiv. Endnu et formål

med denne artikel er derfor at afprøve mulighederne for lokale industrihistoriske undersøgelser, hvor det helt centrale kildemateriale mangler.

Kunstgødningsproduktion og -forbrug i Danmark 1871-1925

Dansk kunstgødningsproduktion begyndte på hjørnet af Amagerbrogade og Holmbladsgade i København. Her lå Fredens Mølle, som i 1826 blev købt af englænderen Joseph Owen, en af grundlæggerne af dansk kemisk industri. I den forbindelse søjede han endnu et produkt til møllens produktion ud over olie og sæbe, bengødning. Siden 1823 havde Owen arbejdet med tanken om at fremstille gødning af ben, men stigende priser på råvarer førte ham i andre retninger. I 1833 fik han da 10 års eneret på at fremstille 'Patent-Gjødning', som han selv kaldte det. Hovedingredienserne i denne planternes livseleksir var 'fejsekarn fra gaderne, såkaldt dagrenovation, ler og friske menneskelige ekskrementer i forholdsmæssige dele'³. Owen var bestandig på jagt efter nye produktionsformer og tog i 1851 til sit gamle fædreland for at lære kunsten at fremstille en ny slags gødning: surfosforsur kalk, der blev lavet ved hjælp af svovlsyre⁴. Et produkt som Owen i 1831 havde fået eneret på at producere i Danmark⁵.

Fremstillingen af superfosfat – som den surfosforsure kalk senere blev kaldt – hang altså snævert sammen med svovlsyreproduktionen. Fremstillingen af svovlsyre og superfosfat er temmelig indviklet, men forløber i store træk således⁶: I en evigt brændende ovn brændes svovlkis under tilførsel af luft, og forbrændingsproduktet svovlilte (svovlsyring) ledes til store blykamre. Her udsættes det for et kunstigt regnvejr af salpetersyre og omdannes derved til svovlsyre. I den videre fremstillingsproces blandes svovlsyren med fosfat og i den tidligste produktion ligeledes med ben og guano, og superfosfaten er en kendsgerning. Undervejs i produktionen er der dog opstået nogle fluor- og siliciumforbindelser, som skal fjernes, da de ellers ødelægger plantevæksten i omegnen af fabrikken.

Den hjemlige produktion af gødning dækkede imidlertid kun en ringe del af forbruget, og gødningshandelen måtte i hele perioden indrette sig efter verdensmarkedet. Producenterne fik med toldloven af 4. juli 1863 for alvor den udenlandske konkurrence at føle, mens importørerne begunstigedes, idet indførsel af alle slags gødningsprodukter ved lovens ikrafttræden 1. april 1864 blev fuldstændig toldfri. Industrihistorikeren Richard Willerslev har karakteriseret den følgende periode frem til begyndelsen af det 20. århundrede med tre ord: monopol – kaos – monopol⁷. Dermed menes, at Fredens Mølle i begyndelsen af 1860'erne udgjorde et faktisk monopol i dansk

De første arbejdere på Mundelstrup Gødningfabrik var uden tvivl lokale daglejere og husmænd. 20 faste arbejdere stod fra begyndelsen i 1871 for produktionen, omkring 1916 var antallet øget til 120 faste folk. Dertil kom forår og efterår et næsten tilsvarende antal, når svovlkis og råfosfat blev »indvejet« på fabrikken, og den færdige superfosfat blev »udvejet«. Gødningen blev efter fremstillingen lagret i de store lagerbygninger på fabrikken, og i udvejningstiden fyldte de mange arbejdere den i sække til transport på jernbanevogne. Foto ca. 1913. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

gødningindustri. I løbet af dette tiår og første halvdel af det næste oprettedes imidlertid omkring 16 gødningfabrikker landet over⁸, og samtidig begyndte handelsfirmaer for alvor at gøre sig gældende. Priserne raslede ned. Ikke alene var den skærpede konkurrence firmaerne imellem, men også i forhold til landmændenes lokale indkøbsforeninger med til at tvinge priserne nedad⁹. Den ene gødningfabrik efter den anden lukkede, og de der blev tilbage, var tvunget til en form for samarbejde. Fredens Mølle og et andet stort firma Güssefeld og Ree fik ved fælles hjælp og en større sum penge standset Tuborgs gødningproduktion¹⁰. I samme periode begyndte et nyt selskab at sætte sit præg på gødningshandlen i Danmark – Beckett & Meyer – et rent handelsselskab.

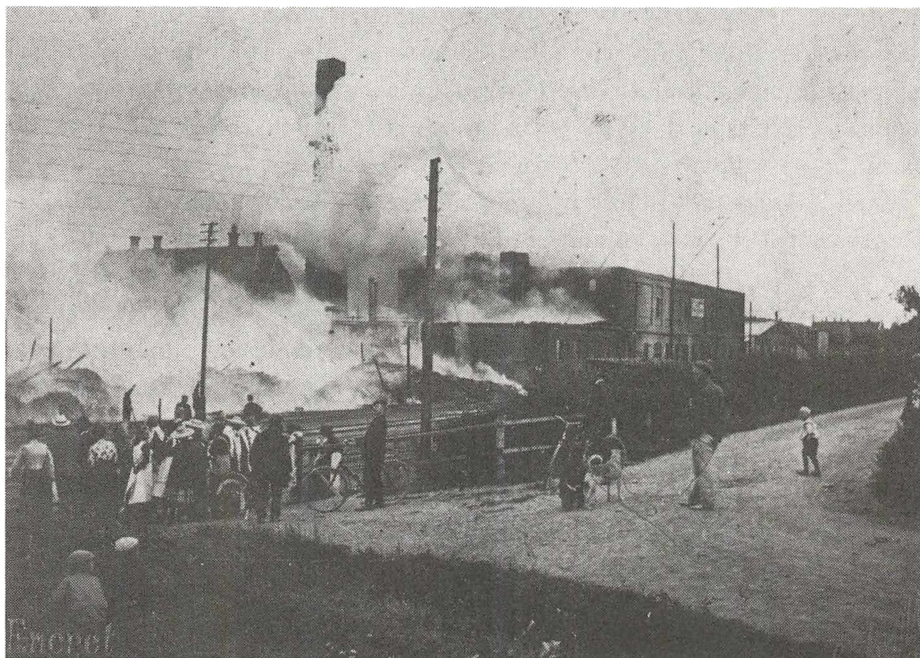
Beckett & Meyer var sammen med Fredens Mølle i stand til at overleve de kaotiske år i gødningbranchen, mens Güssefeld og Ree måtte kapitulere i slutningen af 1880'erne. Efter mislykkede forsøg på at sælge firmaets

fabrik i Kastrup til Beckett & Meyer solgte ene ejeren på det tidspunkt, Otto E. Güssefeld den til et nystiftet selskab A/S Dansk Svovlsyre- og Superphosphat Fabrik (Det senere Superfos. I nærværende arbejde og i samtiden kaldet Dansk Svovlsyre). Gødningshandelen lå nu i hænderne på tre firmaer, de to fabrikker Fredens Mølle og Dansk Svovlsyre samt det store importfirma Beckett & Meyer¹¹.

Selv om de var konkurrenter nærmede de tre firmaer sig hinanden og oprettede i 1897 Det danske Gødningsselskab, som skulle stå for de tre virksomheders gødningssalg i Danmark¹². Den beskedne udenlandske handel holdtes imidlertid udenfor. Og nu gik det hurtigt i retning tilbage mod monopoliet. I 1898 blev Beckett & Meyers gødningsafdeling lagt ind under Dansk Svovlsyre, og fire år senere solgtes A/S Fredens Mølles fabrikker på Amagerbrogade til byggegrunde, mens Dansk Svovlsyre overtog den fabrik, som Fredens Mølle i 1871 havde opført i Mundelstrup. Monopolet var igen en realitet, men situationen var væsentlig forandret i forhold til den tidligere monopolsituation. At det netop blev Dansk Svovlsyre, der overlevede, må med Nyrop og Willerslev tilskrives, at selskabet var såvel et produktionsselskab som et importforetagende¹³.

Danske bønders selvbevidsthed og økonomiske fornemmelse var øget markant siden 1860'erne. Andelsbevægelsen havde i en selvforstærkende proces lært bønderne den selvstændige organisering, og dette gjorde sig også gældende indenfor gødningshandlen: Dansk Andels Gødningsforretning (D.A.G.) stiftedes i 1901 som et direkte modtræk mod Det danske Gødningsselskab¹⁴. I de første ti år var D.A.G.s andel af gødningshandelen dog beskedne, idet den kun androg knap 25 % af den importerede mængde¹⁵. Forretningen havde ifølge egne udsagn vanskeligt ved at træffe aftaler med udenlandske forhandlere, da Gødningsselskabet havde lavet aftaler med disse for at undgå konkurrence på hjemmemarkedet¹⁶. D.A.G. måtte desuden kæmpe med fodslaget i egne rækker. I 1907 meldte to store gødningsselskaber på øerne sig ud af landssammenslutningen, efter at denne havde vedtaget købepligt for medlemmerne¹⁷. Spørgsmålet om købepligt gav senere stødet til en skærpet kamp mellem D.A.G. og Det danske Gødningsselskab.

Gødningsselskabet, der efter 1902 fungerede som Dansk Svovlsyres salgsafdeling, havde en række gode år fra 1902 til 1908. Aktieudbyttet i Dansk Svovlsyre steg, og i 1907 noteredes en kursstigning i løbet af året fra 207 til 350¹⁸. Samme år begyndtes opførelsen af en helt ny svovlsyre- og superfosfatfabrik i Ålborg i sikker forvisning om gode konjunkturer for gødningshandlen. Konjunkturerne holdt imidlertid ikke. Råstofpriserne steg,

To brande på Mundelstrup Gødningsfabrik i 1904 og 1906 var store tilløbsstykker. Det var dog ikke uden risiko at være tilskuer til brandene. Syren fra de varmesprængte syreballoner flød i stride strømme ud på jorden og åd skoene på de nysgerrige. Også skinnerne på banelegemet blev svært beskadiget. Som følge af giftig røg og eksploderende salpetersække, der sendte brændende bygningsdele ned over jernbanen, måtte passagererne på strækningen Århus-Randers passere Mundelstrup Station til fods. Brandene havde desuden den miljømæssige konsekvens, at den indvendige blybeklædning i det brændende syrehus, som lå lige op ad banelegemet, faldt til jorden, hvor den blev opløst af syren. På det sted hvor syrehuset lå, har Århus amtskommune ved de aktuelle målinger konstateret den højeste koncentration af bly på den gamle fabriksgrund. Foto fra branden august 1904. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

og på grund af en række alvorlige driftsforstyrrelser på Mundelstrupfabrikken i 1908 samt en senere start på Ålborgfabrikken end beregnet, ophobedes de dyre råvarer på fabrikkerne. Dansk Svovlsyre var nemlig nødt til at bestille råstoffer et år eller to frem i tiden¹⁹. I sine beretninger på generalforsamlingerne i årene 1908 og 1909 beklagede selskabet sig over faldende salgspriser, og det er muligt, at disse må tilskrives gødningsforeningernes virksomhed. At de omtalte driftsforstyrrelser spillede væsentligt ind, er imidlertid uden for enhver tvivl. Dette ses i selskabets følgende beretninger, hvor en stabil produktion kendetegner fabrikkernes virksomhed. I 1910 udbetaltes således et aktieudbytte på 40 %, og Dansk Svovlsyre var årets højst noterede selskab²⁰. Frem til verdenskrigen var dansk gødnings-

produktion et lukrativt foretagende med årlige udbytter i Dansk Svovlsyre på omkring 25 %²¹. En yderligere understregning af den optimistiske tro på produktionens rentabilitet er det faktum, at selskabet i 1913 købte en grund i Fredericia til en ny gødningsfabrik²². Men så brød krigen ud, og samtidig opstod nye problemer med D.A.G.

Med henvisning til de usikre forhold på verdensmarkedet prøvede Dansk Svovlsyre at få bønderne til at binde sig til fem-årige kontrakter på alle gødningsprodukter. Men det var ikke lige bøndernes kop te i dyrtidsårene, og hvad der gjorde teen ekstra bitter, var Dansk Svovlsyres høje aktieudbytte på 35 %²³. Bønderne tog initiativ til en omorganisering af D.A.G. med det formål at knytte endnu flere til forretningen, og desuden at arbejde for en selvstændig gødningsfabrik i Danmark. Midlet var paradoksalt nok at tegne 10-årige kontrakter med landmændene²⁴. Omkring halvdelen af alle danske landbrug tilsluttedes forretningen ved nyttegningen i 1916. Men også D.A.G. var nødt til at erkende krigens realiteter, og allerede i 1917, 1918 og 1919 måtte man løse medlemmerne fra de lange kontrakter²⁵. I krigsårene var Det danske Gødningskompagni således enerådende på gødningsmarkedet.

I 1920 og 1921 var situationen imidlertid væsentligt forandret. D.A.G. købte i disse år al sin superfosfat i udlandet, hvilket førte til en hård pris-krig mellem andelsselskabet og gødningskompagniet. Fra en pris på 30 kr. pr. 100 kg superfosfat i januar 1920 faldt Gødningskompagniets pris efter andelsselskabets køb af et billigt udenlandsk parti til 26 kr. plus en række rabatter og fordelagtige kreditter²⁶. Gødningskompagniets monopol var brudt, som formanden for D.A.G. folketingsmand V. Pinholdt udtrykte det på selskabets generalforsamling i 1922²⁷.

Denne situation kunne mærkes i Dansk Svovlsyre. I 1921 var en likvidation nært forestående, og kun en omfattende plan for rekonstruktion reddede firmaet²⁸. Årene 1921-1923 brugte selskabet til at gennemføre drastiske nedskæringer og udrensninger i de økonomisk dårlige grene af virksomheden, og i 1924 lyder meldingen fra selskabet: 'I det store hele må 1924 betragtes som et for vor virksomhed tilfredsstillende år'²⁹. Selskabets økonomiske hestekur var tilendebragt, og markedet faldet på plads mellem Det danske Gødningskompagni og D.A.G. Et af ofrene for besparelserne i A/S Dansk Svovlsyre- og Superphosphat-Fabrik var Mundelstrupfabrikken, som ville være for dyr at bringe i funktion efter tre års stilstand³⁰.

Mundelstrupfabrikken måtte lade livet i kampen mellem giganterne på gødningsmarkedet. Ved nedlæggelsen var situationen dog væsentlig forandret i forhold til tidspunktet omkring århundredskiftet, hvor Dansk

Svovlsyre overtog fabrikken. Dengang var selskabet næsten enerådende på det danske marked, men ved midten af 1920'erne havde Dansk Andels Gødningsforretning fået vind i sejlene. I de år, der fulgte efter opførelsen af Mundelstrup fabrikken i 1871, var gødningmarkedet herhjemme på det nærmeste at ligne ved kaos, hvor en mængde nye firmaer skød op i kortere eller længere perioder. Det monopol, som A/S Fredens Mølle havde besiddet i 1871, blev på den måde undermineret. Selskabet selv måtte også kapitulere, væsentligst på grund af en ensidig satsning på produktion uden blik for mulighederne med den importerede gødning.

Mundelstrupfabrikken og Fredens Mølle 1871-1902

A/S Fredens Møllens oprettelse af fabrikken i Mundelstrup i 1871 blev sidste led i en række udvidelser af selskabets produktionskapacitet. I 1867 og 1870 blev to fabrikker føjet til det eksisterende anlæg på Amager, men aldrig så snart stod det sidste anlæg færdigt, før der blev behov for et nyt. Den danske import af superfosfat var i 1870 næsten dobbelt så stor som den hjemlige produktion, og på den baggrund fandt direktionen i A/S Fredens Mølle det rigtigt at bygge endnu en fabrik.

Selskabet ejede en gård ved Viborg, Liseborg, og et af direktionsmedlemmerne Valdemar Bauditz blev sendt til Jylland for at undersøge mulighederne på dette sted³³. Imidlertid var det sikkert udsigten fra togkupeen ved Mundelstrup Station der afgjorde, at Liseborg blev vraget til fordel for en grund tæt ved jernbane og station, en placering der utvivlsomt tiltalte den tidligere jernbaneingeniør³⁴. Han vidste tillige fra Kastrup-fabrikken, hvilke problemer en lang afstand til jernbane kunne give. Yderligere to forhold kan i øvrigt tænkes at have spillet ind. Dels ville råstoftransporten med banen fra Århus havn være kortere end til Liseborg, dels ville man let kunne slippe af med affaldet til den nærliggende Geding sø, og samtidig var der langt til de nærmeste naboer. Miljøproblemer med omkringboende havde Fredens Mølle allerede inde på livet på Amager³⁵. Under alle omstændigheder blev der den 1. november 1871 tinglyst skøde mellem husmand Eberhard Hansen, Mundelstrup og A/S Fredens Mølle på matr. nr. 5m Mundelstrup by³⁶. Købekontrakten var dog allerede underskrevet den 20. maj, og byggeriet gik så stærkt, at den første svovlkis allerede den 28. november kunne lægges i de nye ovne, og en måned senere var man klar til den første blanding af svovl og fosfat³⁷.

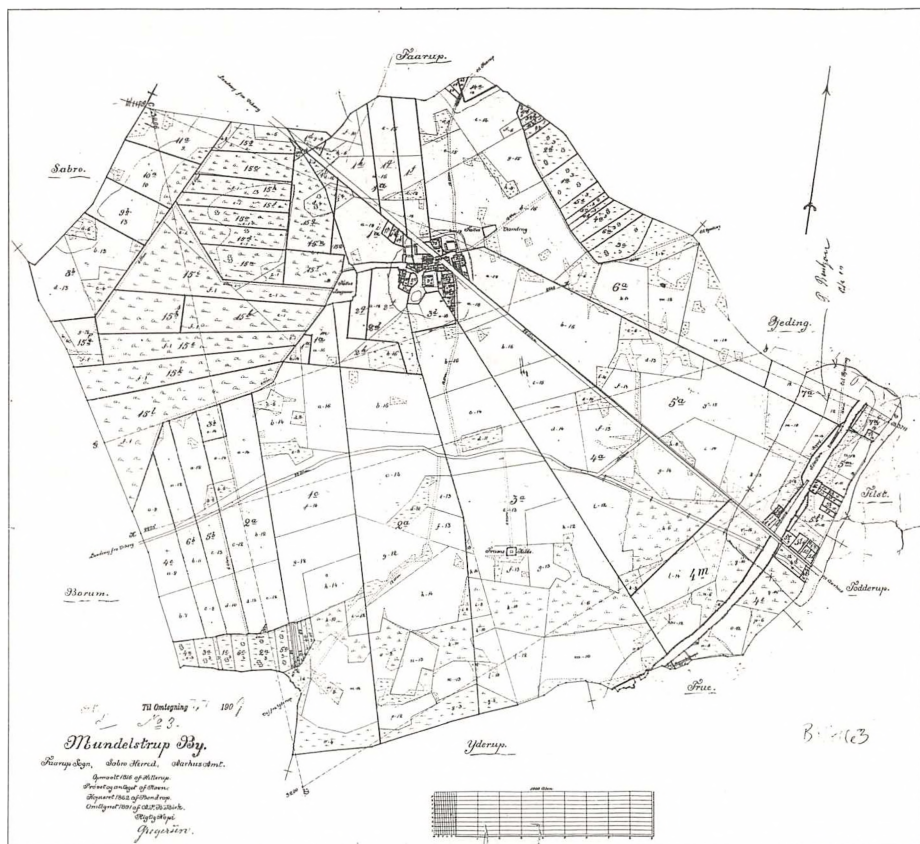
Begyndelsen til Mundelstrup Gødningfabrik var fire bygninger samt en skorsten. Væsentligst var selve svovlsyrefabrikken, der rummede de store

blykamre, to svovlkisovne, en dampkedel, svovlsyrebeholdere samt et par pumper. Desuden fandtes en maskinbygning med mølleværket, hvor fosfaten og svovlsyren blev blandet. Her var ud over mølleværket som det altdominerende maskineri også en 'maskine m. tilbehør' – måske en knusemaskine til fosfaten. En dampkedel og en pumpe kompletterede indholdet af maskinhuset. De sidste to bygninger var et oplagshus og et 'stuehus', som tjente til bolig for fabriksbestyrer Clemmensen samt kontor og måske laboratorium³⁸. Midt i hele dette grundmurede og paptækkede bygningsværk ragede dampskorstenen op. Disse bygninger udgjorde det grundlag, hvorfra fabrikken udvidede sig de følgende år. Den første udvidelse var retira-der i 1872, og frem til 1880 opførtes endnu to lagerbygninger samt nogle mure og plankeværker, der heggede råstofferne og superfosfaten ind. En smedie blev bygget før 1890. De tekniske nyskabelser indskrænkede sig før 1890 til en knuse- og en pulveriseringsmaskine.

I 1895 skete der imidlertid afgørende nyt på det tekniske område. A/S Fredens Mølle ansatte i 1894 kemiingeniøren Adolphe Clément (f. 1860) som efterfølger for jernbaneingeniøren Bauditz. Clément konstaterede snart, at selskabet ikke var fulgt med den tekniske udvikling⁴⁰. Først og fremmest var det Mundelstrup-fabrikken, der skulle nyde godt af forandringerne, hvis mål var et billigere produktionen. På Amager-fabrikken var der ikke plads. Cléments plan var dels at få indrettet et laboratorium og dels at udvide anlægget med Glover- og Gay Lussacs-tårne, der skulle koncentrere svovlsyren betydeligt. I august 1895 stod de to tårne færdige i en ny bygning mellem svovlsyrebygningen og oplagshuset⁴¹. Resten af århundredet var det småt med tekniske udvidelser, hvorimod de fysiske var betydelige. Ikke mindre end ni 'varehuse' til den færdige svovlsyre og superfosfat opførtes i 1899, dels på det gamle matr. nr. 5m og dels på to i 1892 og 1895 nyerrhvedede parceller mellem 5m og Geding sø, henholdsvis matr. nr. 7c og 7b⁴².

I september måned 1901, et års tid før salget af fabrikken til Dansk Svovlsyre, var der blevet opført følgende bygninger: folkestuebygning, gläubersaltværk, gradereværk, tømrerværksted, blyloddeværksted og en forhøjelse af et af de to tårne i svovlsyrebygningen⁴³. Folkestuen signalerer, at arbejdsstyrken efterhånden havde nået et omfang, der gjorde en sådan foranstaltning påkrævet. Oplysninger om fabrikkens arbejdsantal er meget sparsomme, men de foreliggende kilder peger på en forøgelse fra 20 ved fabrikkens start, over 36 i 1885 til omkring 60 i 1901⁴⁴. Oprettelsen af de to værksteder er et vidnesbyrd om, at vedligeholdelsen af det komplicerede produktionsanlæg krævede en vis håndværksmæssig ekspertise. Dog kan

det undre, at denne først får egne lokaler på et så sent tidspunkt. Men det understreger Nyrops tese om en af årsagerne til Fredens Mølles konkurs i 1902. Han er af den opfattelse, at Fredens Mølle likviderede, fordi den ikke teknisk var fulgt med udviklingen. Som tidligere nævnt var den udenlandske konkurrence på gødningmarkedet hård i de sidste årtier af 1800-tallet. Danske producenter var derfor nødt til teknologisk at følge med de udenlandske konkurrenter, hvad der dog ikke havde været de bedste muligheder for på Mundelstrup-fabrikken.

Længst ude mod øst i Mundelstrup ejerlaug, og dermed Sabro-Fårup kommune, lå matrikelnumrene fra 5a til 5z, som efterhånden blev fyldt næsten helt ud med fabriksbygninger. Også matrikelnumrene 7a, 7b og 7c blev mere eller mindre bebygget. På den anden side af Viborgvejen lå – og ligger – Mundelstrup Kro. Den fik i forbindelse med opbygningen efter branden i 1906 et helt nyt navn. Arbejderne, der foretog opbygningen, udvidede samtidig fabrikken med to syresystemer, så der i alt var fire. Dansk Svovlsyre erhvervede i 1904 et stort grundstykke med tilhørende gård – Todderupgård – i Tilst sogn, der grænsede umiddelbart op til grunden i Sabro-Fårup kommune, og kom dermed til at eje hele sødalen, hvor fabrikken lå, samt det meste af bakken, der strækker sig langs nordsiden af Viborgvejen i retning mod Århus. Matrikelkort i Matrikelarkivet.

Siden oprettelsen i 1871 var ledelsen af Mundelstrup Gødningsfabrik lagt i hænderne på bogholderne, som fungerede som fabrikkens forretningsførere. Første leder var A. Clemmensen, der siden A/S Fredens Mølle blev stiftet i 1851 havde været bogholder på Amager⁴⁵, og da han døde i 1893, rykkede A. Pedersen ind i forretningsførerstolen. Han var som kontorist kommet til Mundelstrup fra Århus i 1881 og regnede åbenbart med at blive, da han samme år købte en grund ved siden af Mundelstrup kro. I 1886 byggede han nyt hus samme sted og avancerede i 1890 til bogholder. På det tidspunkt var han 41 år, gift og havde syv børn. Bogholderstillingen beholdt han frem til Clemmensens død, og han fungerede herefter som forretningsfører frem til 1903, hvor han afløstes af en teknisk uddannet leder⁴⁶. Pedersen havde dog siden 1895 haft assistance af to kemikere, sikkert et resultat af Cléments ansættelse i A/S Fredens Mølle. Først Karl Chr. Budde og senere fra 1898 af kemiingeniør Carl A. J. Røgind. Denne var uddannet på Fredens Mølle på Amager og flyttede efter kort tid i Mundelstrup til Stettin som laboratorieførstander⁴⁷, og så vidt det kan ses, var Pedersen igen ene om den daglige drift.

I stedet for at bruge virksomhedens overskud til teknologiske nyanskaffelser blev det uddelt blandt aktionærerne⁴⁸. Ovenfor er omtalt, at Mundelstrup-fabrikken frem til Cléments ansættelse stod langt tilbage i teknisk henseende, omend man her i modsætning til Amager-fabrikken havde de fysiske muligheder for udvidelser. Anlæggene til fabrikation af glaubersalt var formentlig A/S Fredens Møllens forsøg på at brede produktionen ud på flere felter end blot svovlsyre og gødning. Produktionen var som nævnt udelukkende koncentreret om svovlsyre og superfosfat, i modsætning til Fredens Mølle-fabrikken på Amager, hvor der desuden produceredes linolie, rapsolie, foderkager og otte forskellige slags sæbe. Tidligere havde fabrikkerne på Amager desuden fremstillet cement, benkul, benfedt og vognsmørelse⁴⁹. Olie-, foderkage- og sæbeproduktionen var med til at bære A/S Fredens Mølle gennem de svære konkurrencevilkår i 1880'erne, hvor Mundelstrup-fabrikken kom ud med et underskud på 6.000 kr. i 1886. Glaubersaltanlæggene kan ses som et krampagtigt forsøg på at differentiere produktionen i Mundelstrup. Et forsøg der mislykkedes. Fabrikkens skæbne var i realiteten beseglet. Set i sammenhæng med Cléments tekniske nyskabelser markerer opførelsen af de fem nye bygninger dog en overgang fra stilstand til fornyelse og vækst. Ændringen indtraf, da Dansk Svovlsyre i 1902 fik tilskødet de godt tredive år gamle bygninger i Mundelstrup for en pris af 200.000 kr.

Mundelstrupfabrikken og A/S Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabrik 1902-1925

Havde Mundelstrupfabrikken sovet Tornerosesøvn, mens Fredens Mølle ejede den, blev den brat vækket, da Dansk Svovlsyre rykkede ind i 1902. Allerede inden købet drøftedes situationen på et bestyrelsesmøde i Dansk Svovlsyre, hvor man gjorde det klart, at der krævedes store forbedringer og nyanskaffelser til et beløb på omkring 100.000 kr., hvis selskabet overtog fabrikken. Overtagelsen skulle i givet fald ske den 1. oktober⁵⁰. 10. september 1902 var bestyrelsen i Dansk Svovlsyre igen samlet, og nu blev der vedtaget konkrete forbedringer på fabrikken i Mundelstrup, hvilket må betyde, at handelen var faldet på plads. For en løn på 2.400 mark (omkring 2.600 kr.⁵¹) ansattes den tyske kemiingeniør Hartmann til at ombygge svovlsyresystemerne for 4.500 mark. Formålet var ikke kun en forbedring i Mundelstrup. Efter et halvt års prøvetid skulle det afgøres, om forandringerne burde danne grundlag for yderligere ændringer i Mundelstrup og Kastrup. Bestyrelsen kastede sig imidlertid ikke umiddelbart ud i et stort nybygningseventyr. Dels skulle Hartmann kun ombygge det ene af syresystemerne, dels tog bestyrelsen forbehold overfor nogle forbedringer af gødningproduktionen, som A. Clément, der nu var blevet direktør i Dansk Svovlsyre, foreslog⁵². Clément fik dog meget hurtigt overbevist bestyrelsen om det fornuftige i sine planer, og allerede dagen efter accepterede bestyrelsen den efter dens eget udsagn minimale merpris på 2.600 mark for at forbedre gødningproduktionen⁵³.

Hartmann gik i gang med arbejdet i sødalen mellem Mundelstrup og Tilst, og i december 1903 var fabrikken ombygget og udvidet i en sådan grad, at der nu krævedes en teknisk/kemisk uddannet direktør⁵⁴. Samtidig besluttedes at overflytte den hidtidige leder A. Pedersen til andet arbejde. Med den nye ansættelse af en teknisk uddannet direktør, svenskeren dr. Vikander, ændredes ledelsen af fabrikken radikalt, og en ny epoke i fabrikkens historie tog sin begyndelse.

Ændringerne af det gamle fabriksanlæg foregik imidlertid ikke kun på det tekniske område indendøre på matr. nr. 5m. Allerede fra overtagelsen i 1902 begyndte selskabet at opkøbe huse og grunde i området. Samme dag som tinglæsningen af hovedparcellen tinglæstes skøde på forretningsfører Pedersens hus ved Viborgvej samt nabogrunden, som Pedersen også ejede. Pedersen overtog nemlig i 1893 ikke blot Clemmensens job som forretningsfører, men også hans bolig på selve fabrikken og havde derfor ikke brug for sit hus ved Viborgvej⁵⁵. Af direkte betydning for produktionen er-

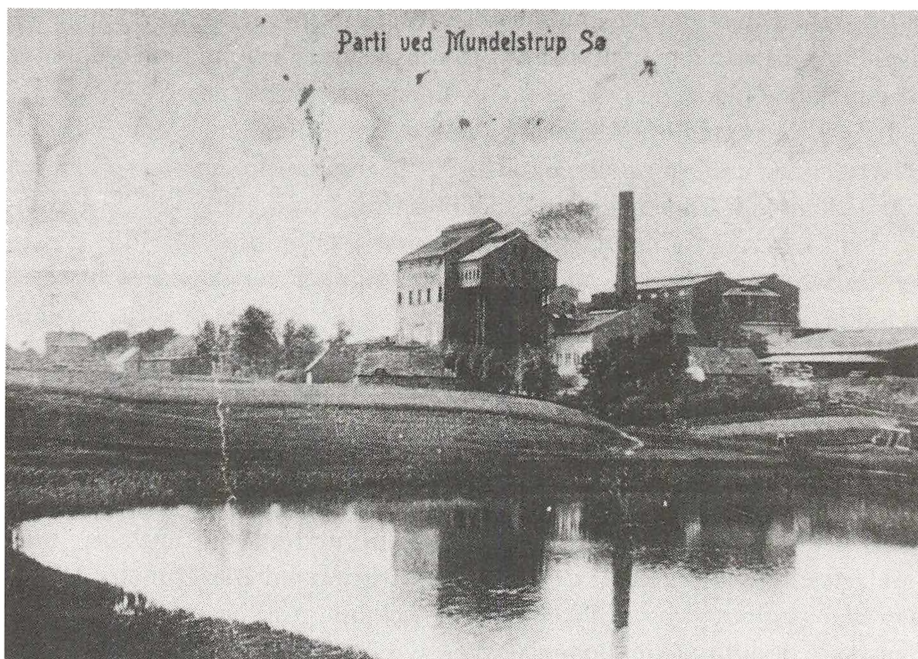
hvervede Dansk Svovlsyre i 1903 et par småparceller mellem nr. 5m og Viborgvej for at udvide fabrikken denne vej. Dette skete året efter, hvor et stort pakhús med tre indvendige hængebroer stod færdigt⁵⁶. Nu synede fabrikken ikke kun i højden – også på grundplan.

Statsbanernes planer om dobbeltspor fra Århus til Randers var i 1905 den direkte årsag til nye opkøb af jord og huse. I forbindelse med det nye spor ville statsbanerne inddrage det spor, der hidtil havde løbet langs fabrikkens vestsíde – langs varehuset og syrehuset. Dansk Svovlsyre havde brugt sporet til losse- og ladespor og kunne forudse problemer, hvis det blev inddraget. Det besluttedes derfor at anlægge spor for 10.000 kr. ind på fabrikkens grund – øst om bygningerne. Da statsbanerne samtidig planlagde at flytte stationsbygningen over på den síde af banen, hvor fabrikken lå, ville dens udvidelsesmuligheder være stækket. Bestyrelsen vedtog derfor at søge planerne forhindret ‘med ethvert middel’ og i første omgang at købe den jord, hvor stationen i givet fald skulle ligge⁵⁷. Hen mod årsskiftet 1905 blev der indgået endelig aftale om købet af matr. nr. 5o, 5p, 5q og 5z. De to første matrikler ejedes af den på egnen så kendte husmandsfører Mads Larsen, og Dansk Svovlsyre havde allerede i 1903 sikret sig forkøbsretten til disse grunde⁵⁸.

Skønt udvidelsesmulighederne ud mod baneterrænet nu var sikret havde Dansk Svovlsyre stadig behov for plads, og den kunne ikke længere findes på den vestlige síde af kommuneskellet mellem Sabro-Fårup og Tilst-Kasted kommuner. I begyndelsen af 1906 købte Dansk Svovlsyre da en gård på omkring 27 tdr. land beliggende på bakken ved Viborgvej – Todderupgården, der havde jord helt ned til fabrikken fra øst. Hen på sommeren blev det besluttet at købe endnu en gård, der siden fabrikkens opførelse i 1871 havde været en af dens nærmeste naboer⁵⁹. Nu ejede Dansk Svovlsyre næsten hele området der afgrænses af jernbanen mod vest, mod nord af Geding sø og op over Todderup-bakken mod øst. Og da de sidste småparceller ved jernbanen og omkring Geding sø blev erhvervet i 1907, var der ingen pladsmæssige hindringer for fabrikkens udvidelser. Forhindringer for den daglige, vedvarende drift havde der ellers været nok af i 1904 og 1906, hvor to store brande satte fabrikken i stå i længere tid. Men den udbetalte forsikringssum kunne samtidig bruges til at opføre nye og mere tidssvarende anlæg.

Brande og udvidelser 1904-1907

Den 10. maj 1904 var en arbejdsmand gået ind i en af de mørke lagerbygninger, og for bedre at kunne se havde han revet en tændstik. Da han forlod

På dette billede kan det imponerende bygningsværk, som fabrikkens udgjorde, studeres. I forgrunden ligger en lille tre-længet gård, og bag den rejser sig et syrehus af imponerende dimensioner. Hvordan det har virket på områdets beboere, da dette kæmpetårn blev opført i 1904, lader sig kun vanskeligt besvare, men det har sikkert virket imponerende. I forgrunden ses Geding sø, som modtog fabrikkens giftige spildevand og i baggrunden huse langs Viborgvej. Billedet er fotograferet i sommeren 1904, inden en brand i august lagde den lille gård i aske, og efter syrehuset var bygget færdigt i juni. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

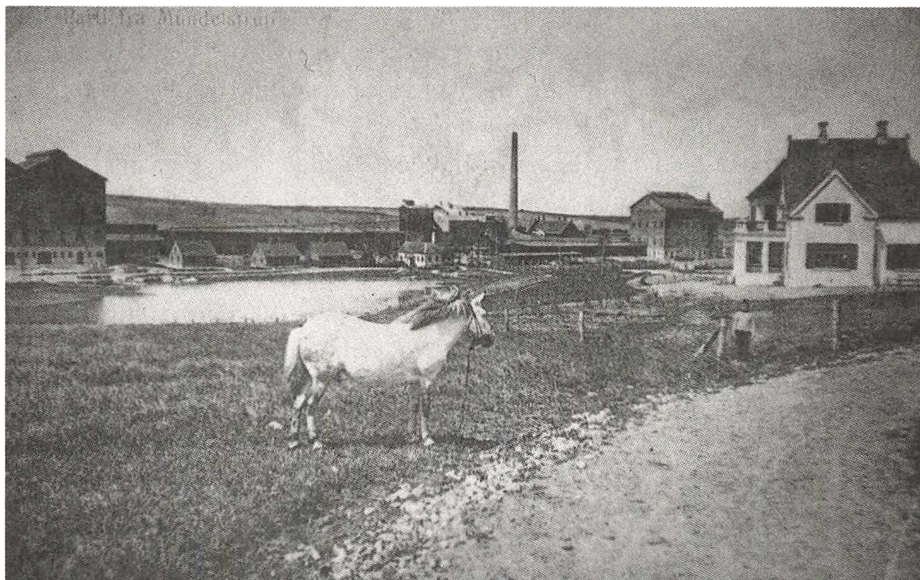
lageret, brændte tændstikken stadig, og den fængede hurtigt i noget tovværk, der lå på jorden. Ti minutter senere stod fabrikkens i flammer. De gamle, oprindelige bygninger, der husede syrefabrikken og møllen, stod ikke til at redde. Derimod klarede pakhuset, der var blevet opført året før, frisag, selv om brandmandskabets arbejde hindredes af de giftige dampe, der udvikledes fra svovlsyren⁶⁰. To dage efter var det stadig ikke muligt at komme ind i syrehuset på grund af dampene⁶¹. Ti dage senere kom bestyrelsesmedlem i Dansk Svovlsyre, Dr. Güssefeld til Mundelstrup for at se nærmere på skaderne. Erstatningerne blev opgjort til knap 125.000 kr., og Güssefeld tiltrådte ved samme lejlighed et forslag fra Clément om at reparere og nybygge for godt 150.000 kr. Selskabet fik altså et godt tilskud til genopførelsen, der oven i købet kom til at indeholde de mest 'nymodens Maskiner', som Dansk Svovlsyre selv betegner det⁶². Et større problem var dog, at fabrikkens skønnedes at skulle ligge stille i omkring ni måneder⁶³ på

et tidspunkt, hvor danske landmænds gødningsforbrug var stærkt stigende med en voksende import til følge⁶⁴. Den nye syrefabrik og møllen opførtes på den gamle plads, og byggeriet var tilendebragt i december 1904⁶⁵.

I 1905 tog bestyrelsen i Dansk Svovlsyre beslutning om at opføre endnu et syrehus og en fosfatmølle, og arbejdet begyndte i foråret og sommeren 1906. Men endnu før bygningerne var færdige, hærgede en ny brand fabrikken. Lørdag eftermiddag den 11. august 1906 udbrød brand i syrehuset, da syremester Nielsen og arbejdsmand Julius Petersen var i gang med at lodde. I løbet af kort tid stod fabrikken i lys lue, og igen brændte syrehuset. En række pakhuse og skure, en del af kontorbygningen samt den lille gård, Dansk Svovlsyre havde købt kort tid forinden, blev ligeledes 'flammernes bytte', som aviserne skrev i deres referater fra brandstedet. Bemærkelsesværdigt er det, at den nye syrefabrik ikke berørtes af branden på trods af beliggenheden mellem det gamle nedbrændte syrehus og den ligeledes nedbrændte gård. Samtidige iagttagere undrede sig ligeledes, men forklarede besynderligheden med, at huset netop var blevet malet⁶⁶. Skaden blev opgjort til godt 400.000 kr., og i oktober traf bestyrelsen i Dansk Svovlsyre beslutning om opførelse af en syrefabrik 'på et dertil bedre egnet sted på Fabrikkens grund'. Prisen ansloges til 300.000 kr. og dertil kom opførelsen af nye pakhuse, skure m.m. for omkring 100.000 kr.⁶⁷. Samtidig med at det nu færdige syrehus og ovnhuset blev indrettet med maskiner⁶⁸, begyndte opførelsen af den nye syrefabrik, der stod klar sidst på foråret 1907. Den lå næsten oppe ved Viborgvej, og fabrikken fyldte efterhånden hele området mellem vejen og Geding sø.

I resten af fabrikkens eksistens føjedes endnu en række bygninger og produktionsanlæg til. Der indrettedes bygninger til opbevaring og måske også produktion af akkumulatorsyre og koncentreret salpetersyre, og på den gamle, nedbrændte syrefabriks plads ved jernbanen blev der lavet lagerplads til den færdige superfosfat. Administrationen rykkede i 1919 ud af den gamle kontorbygning midt i fabrikkomplekset og ind i en helt ny bygning ved Viborgvej. Direktøren fik i 1907 selvstændig bolig et stykke øst for fabrikken, og ved Todderup opførtes i 1908 og 1919 to arbejderboliger med hver otte lejligheder til fabrikkens arbejdere⁶⁹. I det store og hele kan man dog sige, at fabrikkens udbygning og udstrækning var lagt fast efter de store til- og ombygninger fra 1905-1907.

I løbet af knap fem år ændres Mundelstrup-fabrikken således fra at være en forholdsvis lille, utidssvarende fabrik til et kæmpemæssigt industriområde, fuldt på højde med den seneste teknologiske udvikling. Tre faktorer må betegnes som væsentlige for denne udvikling. For det første udviklingen

Forrest den hvide direktørvilla, der blev opført på Todderupgårds jord i 1907, og i baggrunden strækker Mundelstrup Gødningsfabrik sig i al sin magt og vælde efter genopbygningen i 1906. Længst til højre syrehuset opført i 1904 og længst til venstre syrehus opført i 1906. De store lagerskure dækker det meste af grunden, og foran dem ligger nogle småhuse, som dels fungerede som bolig for arbejderne, dels som folkestue og værksteder for håndværkerne. Foto ca. 1908. Sabro-Fårup Lokalhistoriske Samling.

i kunstgødningforbruget, der i denne periode stiger voldsomt. Målt i importmængder fordobles dette fra omkring 50.000 tons i 1904 til 105.000 tons i 1908⁷⁰. Dansk Svovlsyre havde altså stor interesse i at fremstille kunstgødning her i landet, hvilket blandt andet også førte til anlæggelse af endnu en fabrik i 1908 i Ålborg. For det andet medførte to brande på fabrikken, at moderniseringsprocessen økonomisk lettere kunne gennemføres, da en del af forsikringssummen kunne anvendes til nybygninger, der alligevel var besluttet. For det tredje virker det, som om ledelsen af såvel selskabet som fabrikken holdt sig ajour med den aktuelle udvikling og foretog de nødvendige moderniseringer i den forbindelse.

Mundelstrup-fabrikken i lokalsamfundet

A/S Fredens Mølle havde sikkert ingen problemer med at skaffe arbejdskraft til at smide den første svovlskis ind i de nye ovne på Mundelstrup-fabrikken, da den begyndte produktionen i 1871. Generelt var den socialt lavest placerede del af landbefolkningen i stærk stigning i disse år, og da

beskæftigelsesmulighederne samtidig var ringe, førte det dels til en kolossal udvandring og dels en indvandring fra landet til byerne. Befolkningsstigningen gjorde sig også gældende omkring sødalen, hvor en række store gårde gav beskæftigelse til mange daglejere.

Tyve personer fik fast arbejde på fabrikken blot et år efter starten, og yderligere tyve blev ansat som løs arbejdskraft i udvejnningstiden, når den færdige gødning skulle fyldes i sække og sendes ud til bønderne⁷¹. I området omkring sødalen var der en del daglejere, og det var sikkert dem, Fredens Mølle i første omgang trak på som arbejdskraft. Af folketællingen i 1870 fremgår, at der i landsbyerne Kasted, Tilst, Geding og Mundelstrup boede 35 daglejere eller arbejdsmænd. Dertil kom syv husmænd i Mundelstrup, der ud over indtægterne fra jordlodden tjente føden som arbejdsmænd, samt syv daglejere der angives at leve hovedsageligt af arbejde i landbruget. I alt var der således 49 husstandsoverhoveder⁷², som må formodes at have kunnet besætte de 20 faste pladser på fabrikken⁷³. På den baggrund må det antages, at de første arbejdere på fabrikken var lokale. Der var dog to undtagelser: Fabriksbestyrer Clemmensen var som tidligere nævnt flyttet til Mundelstrup fra Amager-fabrikken, og fabrikkens første arbejdsformand N. A. Johansen var ligeledes tilflytter fra Amager, skønt han af fødsel var svensker⁷⁴. I 1873 havde fabrikken yderligere en formand⁷⁵, uden det dog kan afgøres, hvor han stammede fra.

Fabrikkens arbejdere

Direkte oplysninger om udviklingen i arbejdertallet på fabrikken er meget sparsomme, og for tiden før århundredskiftet foreligger kun et enkelt, nemlig fra 1885, hvor det oplyses, at 36 mand er beskæftiget på fabrikken⁷⁶. Formentlig var der tale om lokal arbejdskraft, skønt det samlede antal af arbejdere og daglejere i de fire landsbyer faldt fra 42 til 32 fra 1870 til 1880. Til gengæld steg husmandsgruppen og håndværkergruppen med tilsammen 10 personer, så status quo ser ud til at være opretholdt. I de ti år fra 1880 til 1890 fandt der derimod en bemærkelsesværdig stigning sted. Antallet af arbejdere og daglejere mere end fordobledes i tiåret – fra 32 til 67. En del af forklaringen skal søges i to åbenlyse forhold. For det første øgedes den del af daglejerne, der for det meste arbejdede ved landbruget fra 8 til 25 og for det andet begyndte Tilst Teglværk (der trods navnet ligger i bebyggelsen Todderup, True sogn) for alvor produktionen i 1888⁷⁷. Tilbage står dog en markant stigning i arbejdertallet. Så vidt det kan skønnes, kan de kun være beskæftiget på gødningsfabrikken, hvilket harmonerer med en stigning i fabrikkens produktion fra 1880-1890⁷⁸. En meget stor del af disse

Arbejdsmændenes Fagforening for Tielst og Omegn blev oprettet i 1896 som en af de første på egnen. Stærkt medvirkende til oprettelsen af fagforeningen og fire år tidligere en socialdemokratisk partiafdeling var arbejderne på Mundelstrup Gødningfabrik. På den første fane symboliseres enheden mellem arbejderne i industrien og i landbruget af mændene med sækkevognen og trillebøren. Det forekommer ikke utænkeligt, at arbejderne med sækkevognen netop skal symbolisere gødningfabrikkens ansatte, som sikkert transporterede gødningssækkene til jernbanevognene på sækkevogn. Foto fra bogen: Under de røde faner, red. af Henning Grelle.

arbejdere og daglejere var imidlertid flyttet til lokalområdet fra fjernere egne.

En undersøgelse af arbejdsmændenes og daglejernes fødesogne kan give en fornemmelse af, hvor de kom fra, selv om det ikke kan afvises, at de i mellemtiden har boet andre steder. Forholdet er undersøgt for Kasted, Tilst og Gedings vedkommende i årene 1870, 1880 og 1890⁷⁹. Tallene viser tydeligt, at den voldsomme stigning i arbejdertallet i 1890 skyldes tilflytning over længere afstande. Mens hovedparten af arbejdsmændene/-daglejerne i 1870 og 1880 kom fra Tilst, Kasted eller tilgrænsende sogne (henholdsvis 43 og 54 %), var forholdet nærmest omvendt i 1890, hvor næsten 60 % (25 af 42) af arbejdsmændene/daglejerne kom fra sogne, der ligger længere væk. Men efter alt at dømme blev de ikke boende længe i området.

En undersøgelse af arbejdernes tilflytningstidspunkter, som de angives i folketællingen 1901, viser, at der på det tidspunkt kun var få arbejdere tilbage i området, som var flyttet dertil i perioden fra 1880-1890 (8 ud af 45), hvorimod 31 af de tilflyttede arbejdere havde rykket teltpælene op mellem 1890 og 1901⁸⁰. Desværre savnes oplysninger om arbejdertallet i 1890, men i 1901 angives det til omkring 60, altså næsten en fordobling af tallet i 1885⁸¹. Fabrikken var altså i stand til at drage folk til området i ret stor udstrækning, men beskæftigelsesforholdene var ikke så stabile – eller arbejdsmiljøet og lønnen så ringe – at fabrikken kunne holde på arbejderne⁸².

Fabrikkens behov for arbejdskraft øgedes imidlertid i takt med de nye udvidelser efter brandene. I 1906 var antallet af ansatte oppe på omkring 130, et tal som efter alt at dømme var nogenlunde stabilt frem til 1920, hvor fabrikkens produktion væsentligt indskrænkedes. Dette tal var vel at mærke kun de faste arbejdere. I udvejningstiden forår og efterår var antallet af arbejdere på det nærmeste fordoblet. Tilst-Kasted kommune udarbejdede i 1917 en plan for vintersædens tærskning i kommunen, og sognerådet mente ikke, det ville blive noget problem, 'da 100 mand bliver arbejdsløse paa Mundelstrup Fabrik'⁸³. Men en fyring på gødningsfabrikken var ikke nødvendigvis ensbetydende med arbejdsløshed, hvilket fremgår af følgende erindring:

Peter 'Fynbo' Andersen, der kom til Tilst i efteråret 1916, fik arbejde som karl på Taastumgaard, og i foråret begyndte så udvejningstiden på gødningsfabrikken. En arbejdskammerat fik Peter Fynbo ind på fabrikken, og de blev der det meste af tiden, selv om det kunne ske, de var fyret i nogen tid. Hvis det stod på i en længere periode, var der som regel arbejde ved statsbanerne, indtil der igen var brug for folk på fabrikken. På den måde ernærede Peter Fynbo sig de første fire år, han var i Tilst. Og efter gødningsfabrikken blev nedlagt, fik han så arbejde på teglværket⁸⁴.

Mundelstrup-fabrikken beskæftigede imidlertid ikke kun ufaglærte arbejdsmænd. Da sognerådet i Sabro-Fårup kommune i 1873 for første gang skrev skatteansættelsen ind i forhandlingsprotokollen, noteredes følgende med funktionærlignende status på fabrikken: Fabriksbestyrer Clemmensen, formændene A. Johansen og Svendsen samt kontorist Johansen⁸⁵. Sandsynligheden taler dog for, at der også måtte være ansat en eller flere fyrbødere, uden det dog kan ses hverken i skatteansættelseslisterne eller folketællingerne. Første gang en fyrbøder optræder i folketællingen er 1890, hvor der både i Geding og Mundelstrup boede en fyrbøder på gødningsfabrikken. Dette år er yderligere en håndværker anført som ansat på fabrikken – en smed med bopæl i Mundelstrup⁸⁶. Håndværkernes tal øgedes i

1901 til seks⁸⁷, hvoraf de fem boede i Tilst, og den sidste – en fyrbøder – i Todderup. En situation der var næsten uforandret i 1906. Kontorpersonalet udvidedes derimod hurtigt fra den ene i 1873 til to i 1886 og tre i 1890⁸⁸. At der i 1906 kun er anført én person som kontor-ansat på gødningfabrikken betyder sikkert ikke, at dette personale blev skåret ned, blot at kontorfolkene ikke længere boede i området. I 1893 optræder en for en landkommune særegen beskæftigelse i Sabro-Fårup kommunes skatteliste: Syremester Svendsen, der ansattes til at betale 16 kr. og 20 øre i skat, omtrent det samme som den gamle formand Johansen. Svendsen var tidligere formand på fabrikken, men havde været borte en årrække. Forretningsførerne eller direktørerne, som de senere kaldtes, er tidligere blevet nævnt, og de skal ikke her gøres til genstand for en nærmere undersøgelse.

Landsbyerne ændrer karakter

Opgørelser af områdets samlede antal af arbejdsmænd og daglejere, der er præsenteret ovenfor, fastlægger ikke, hvor de pågældende bosatte sig i de fire landsbyer Kasted, Geding, Tilst og Mundelstrup. Nogle af landsbyerne ændrede næsten fuldstændig karakter. Den mest karakteristiske ændring fandt sted i Geding, der på det nærmeste udviklede sig til en arbejderby. Endnu i 1880 husede byen blot 4 arbejdsmænd, hvoraf de tre opgav hovedsageligt at ernære sig ved agerbruget. I 1901 boede der imidlertid 15 arbejdsmænd, og nu var kun en enkelt beskæftiget med agerbrug. Og det var ikke, fordi Geding i øvrigt voksede i perioden. I 1880 udgjorde arbejdsmændene 16 % af det samlede indbyggertal i byen, mens de i 1901 udgjorde 45 %, for i 1906 at ende med 36 %, lidt flere end gårdmændene, som ellers 20-30 år tidligere havde været byens klart dominerende gruppe rent antalsmæssigt. For Kasteds vedkommende ser situationen lidt anderledes ud. Ganske vist øgedes arbejderne andel af byens samlede befolkning fra 26 % i 1880 til 40 % i 1906, men her var langt hovedparten af dem opført som daglejere i agerbruget. Fabriksarbejderne var altså ikke på samme måde som i Geding dominerende i Kasted, selv om daglejerandelen af befolkningen var høj.

Tilst og bebyggelsen Todderup ved Viborgvej, der begyndte at huse fabriksarbejdere fra 1901, gennemløb en udvikling fra relativt få arbejdsmænd i 1880 til et toppunkt i 1901 med en stabilisering på knap 30 % af befolkningsantallet i 1906. Arbejderne og daglejerne i Mundelstrup kom derimod ikke på noget tidspunkt til at være den dominerende gruppe på samme måde som i byerne i Tilst-Kasted kommune. I 1890 udgjorde gruppen dog 31 % af samtlige beboere, men lå de øvrige år omkring 20 %. Et

iøjnefaldende aspekt i denne by er dog fabriksarbejdernes andel af samtlige arbejdere, der gennem hele perioden lå væsentligt over de agerbrugsbeskæftigede daglejere. I de øvrige byer i Fårup sogn – Fårup og Kvottrup – boede kun ganske få eller ingen fabriksarbejdere.

Som tidligere nævnt boede nogle af fabrikkens beskæftigede på eller omkring selve fabrikken. Vekslende fabriksbestyrere boede i kontorbygningen, men kun frem til 1907, hvor den nye direktørbolig lige øst for fabrikken stod færdig. Kontorbygningen var desuden i 1906 bolig for portneren⁸⁹. På de tre grunde i tilknytning til fabriksarealet, som Dansk Svovlsyre købte i 1905, lå der i forvejen et par huse, og i 1907 byggede selskabet endnu et, og de fungerede alle som arbejderboliger⁹⁰. Dansk Svovlsyre var i det hele taget meget opmærksom på boliger til fabrikkens arbejdere. I 1906 besluttedes det at opføre to arbejderboliger med plads til to familier i hver⁹¹, og i 1908 var en helt ny arbejderbolig med otte lejligheder i Todderup færdig. I 1919 byggedes endnu en arbejderbolig ved Todderup, ligeledes med otte lejligheder⁹². Omkring 1920 var Todderup således en regulær arbejderbebyggelse.

Fabrikken og fagforeningen

På det lokalpolitiske plan gav denne udvikling gennemslag i 1909. I Tilst-Kasted kommune, hvor flertallet af arbejderne boede, vandt Socialdemokratiet flertallet i sognerådet i Tilst-Kasted kommune og bevarede det til kommunesammenlægningen i 1970⁹³, hvorimod det kun lykkedes for Socialdemokratiet at få flertal i Sabro-Fårup kommunes sogneråd i otte år – fra 1946 til 1954. Allerede i 1892 var der stiftet en socialdemokratisk partiforening for Tilst og Omegn, og i 1896 fulgte en fagforening for arbejdsmænd⁹⁴. Fagforeningen, der var en af de første på egnen, havde sin væsentligste basis på gødningsfabrikken, men også på teglværkerne i Tilst og Årlev. De første år af fagforeningens historie forløb uden større konflikter på gødningsfabrikken, og i disse år blev der da også produceret den største mængde gødning på fabrikken i den tid, A/S Fredens Mølle ejede den⁹⁵. Men i 1901 begyndte vanskelighederne for selskabet at melde sig, og det førte til arbejdsmangel på fabrikken. Der blev trukket lod om arbejdet⁹⁶, og sikkert i et forsøg på at holde lønudgifterne nede begyndte A/S Fredens Mølle at ansætte drenge til arbejdet⁹⁷. Der kom dog ingen større konflikt ud af denne sag, da der igen hurtigt blev arbejdet på fabrikken.

Fagforeningen arbejdede i nogle år med støt og roligt at hæve lønningerne, og i forbindelse med brandene i 1904 og 1906 lykkedes det at få gode lønftaler bragt i hus⁹⁶. Men det var ikke kun kroner og øre, som interes-

serede fagforeningen. Arbejderne på gødningfabrikken havde gratis læge og medicin samt 13 ugers ulykkesforsikring⁹⁹. Senere på året 1906 forhandles igen overenskomst, og her fik fagforeningen indført, at 'Fabrikken forpligter sig til fortrinsvis at beskæftige de nuværende faste arbejdere og dernæst omegnens bosiddende arbejdere'¹⁰⁰. Ledelsen af Dansk Svovlsyre havde på dette tidspunkt truffet beslutning om udvidelse af fabrikken, og som det tidligere er nævnt, kunne fabrikken sikkert drage arbejdere til sig fra et stort område. Fagforeningen ville i tide sikre sig, at arbejdspladserne i første omgang blev besat med lokale folk, hvad virksomheden altså gik med til. Om det nu var udvidelsen af fabrikken og deraf følgende flere beskæftigede, der var årsagen, er ikke let at afgøre, men fagforeningen og fabrikken blev mere uforsonlige de kommende år.

Det begyndte med en arbejdsulykke i foråret 1908, hvor en arbejder blev dræbt, da han arbejdede i svovkislageret. Folkene gav formand Skovgaard skylden for ulykken, da det var ham, der havde beordret manden til at arbejde i lageret. Skovgaard blev i første omgang fjernet fra arbejdet¹⁰¹, men efter et politiforhør indsatte ledelsen ham igen som formand, og arbejderne truede med at nedlægge arbejdet. Skønt Arbejdsmandsforbundet ikke ville støtte dette skridt, blev arbejdet alligevel nedlagt. Men strejken tabtes, da kun halvdelen af Arbejdsmandenes Fagforenings medlemmer gik med. En del af de strejkende kom aldrig i arbejde på gødningfabrikken igen, og ifølge fagforeningens jubilæumsskrift fra 1921 satte strejken 'meget ondt blod iblandt medlemmerne, og flere år gik, inden sporene deraf var udslettede'¹⁰². Folkene var dog ikke mere splittede, end de kunne stå sammen om den længste konflikt i fabrikkens historie, der fandt sted blot to år senere.

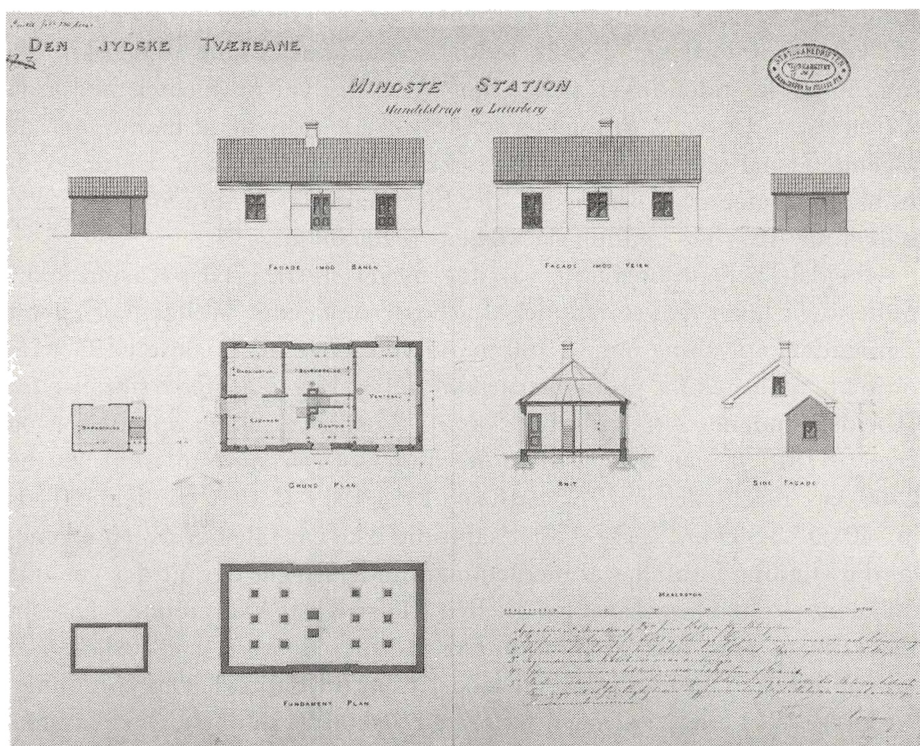
Den første maj 1910 udløb overenskomsten mellem Arbejdsmandenes Fagforening og A/S Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik, uden der var opnået enighed om en ny. Forhandlingerne overgik til hovedorganisationerne, som imidlertid heller ikke kunne blive enige, og der blev varslet strejke fra den 9. august¹⁰³. Kravene fra fagforeningen var en forhøjelse af timelønnen fra 33 til 35 øre samt en arbejdstidsnedsættelse fra 12 til 8 timer for 'Over-kammerpasserne'. I forbindelse med det sidste krav tilbød fagforeningen, at timelønnen kunne reduceres med omkring 3 kr. ugentligt, når blot kammerpasserne fik den kortere arbejdstid¹⁰⁴. 10 dage før strejkens udbrud rykkede ledelsen af fabrikken ud med en klar provokation, der oven i købet blev lanceret i arbejderbevægelsens eget lokalblad. I Demokraten den 30. juli kan man læse følgende: 'På Mundelstrup Gødningfabrik kan endnu antages ca. 50 landarbejdere for sæsonen'. Fagforeningen udlagde sikkert med rette annoncen som et forsøg på at skaffe uorganiserede arbej-

dere til at arbejde under den allerede varslede, lovlige strejke. I de fjorten uger strejken stod på, blev der flere gange ansat strejkebrydere af kortere eller længere varighed. Købmænd i Holstebro og Herning sendte deres arbejdskarle til Mundelstrup for at hjælpe med arbejdet i en uges tid. Så vidt det kan læses af avisreferaterne skyldtes dette, at fabriksledelsen havde stillet sådanne betingelser for, at købmændene kunne få den gødning, de havde bestilt¹⁰⁵. Strejkebryderne og fabrikkens annonce fra juli måned var sikkert medvirkende til, at strejken blev så langvarig. Penge havde Dansk Svovlsyre tilsyneladende nok af, da selskabet samme år kom ud med et aktieudbytte på 40 % i årets højst noterede selskab¹⁰⁶. Til sidst måtte arbejderne imidlertid give op og stille sig tilfredse med en lille lønforhøjelse og ingen arbejdstidsnedsættelse¹⁰⁷. I resten af fabrikkens levetid gik lønforhandlingerne for størstepartens vedkommende fredeligt for sig bortset fra en kort strejke i 1919, hvor timelønnen blev forhøjet fra 65 til 145 øre¹⁰⁸.

I lokalområdet har det fagpolitiske arbejde på gødningsfabrikken i perioder dannet norm for lønningerne i området. Priserne for stenslagning i Tilst-Kasted kommune fulgte helt frem til 1922 timelønnen på fabrikken¹⁰⁹, og kun fra 1908-1919 overhalede timelønnen på teglværket gødningsfabrikkens¹¹⁰, men også på andre områder viste gødningsfabrikken sig at påvirke det kommunale liv.

Gødningsfabrikken og den kommunale økonomi

Sognerådet i Sabro-Fårup kommune må have været godt tilfreds med den ny skattelov i 1903. Den betød, at kommunen nu kunne beskatte gødningsfabrikken direkte på produktionen i stedet for som tidligere på hartkornet og forretningsførerens løn. Hartkornsskatten gav ikke nævneværdige indtægter fra den lille tønne hartkorn, fabrikken ejede, hvorimod der blev hentet en del skatte kroner fra bestyrer Clemmensen personlig. Fra 1873 og frem til midt i firserne udgjorde Clemmensens skat mellem 6 og 7 % af det samlede skatteprovenu i kommunen¹¹¹. Derefter faldt procenten, primært på grund af store skattebetalinger fra ejerne af Mundelstrupgård og Ristrup. I 1903 ændredes situationen med den nye skattelov, og det førte til, at Mundelstrup-fabrikken frem til 1924 betalte knap en fjerdedel af skatteprovenuet i Sabro-Fårup kommune med store udsving de enkelte år¹¹². Specielt var skatten høj i dyrtidsårene under første verdenskrig, hvor Dansk Svovlsyre tegnede sig for 60 % af den samlede skattebetaling i kommunen. Toppunktet nåedes i 1918/19, hvor fabrikken bidrog med ikke mindre end 75 % af kommunens samlede skatteindtægter. Sognerådet benyttede sig af en mulighed for at udskrive ekstraskat, som blev fastlagt med

En af de væsentligste årsager til, at Mundelstrup Gødningsfabrik blev placeret i sødalen mellem Tilst og Mundelstrup, var den nære beliggenhed ved jernbanen. Her lå i forvejen denne beskedne stationsbygning, der var blevet bygget i forbindelse med anlæggelsen af banen fra Århus til Randers i 1862. I begyndelsen af dette århundrede var der planer om at flytte stationen over på den side af sporene, hvor fabrikken lå, i forbindelse med anlæggelsen af dobbeltspor. Den plan blev forhindret af Dansk Svovlsyre, der ganske enkelt købte den grund, hvor stationen skulle ligge. I stedet blev der bygget en ny station på den gamle plads. I grundplan ligner den nye station, der blev nedrevet i 1979, den gamle, men det er uvist, om der var tale om en nybygning eller blot en overbygning på den eksisterende. DSB's arkiv, Rigsarkivet.

to dyrtidslove i 1915 og 1916¹¹³. Alene i skatteåret 1918/1919 blev det til 7.200 ekstra skattekroner fra Dansk Svovlsyre ud over de 53.540 kr., firmaet i forvejen betalte¹¹⁴.

På den baggrund var det intet mindre end en økonomisk katastrofe for kommunen, da fabrikken lukkede. Problemerne kunne dog mærkes allerede fra 1921, hvor produktionen var indskrænket så meget, at Dansk Svovlsyre næsten ikke betalte skat¹¹⁵. Det førte til, at sognerådet bad Århus amtsråd om lov til at udskrive et ekstra kvartals skat, altså en skatteforøgelse på 25 %. Begrundelsen var, at der i 1921 ikke kom skat fra gødningfabrikken, hvorfra der var budgetteret med 15.000 kr.¹¹⁶ eller netop om-

kring 25 % af det samlede skatteprovenu. De økonomiske problemer i den lille kommune fortsatte. I 1922 vedtog sognerådet at låne 10.000 kr., 'da kommunen for tiden ingen penge har'¹¹⁷, og der var problemer med at få skatterne inddrevet¹¹⁸. Problemerne blev ikke mindre af, at kommunen de følgende år måtte eftergive en lang række beboere deres skat. Dette skyldtes blandt andet arbejdsløsheden, der blev markant i kommunen fra 1922, hvilket må tilskrives gødningsfabrikkens reelle lukning¹¹⁹.

Arbejdsløshedsproblemerne var dog meget større i Tilst-Kasted kommune, hvor langt den største del af arbejderne boede. Tidligere er nævnt sognerådets oplysning om, at 100 mand ville blive arbejdsløse i 1917. En indirekte målestok for problemerne kan udbetalingen af understøttelse fra Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse i Tilst give. Siden oprettelsen og frem til 1917 lå den årlige udbetalte undersøttelse mellem ca. 1.500 og 3.500 kr., men i årene 1917/1918 og 1918/1919 lå den på henholdsvis 26.340 og 38.399 kr.¹²⁰. Og da der samtidig ikke var tale om nogen nævneværdig stigning i antallet af medlemmer, understreger det, at der var tale om en væsentlig forøgelse af ledigheden i Tilst-Kasted kommune i disse år. Sognerådet i Tilst-Kasted kommune ydede allerede fra arbejdsløshedskassens oprettelse i 1909 tilskud¹²¹ i modsætning til Sabro-Fårup kommune, der først i 1914 efter et afslag året før gav tilskud¹²². Denne forskel kan forklares ved, at der i Tilst-Kasted var socialdemokratisk flertal, hvad der ikke var i Sabro-Fårup. Men den omstændighed, at a-kassen først søgte Sabro-Fårup om tilskud i 1913, kan også betyde, at der indtil dette tidspunkt ikke har været så mange medlemmer i denne kommune. Dette kan dermed inddirekte vise, at Tilst-Kasted i kortere perioder med ledighed på fabrikken var hårdere ramt end Sabro-Fårup.

Ved den endelige lukning af fabrikken var situationen så vanskelig for Tilst-Kasted kommune, at sognerådet med huslejeloven i hånden lukkede for tilflytning til kommunen¹²³. I 1925 søgte 13 personer om indflytningstilladelse, hvad kun fem af dem fik. Heraf var den ene en ny mejeribestyrer i Geding, og en anden fik tilladelse til at bo hos en enke, 'da hun ikke godt kan være alene'. En tredje fik lov at flytte til Geding med sin familie, da hans svigermor var ved at blive svagelig. Han oplyste endvidere i ansøgningen, at han var artist og kunstmaler og derfor ikke 'afhængig af de dårlige arbejdsforhold' i kommunen¹²⁴. Dette sidste har formentlig ikke haft nævneværdig indflydelse på sognerådets opfattelse, da det samtidig nægtede indflytning til en smedesvend fra Egå, der havde fast arbejde på Centralværkstedet i Århus¹²⁵. Smedesvenden havde uforvarende stukket hånden i en hvepserede, nemlig sognerådets opfattelse af, hvem der skulle bo i to arbejderboliger, som Dansk Svovlsyre havde opført i kommunen.

Selskabet havde i 1908 og 1919 opført to arbejderboliger ved Todderup, og i 1925 var der ledige lejligheder, som Dansk Svovlsyre gerne ville leje ud. Smedesvenden fra Egå ville flytte ind i en af disse lejligheder. En uges tid efter sognerådets afslag fik det et brev fra Dansk Svovlsyre i København, der anmodede om at få anvist en ny lejer. Sognerådet anviste i sit møde den 30. december 1925 en fyrbøder fra Kasted, men ville ikke garantere for huslejen, hvis den pågældende ikke betalte. Allerede den 4. januar 1926 skrev Dansk Svovlsyre tilbage og truede med at forelægge sagen 'for højere myndighed'. Men forinden vil selskabet gøre 'det ærede sogneråd' bekendt med, at fyrbøderen indtil året før havde boet i en lejlighed i samme hus, og at han fra den tid havde en huslejerestance på 710 kr. til selskabet, der kun med fogedens hjælp fik ham sat ud¹²⁶. Sognerådet ville på den baggrund åbenbart ikke fastholde sit krav, for i marts måned 1926 kom en ny ansøgning fra smedesvenden fra Egå, der nu fik tilladelse til indflytning. Affæren med fyrbøderen og smedesvenden, der blot er et af flere eksempler, viser at sognerådet i første omgang ville sikre kommunens egne beboere en bolig. At sognerådet så ved samme lejlighed kunne chikanere Dansk Svovlsyre, der havde lukket egnens største arbejdsplads, virkede sikkert ikke direkte hæmmende på det socialdemokratiske sogneråds holdning.

Gødningfabrikkens betydning for de to kommuner Tilst-Kasted og Sabro-Fårup var altså vidt forskellig. Mens sidstnævnte drog skattemæssig fordel af fabrikkens beliggenhed få meter inde på kommunens jord, mærkede Tilst-Kasted kommune problemerne i form af arbejdsløshed.

Mundelstrup-fabrikken og miljøet

I sommeren 1988 udførte Århus amtskommune undersøgelser af jordbunden, hvor gødningfabrikken havde ligget, og konstaterede en omfattende forurening med arsen og bly, der stammer fra fabrikkens produktion. Sedi-mentundersøgelser i Geding Sø viste ligeledes, at der her tidligere havde været tale om en temmelig kraftig forurening. Forureningsproblemer og -debat er imidlertid ikke kun noget, der hører vor tid til. Allerede mens fabrikken eksisterede, var der beboere i området, som følte sig generet af fabrikkens udledninger af spildevand til søen. Materialet, der kunne belyse en forurening i Mundelstrup, er imidlertid meget sparsomt, og i stedet anvendes forureningsager fra Fredens Mølle og Superfos' fabrik i Kastrup som eksempler.

Allerede ni år før A/S Fredens Mølle byggede Mundelstrup-fabrikken, var der problemer med naboerne på Amager. I 1862 havde selskabet taget en ny cementovn i brug, og der indløb en række klager fra naboerne, der

var utilfredse med uddunstningerne fra fabrikken¹²⁷. 20 år senere var den gal igen. Flere og flere var flyttet til Amager, og de klagede over gener fra fabrikkens svovlkis-ovn. Fabriksbestyrer Ravn var en af klagerne. Han havde en lysthave lige ved siden af fabrikken og mente, at syredampe fra fabrikken havde ødelagt hans afgrøder. Han ville endvidere have erstatning for 'den ved uddunstningerne forårsagede forringelse i brugerens og hans families nydelse ved den daglige brug af haven'¹²⁸. Både under- og overretten gav Ravn medhold, og i præmisserne for dommen i sidstnævnte instans hedder det blandt andet, at mange planter i Ravns have, der lå 19 meter fra fabrikken, var ødelagt¹²⁹.

A/S Fredens Mølle rev den omstridte ovn ned og byggede en ny, der var forsynet med et apparat til dekomposition af den svovlsyrning, der opstod ved svovlkisens forbrænding. De meget giftige silicium- og fluorforbindelser, der opstod ved blandingen af gødningen, blev bekæmpet ved at lede dem gennem et vandbad, inden de blev lukket ud gennem nye, høje skorstenene¹³⁰. Efter affæren i 1882 var sundhedskommissionen indstillet på at forbyde A/S Fredens Mølle at drive virksomhed på Amager ud over fem år, men selskabets advokat fik forbudet forhindret. Fra Mundelstrup hører vi ikke om problemer i den tid A/S Fredens Mølle ejede fabrikken, men allerede kort efter at Dansk Svovlsyre overtog den, blev der lavet foranstaltninger overfor det ydre miljø.

På det bestyrelsesmøde i Dansk Svovlsyre, hvor det blev besluttet at købe en række grunde i området for at forhindre Statsbanerne i at flytte stationen over på samme side som fabrikken, blev det vedtaget at bruge 10.000 kr. til et anlæg til 'gasfortætning, som skal søge at forhindre usunde dunster etc. i et forlade fabrikken og skade de omboende'¹³¹. Hvordan dette anlæg blev installeret vides ikke, men måske var der tale om et system efter samme princip som det tidligere på Fredens Mølle, hvor svovlsyrning blev ledt gennem vand¹³². Anlægget havde imidlertid ikke den fornødne effekt, hvilket understreges af to forhold.

For det første var en del beboere i Tilst og omegn i 1919 godt træt af, at deres kreaturer ikke kunne drikke af vandet i Egåen, der løber fra Geding sø, ligesom de heller ikke var begejstrede for, at afgrøderne i moser og enge blev beskadiget af afløbsvandet fra gødningsfabrikken. Beboerne havde derfor engageret sagfører Holst-Knudsen, Århus, til at fremføre deres krav overfor Dansk Svovlsyre¹³³. For det andet var Geding sø nærmest totalt uddød, da fabrikken lukkede i 1924. I en avispolemik om udstykning af Toderupgård i husmandslodder efter lukningen af gødningsfabrikken skrev J. Hansen Jensen, Mundelstrup, i Demokraten, at to lodder kun ad åre kun-

ne blive noget værd til husmandsbrug 'dersom der igen bliver Fisk i Søen'¹³⁴.

Fabrikken forurenede imidlertid ikke alene ved sin produktion. I forbindelse med de to store brande i 1904 og 1906, hvor ilden var så stærk, at telegraftrådene brændte over, og røgmasserne kunne ses fra Århus, omkring 10 kilometer borte, skete der en akut forurening af området. Demokratens journalist på stedet beskrev situationen således:

Nede fra dalen hvor fabrikken ligger, stiger vældige røgmasser i vejret. To for nylig fuldførte nybygninger står i lys lue, de gamle bygninger er omspændte af flammer, fra alle trækanalerne og forbindelsesvejene i det store kompleks knitrer og syder det. Syreballonerne brister og syredampene forpester luften, så det næsten er umuligt at få vejret¹³⁴.

Også blykamrene brændte. Blyet smeltede, og svovlsyren drev ud over området og kunne i første omgang slukke en del af ilden. Men syren bredte sig blandt andet ud på baneterrænet, hvor den ødelagde en del af skinnerne samt skoene på nogle af de mange nysgerrige, der overværede branden.

Om arbejdsmiljøet indenfor på fabrikken foreligger kun meget få oplysninger. Det faktum, at fagforeningen fik gennemført gratis læge, medicin og 13 ugers sygeforsikring i 1906 taler for, at arbejderne havde en del problemer med helbredet. Meget sigende er i øvrigt de sidste fire strofer i en sang, som en arbejder på fabrikken forfattede i forbindelse med konflikten i 1910. Den konflikt, der blandt andet drejede sig om 8-timers arbejdsdag for overkammerpasserne, som ifølge formanden for Tilst Fagforening, Frederik Jensen, arbejdede i 'Støv og varme og giftige dunster'¹³⁵. Sangen slutter således:

Vi vil ikke regeres af død kapital,
men af den sunde fornuft,
og kravet er dette: 'Vi have skal
mere lys, mere luft'¹³⁷.

Løn og arbejdstid er fuldstændig udeladt til fordel for krav om mere lys og luft. Så man kan selv tænke sig til, hvordan det var at arbejde inden døre på Mundelstrup Gødningsfabrik.

Noter

1. Beregnet efter Vedsø s. 129 og Nyrop s. 205.
2. Industrieretningen 1925 s. 222, med et fradrag af 20.000 tons efter Industrieretningen 1924.
3. Nyrop s. 57.
4. Nyrop s. 107.
5. Nyrop s. 61.
6. Efter Vedsø s. 132.
7. Willerslev s. 59.
8. Nyrop s. 134 ff.
9. Nyrop s. 139 f.
10. Nyrop s. 142.
11. Nyrop s. 166.
12. Hverken Nyrop eller Willerslev forklarer, hvordan de tre firmaer kunne enes om et fælles salgssfirma, og det ligger ligeledes uden for denne artikels emne at undersøge sagen.
13. Nyrop f.eks. s. 168 og Willerslev s. 58.
14. Kristensen s. 20 ff. Tidligere havde enkelte lokale gødningsforeninger som ovenfor nævnt dog været i stand til at presse priserne. Landbrugssammenslutninger overfor monopol tendenser var på ingen måde et nyt fænomen på det tidspunkt. Året før oprettelsen af Det danske Gødningskompagni stiftedes Korn- og Foderstof Kompagniet, og også i den forbindelse dannede bønderne deres egen selvstændige forretning – Jysk Andels-Foderstofforretning – delvis med samme initiativtagerkreds. Se Gejl & Jansen, s. 82-93.
15. Beregnet på baggrund af Kristensen s. 54 f og Vedsø s. 129.
16. Kristensen s. 56.
17. Kristensen s. 30.
18. Industrieretningen 1907 s. 196.
19. Industrieretningen 1909 s. 191.
20. Industrieretningen 1910 s. 229.
21. Industrieretningen 1912 s. 244, 1913 s. 210 og 1914 s. 190.
22. Industrieretningen 1913 s. 210.
23. Industrieretningen 1915-18 s. 474 f.
24. Kristensen s. 33-38.
25. Samme s. 58.
26. Kristensen s. 58 f.
27. Samme.
28. Industrieretningen 1921 s. 353.
29. Industrieretningen 1924 s. 209.
30. Samme s. 210.
31. Industrieretningen 1912 s. 244, 1913 s. 210 og 1914 s. 190.
32. Industrieretningen 1913 s. 210.
33. Nyrop s. 128. Nyrop nævner, at Waldemar Bauditz har omtalt Jyllandsturen i sine erindringer. Disse er imidlertid gået tabt siden Nyrop skrev sin bog. Under alle omstændigheder indgår der ikke nogen omtale af turen i Bauditz bog: Livserindringer, København 1903.
34. Waldemar Bauditz var fra 1852 ingeniør ved henholdsvis den sydslesvigske og den sjællandske jernbane, indtil han i 1870 trak sig tilbage på grund af svagelighed. Han var dog ikke svagere, end at han levede endnu 21 år. Dansk Biografisk Leksikon, København 1933.
35. Nyrop s. 149.
36. Tinglæste dokumenter v. Hasle m.fl. herreder 1803-1920.
37. Nyrop s. 128.
38. Alm. Brand, Sabro Hrd., Sabro-Fårup sogne forsikringsprotokol 1858-1929.
39. Samme.

40. Nyrop s. 162.
41. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923.
42. Samme og realregistre til Skøde og Panteprot. Fårup sogn s. 172 og 173.
43. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923. I et gradereværk koncentrerer naturlige saltopløsninger. Anlægget har formentlig været anvendt i forbindelse med fremstillingen af glaubersalt.
44. Fabrikstillingen 1872, Brauer s. 88-89 og Arbejds mændenes Fagblad nr. 5 1901.
45. Nyrop s. 129.
46. Pedersens livsforløb i Mundelstrup er fastlagt ud fra flg. kilder: Forhandlingsprotokol for Sabro-Fårup sogneråd 1898-1896 – skatteansættelser 1881-1893, realregistre til skøde og panteprotokoller Fårup sogn 1875-1958, Alm. Brand, Forsikringsprotokol Sabro og Fårup og Folketællingen 1890, Fårup sogn.
47. Studenterne fra 1890, 1915 s. 233.
48. Nyrop s. 175.
49. Nyrop s. 203-211.
50. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 24.6.1902.
51. Beregnet efter Johansen 1985, s. 260.
52. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 10.9.1902.
53. Samme 11.9.1902.
54. Samme 9.12.1903.
55. Folketællingen 1901 oplyser, at bogholder Georg Olsen og familie boede i matr. nr. 4g, som Pedersen på det tidspunkt ejede. Samme Folketælling oplyser, at Pedersen nu boede på matr. nr. 5m med sin kone og en tjenestepige.
56. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923.
57. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol uden dato, s. 59 f. En avisartikel i forbindelse med branden i 1904 bekræfter planerne om at flytte stationen, Demokraten 10.5.1904, se i øvrigt senere.
58. Af Realregister til skøde- og panteprotokoller Fårup sogn 1875-1958 fremgår, at forløbsretten blev tinglæst i forbindelse med købet af de ovenfor omtalte småparceller. Disse, matr. nr. 5u og 5v var udstykket fra 5o og 5p.
59. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol uden dato og Realregistre til Skøde- og Panteprotokoller, Tilst sogn 1860-1953.
60. Aarhus Stiftstidende og Aarhus Amtstidendes reportager fra brandstedet taler samstemmende om at pakhuset reddes, hvorimod Demokraten skriver at 'To for nylig fuldførte Nybygninger står i lys Lue'. 10.5.1904.
61. Aarhus Stiftstidende 13.5.1904.
62. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 20.5.1904.
63. Problemet nævnes allerede på branddagen af fabrikkens daglige leder Dr. Vikander overfor Demokratens journalist, Demokraten 10.5.1904.
64. Willerslev s. 57 f.
65. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923 indført d. 13.12.1904, hvilket også er overensstemmende med et bestyrelsesreferat i Dansk Svovlsyre fra den 26.9.1904, hvor det oplyses, at fabrikken vil være igang i begyndelsen af 1905.
66. Demokraten 12.8.1906. I øvrigt baseres beskrivelsen af branden på avisomtaler i Aarhus Stiftstidende, Aarhus Amtstidende og Demokraten fra d. 11.8.1904 og dagene efter branden.
67. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 18.10.1906.
68. De blev forsikret 31.1. og 21.2.1907 iflg. Alm. Brand, Sabro hrd., Sabro-Fårup sogne, forsikringsprot. 1858-1923.
69. Realregistre til Skøde- og Panteprotokoller, Tilst sogn 1860-1953 og Alm. Brand, Hasle hrd. Tilst og Vejlbj sogn, forsikringsprot. 1859-1922 og 1906-1923 samt Alm. Brand, Hasle hrd., Tilst sogn, forsikringsprot. 1905-1965.
70. Willerslev s. 57.

71. Tællingen af Fabrikker og Fabrikmæssig drevne Haandværk, Hasle m.fl. herreders jurisdiktion, 1872.
72. I de optællinger der er lavet i folketællingerne i forbindelse med denne undersøgelse, er kun husstandsoverhovederne optalt. Det vil sige, at en kvinde der er gift med en arbejdsmand på fabrikken, godt kan arbejde uden for hjemmet, uden det er blevet registreret.
73. De 17 husmænd der boede i området, kunne måske i teorien leve af deres jordlod, men mange fungerede tillige som arbejdsmænd eller håndværkere. Tilfældigheder kunne afgøre, med hvilken betegnelse de blev anført i folketællingerne. Men det er ikke tanken her at gå ind i en længere diskussion angående tællingernes pålidelighed vedr. husmændenes bi- eller hovedbeskæftigelse. (Der kan henvises til f.eks. Niels Peter Stilling: De nye byer, Viborg 1987, som er den nyeste fremstilling, der diskuterer pålideligheden af folketællinger). Det må dog slås fast, at antallet af arbejdsmænd og daglejere i denne undersøgelse nok nærmere er for lavt end for højt, da husmændene i en vis udstrækning kan fungere som løsarbejdere i spidsbelastningsperioderne forår og efterår (se senere).
74. Folketællingen 1901, Fårup sogn.
75. Forhandlingsprotokol for sognerådet i Sabro-Fårup kommune, 1868-1896 3.11.1893.
76. Brauer 1885, s. 88 f.
77. Teglværkets indflydelse på antallet af arbejdsmænd og daglejere modificeres dog af, at fire arbejdere i folketællingen 1890 direkte står anført som teglværksarbejdere, og at hovedparten af disse i en vis udstrækning boede i True, Brabrand sogn. Dette sidste forhold er undersøgt i folketællingen 1906, hvor True husede 26 teglværksarbejdere, Tilst 2, Todderup 3, mens der hverken boede teglværksarbejdere i Geding eller Mundelstrup.
78. Nyrop, s. 211 f.
79. De daglejere, der har angivet landbruget som hovedbeskæftigelse, er holdt uden for denne undersøgelse.
80. Folketællingen 1901 Tilst, Kasted og Mundelstrup sogne. Når der i 1901 er optalt i alt 57 arbejdere og i denne sammenhæng kun opereres med 45 betyder det, at de sidste 12 altid havde boet i området.
81. Arbejdsmændenes Fagblad nr. 5, 1901.
82. Denne undersøgelse af fabrikkens tiltrækning af arbejdskraft er ikke ført videre. En mikroundersøgelse på personniveau kunne kaste mere lys over til- og fraflytning, hvilket dog er en utrolig tidskrævende proces.
83. Tilst-Kasted kommunes Forhandlingsprotokol for sognerådet 1911-1923. Dette blev fastslået på et sognerådsmøde den 20. juni altså flere måneder før tærskesæsonen, og må betyde, at sognerådet har kendt fabrikkens arbejdsgang, der altså indebar fyring af de mange ansatte.
84. Fynbo, 1983.
85. Der nævnes ganske vist en anden formand Laurs Rasmussen, men efter hans skatteansættelse, såvel i 1873 som senere, samt af hans placering på listen at dømme er han formand ved jernbanen.
86. Ovenfor er omtalt, at der inden 1890 blev opført en smedie på fabrikkens grund, hvilket taler for, at den pågældende smed var den første håndværker, der direkte ansattes på fabrikken.
87. Fyrbøderne er i denne opgørelse regnet med til håndværkergruppen.
88. Skatteansættelseslisterne og Folketællingen 1890, Fårup sogn.
89. Demokraten 12.8.1906.
90. Realregistre til Skøde- og Panteprotokoller, Fårup sogn, Alm. Brand: Vurderingsprotokol Sabro-Fårup 1920-1925 og Forsikringsprotokol Fårup sogn samt Rasmus K. Tage Kristensen.
91. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol 18.10.1906.
92. Alm. Brand, Hasle hrd. Tilst og Vejlby sogne, forsikringsprot. 1859-1922 og 1906-1923 samt Alm. Brand, Hasle hrd., Tilst sogn, forsikringsprot. 1905-1965.
93. Jørgensen 1970 s. 11.
94. Forhandlingsprotokollerne for Arbejdsmændenes Fagforening for Tilst og Omegn er desværre gået tabt, og det følgende bygger derfor dels på afdelingens 25 års jubilæumsskrift og Jørgensen

- 1970, der begge nævner, at de har haft forhandlingsprotokollerne at holde sig til, og dels Arbejdsmændenes Fagblad.
95. Nyrop s. 311 f.
 96. Virksomheden i 25 år s. 5.
 97. Arbejdsmændenes Fagblad 1901 nr. 12.
 98. Arbejdsmændenes Fagblad 1904 nr. 3 og 1905 nr. 4.
 99. Arbejdsmændenes Fagblad 1906 nr. 3.
 100. Samme.
 101. Arbejdsmændenes Fagblad 1908 nr. 7.
 102. Virksomheden i 25 år, s. 6.
 103. Demokraten 11.8. og 8.9.1910.
 104. Demokraten 11.8.1910.
 105. Demokraten 13. og 14.9.1910.
 106. Industrieretningen 1910 s. 229. Se note 20.
 107. Virksomheden i 25 år, s. 7.
 108. Virksomheden i 25 år, s. 9.
 109. Tilst-Kasted kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 29.12.1922.
 110. Virksomheden i 25 år, s. 8 f.
 111. Sabro-Fårup kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 1868-1896.
 112. Sabro-Fårup kommune, hovedregnskaber, overslag m.m. 1872-1931/32.
 113. Lovene vedtaget 22.12.1915 og 28.2.1916.
 114. Sabro-Fårup kommune, hovedregnskaber, overslag m.m. 1872-1931/32 og kopibog for sognerådet 26.5.1919.
 115. Samme.
 116. Sabro-Fårup kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 28.10.1921 og Kopibog for sognerådet 5.11.1921.
 117. Sabro-Fårup kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 11.2.1922.
 118. Samme 29.6.1922.
 119. Samme. Se f.eks. 16.1.1922 og 3.8.1922.
 120. Virksomheden i 25 år, s. 10.
 121. Tilst-Kasted kommune, sognerådets forhandlingsprotokol 13.7.1909.
 122. Samme 17.3.1913 & 8.1.1914.
 123. Samme 31.3.1925.
 124. Samme f.eks. 10.11.1925.
 125. Samme 8.12.1925.
 126. Samme 12.1.1926.
 127. Nyrop s. 149.
 128. Ugeskrift for Retsvæsen 1890, s. 141.
 129. Samme s. 142.
 130. Nyrop s. 149 f.
 131. Dansk Svovlsyre, forhandlingsprotokol uden dato.
 132. Rasmus K. Tage Andersen fortæller, at der på den nuværende Sortevej 20 var et bassin, hvor syrevandet passerede inden det løb ud i Geding sø.
 133. Tilst-Kasted kommune, forhandlingsprotokol for sognerådet 13.10.1919. Det er ikke undersøgt hvorvidt det kom til retssag om spørgsmålet. Rasmus K. Tage Andersen nævner dog i interviewet, at en gårdmand hvert år fik erstatning, da hans korn blev svedet af syredampene, og fortsætter: 'på et tidspunkt købte fabrikken landmandens jorde og byggede til. Dette er på østsiden af Sortevej og en lille del af Stenkelbjergvej'. Der er formentlig tale om købet af den ovenfor omtalte lille gård eller evt. Todderupgården i 1906, og købet kan derfor ses som et forsøg på at slippe for besværlige naboer.
 134. Demokraten 26.11.1924.

134. Samme 10.5.1904.
135. Samme 11.9.1910.
136. Virksomheden i 25 år s. 11.

Litteratur

- Brauer, J. C.: Dansk Provinsindustri, 1885.
Gejl, Ib og Jansen, C. R.: Korn, købmænd og kornkompagni, Århus 1971.
Johansen, H. C.: Danmarks historie bd. 9, København 1985.
Jørgensen, Børge: Tilst og Omegns Fagforening, 1970.
Kristensen, M. K.: Dansk Andels Gødningsforretning. 1901-1916-1926. København 1926.
Nyrop, C.: Fredens Mølle. Et stykke industrihistorie. København 1905.
Vedsø, Fred.: Danmarks Industri. København 1928.
Willerslev, Rich.: Den teknisk-kemiske industri 1870-1914. I Erhvervshistorisk Årbog 1960, s. 27-68.
Virksomheden gennem 25 år. Tilst og Omegns Fagforening, 1921.

Kilder

Erhvervsarkivet

Tilst-Kasted kommune:

Forhandlingsprotokol for sognerådet: 1892-1911, 1911-1923, 1923-1933.

Sabro-Fårup kommune:

Forhandlingsprotokol for sognerådet: 1868-1896, 1896-1919, 1919-1928

Kopibog for sognerådet: 1907-1925.

Hovedregnskaber, overslag m.m. 1872-1931/32.

Den almindelige brandforsikring for landbygninger (Alm. Brand):

Århus Branddirektorat:

Hasle herred: Tilst og Vejlbjby sogne 1859-1922, 1906-1923. Tilst sogn 1905-1965.

Sabro herred: Fårup og Sabro sogne 1858-1923, 1919-1964.

Hovedkontoret, København:

Hasle herred: Tilst sogn 1859-1936.

Kopier af de ved Hasle m.fl. herreder læste tinglæsningsdokumenter 1803-1920.

Superfos, Vedbæk:

Enkelte kopier af forhandlingsprotokol for A/S Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabrik 1898-1910. Enkelte sider uden dato.

Rigsarkivet

Folketællinger:

Fårup sogn: 1870, 1880, 1890, 1901, 1906

Tilst sogn: 1870, 1880, 1890, 1901, 1906

Kasted sogn: 1870, 1880, 1890, 1901, 1906

Brabrand sogn: 1906.

Tællingen af fabrikker og fabrikmæssig drevne haandværk 1872, Århus amt, Hasle m.fl. herreders jurisdiktion.

Landsarkivet for Nørrejylland

Realregistre til skøde og panteprotokoller:

Fårup sogn: 1875-1958, 1905-1958.

Tilst sogn: 1860-1953, 1910-1953

Brabrand sogn: 1875-1949.

Århus Amtskommune – Grundvandskontoret

Interview med Rasmus K. Tage Kristensen, Efterår 1987.

Tilst-Kasted Lokalhistoriske Samling

Interview med Peter Fynbo, april 1983.

Øvrige kilder

Ugeskrift for retsvæsen

Industriberetningen 1907-1925

Matrikelkort Mundelstrup by 1891, Matrikelarkivet

Udateret situationsplan (ca. 1920), Erhvervsarkivet.

Aviser, fagblade

Demokraten

Aarhus Stiftstidende

Aarhus Amtstidende

Arbejds mændenes Fagblad.

Rawerts nyttige skrifter

AF NIELS PETER STILLING

I sommeren 1816 påbegyndte den 30-årige kammerjunker Ole Jørgen Rawert (1786-1851) sin store europæiske dannelsesrejse. I løbet af tre år 1816-19 fulgte han den fast etablerede dannelsesrute over Berlin, Dresden, Wien, ned gennem Italien til Napolibugten – retur over Schweiz, Paris, Amsterdam og endelig til de britiske øer. Formålet med Rawerts rejse var at indsamle viden om udlandets industrielle forhold i såvel teknisk som økonomisk henseende.

1800-tallets første halvdel var den borgerlige dannelsesrejses storhedstid. For den intellektuelle elite, der efter 1800 førte Danmark mod demokrati og økonomisk vækst, var *rejsen* et centralt element i deres uddannelse og senere virksomhed. Vi har H. C. Andersens ord for »at rejse er at leve«. Med en lettere omskrivning af denne rigtige tanke var tidens motto: at rejse er at lære. Nærværende afhandling søger at belyse, hvad en af tidens danske rejssende, O. J. Rawert, lærte på sine rejser, hvordan han videregav sin viden – og hvordan han som type repræsenterer overgangstidens fremsynede mænd i perioden op til det industrielle gennembrud i anden halvdel af 1800-tallet.

Ole Jørgen Rawert var søn af den norskfødte officer og arkitekt Jørgen Henrik Rawert (1751-1823). Sidstnævnte blev i 1790 udnævnt til det betydningfulde embede som stadskonduktør (stadsarkitekt) i København. Med baggrund i opvæksten i 1790ernes blomstrende hovedstad og af god borgerlig familie blev O. J. Rawert student i 1803. Studierne ved Københavns Universitet omfattede jura, historie, nationaløkonomi og statistik! Men nogen afsluttet uddannelse havde Rawert ikke bag sig, da han i 1809 blev kopist i Kommercekollegiet. Karrieren som embedsmand blev afbrudt omkring ulykkesårene 1813-14. De følgende knap 15 år brugte Rawert til en utrættelig rejseaktivitet, før han med 1830rnes økonomiske fremgang etablerede sig som toldinspektør og fabriksdirektør under Generaltoldkammer- og kommercekollegiet¹. Ved siden af den krævende embedsmandsgering blev der også tid til et stort og vidtspændende forfatterskab. Han skrev i en lang række af tidens blomstrende tidsskrifter. Og han skrev om alt, der blot med nogen rimelighed kunne rubriceres under hans hovedinteresse: samfundsøkonomien. Bedst kendt er Rawert for hovedværket »Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil be-

Lille Ole Jørgen mellem forældrene i København omkring 1790. Faderen, stadsarkitekt Jørgen Henrik Rawert (1753-1827) og moderen Anna Maria (1758-1826), datter af admiral J. C. Krieger (1725-97). Københavns Bymuseum.

gyndelsen af 1848«. Værket, der udkom i 1850, året før hans død, har noget misvisende skaffet ham prædikatet »industrihistoriker«. Andre dele af hans forfatterskab må dog anses for langt vigtigere. Nedenfor vil vi se nærmere på disse aspekter.

Man kan opdele forfatterskabet i seks hovedpunkter, nemlig: 1. Rejseberetninger. 2. Landbrug og fiskeri. 3. Husflids- og klædefabrikation. 4. Industri/fabriksdrift. 5. Transport og omsætning. 6. Sundhed og velfærd. – Grænserne må blive flydende, men for at opnå et overblik – det overblik som Rawert af og til selv savnede – er opdelingen et brugbart redskab, når man som her vil beskrive og analysere hans forfatterskab.

Rejseberetninger

En meget betydelig del af Rawerts forfatterskab tager udgangspunkt i den viden, han indsamlede på sine statsøkonomiske opdagelsesrejser. Rawert førte utvivlsomt dagbog på sine rejser, men ingen af hans dagbøger ses bevaret. Rawerts pen genkendes ofte i Kommercekollegiets sagsakter, men der ud over kender vi i dag kun en lille snes private breve fra hans hånd, samt en række ansøgninger til fonds og mæcener om rejsemidler. Søger man viden om Rawerts rejseaktiviteter findes der dog et andet hjælpemiddel af visuel karakter. På rejserne medbragte Rawert nemlig datidens fotografiapparat: tegneblokken, og vi er i dag i den lykkelige situation, at over 1600 sirlige akvareller med præcis datering og stedsangivelse er bevaret på Det kongelige Bibliotek. Med denne daterede billeddagbog kan vi så at sige dag for dag følge i Rawerts fodspor på hans danske og udenlandske rejser. Og vi kan tilmed sammenholde, hvad han så med, hvad han skrev i sine nyttige skrifter. Rawert var i tidens ånd den begejstrede rejsende, og snævre faglige grænser lå ham fjernt, når indtrykkene fra ud- og indland skulle videregives på tryk. Rawerts »debut-bog« om Bornholm, skrevet sammen med geologen Gottfried Garlieb, er et slående eksempel på stilen². Hvor meget af bogen, der skyldes Garlieb, er vanskeligt at bedømme, men under alle omstændigheder har Garlieb ikke formået at dække over de svagheder, som siden præger dele af Rawerts forfatterskab: Den manglende disposition og dermed rodede opbygning, den stadige blanding af rejsebeskrivelse og diskussion af konkrete emner, samt vanskeligheden ved at skelne mellem stort og småt.

Bornholmsbogen er dog ingen dårlig bog, hvis man her godt 150 år senere ønsker et billede af Bornholm i begyndelsen af 1800-tallet – og for den sags skyld også det nordlige Falster, som bogens første godt 30 sider beskriver.

4 dage på Falster 1815

»Bølgerne begyndte at hæve sig, utæmmede styrtede de frem, og skibet forsvandt næsten imellem dem«. Den voldsomme storm ud for Møn tvang skipperen til at søge ind i Grønsund til Stubbekøbing. Her lå man fire dage og ventede på bedre vejr. Som gode rejsende udnyttede Rawert og Garlieb ventetiden til indgående og nysgerrige studier, dels af byen, dels af det omgivende land. Stykket om Nordfalster giver et udmærket indtryk af, hvad der er i vente. Imellem omtale af oldtidsminder, folkesagn, en skildpadde i Tvede sø og almindelig munterhed over en latinsk indskrift på en falstersk gravsten, øjner man hurtigt forfatterens hensigter og holdninger. Med iver eftersøges alle moderniseringsbestrebelse og økonomiske initiativer. Mangler påpeges og forslag til forbedringer fremføres.

I den stillestående flække Stubbekøbing er det savnet af en ordentlig havn, der svækker byens handel over for de initiativrige Ærøskippere. Gode veje, chausséer, er en anden mangel. På landet – og da ikke mindst på Det Classenske Fidei Commis' godser – efterlyses et intensivt landbrug. Omvendt prises commis'ets bestræbelser på at oprette en landbrugsskole på Næsgård. Det er Rawert, der her udtrykker en af sine grundtanker, når han om initiativet skriver: »Her var det, at direktionen, der med så megen nidkærhed følger i den ædle stifters spor, ønskede at se, fra alle landets kanter, bønderdreng, som under en kyndig lærers vejledning kunne oplæres i det forbedrede agerbrug og således engang blive til et lysende mønster for den egns landmænd, hvor de havde hjem« (s. 17). Den ansete landøkonom Chr. Olufsen (1763-1827) blev tilknyttet som skoleleder, men desværre udeblev eleverne. I stedet indskrænkede man sig til landøkonomiske forelæsninger i København, hvilket giver Rawert lejlighed til at anbefale det offentlige Classenske bibliotek, »hvis hovedgenstand er økonomien« – »En bogsamling, som endog i udlandet misundes os«. Og nu bliver Rawert helt grebet af tankerne om uddannelse og viden som basis for et moderne landbrug. Han fremhæver den tyske landøkonom Albrecht Thaers betydning for, at man nu ved »skrifter er begyndt at bringe det nyere og forbedrede avlsbrug i omtale, og (har) søgt at vække landmændene op af den gamle forfærdelige slendrians dvale«. – Thi »agerbruget er Danmarks første og sandeste velstandskilde«. Med klar henvisning til den florissante periode fastslår han, at nok kan landbruget på kort sigt ikke bringe sin udøver så hurtig profit som et »heldigt kapertog, eller ved speciernes af vindesyge kristne eller ukristne spekulanter fremkunstlede vaklende standpunkt, men at det derimod giver en, skønt mindre, dog så meget sikrere og pålideligere indtægt« (s. 19). Er formuleringen lidt uklar, er synspunktet dog forståeligt nok her få år efter 1813-bankerotten.

På Bornholm 1815

Uddannelse og langsigtede landbrugsforbedringer fremfor den kortsigtede spekulation er nøgleordene. Linien er lagt. Vi kan fortsætte til Bornholm. Her når man naturligvis ikke en gang i land, før transportsystemets mangler nok en gang blotlægges. Rønnes havn er så elendigt udgravet, at skibet løber på grund, og passagererne må sejles ind til byen på lokale småbåde.

Alle fortrædeligheder til trods – og dem kom Rawert og Garlieb ud for nogle stykker af på deres månedlange fodtur øen rundt – er bogen en kærlighedserklæring til den frodige ø. Ligeså vidtløftige forfatterne er til at delagtiggøre læserne i deres forskellige besværligheder, lige så uforbeholdne er de i deres begejstring over Bornholms natur: »Skulle man nogensinde, træt af at omtumles på livets tornefulde vej, ønske sig et tilflugtssted, for i ro at betragte naturen og dens værker, da var her et passende sted«, lyder det om Almindingen ved Rømersdal. Som kilde til Bornholms topografi og økonomi i begyndelsen af 1800-tallet er bogen med sin informationsophobning et værdifuldt værk. Temaerne gentages med variationer: Stenbrud og opdyrkning af overdrevsjorden ved Neksø, havnebyggeri ved Svaneke, kampen mellem opdyrkning og flyvesand på øens sydside, planteskoler i Almindingen, indhegning og vejanlæg mellem Hasle og Rønne, stenkulindustri og håndværkervirksomhed i Rønne, fiskeri i Gudhjem og fyrtårn ved Allinge Sandvig for blot at nævne nogle af bogens mere fyldige passager vedrørende Bornholms modernisering eller manglerne ved samme. Ved siden af dette får man en blandet landhandel af romantiske beskrivelser, historiske udredninger og folkelivsglimt. Til det sidste hører en indtagende selvpoplevet skildring af Sct. Hansaften i Aakirkeby.

Sammenfattende peger Bornholmsbogen frem mod Rawerts senere forfatterskab på godt og ondt. Det første dækkes af den fremsynede interesse for alle moderniseringsbestræbelser og den konsekvent positive holdning til forhold som uddannelse af den brede befolkning, infrastrukturens udbygning, landbrugsforbedringer og industriinitiativer. Det sidste hænger især sammen med den rodede fremstillingsform. De spredte forsøg på at være »overlitterær« er heldigvis et særkende for Bornholmsbogen.

Rawerts rejsedagbøger

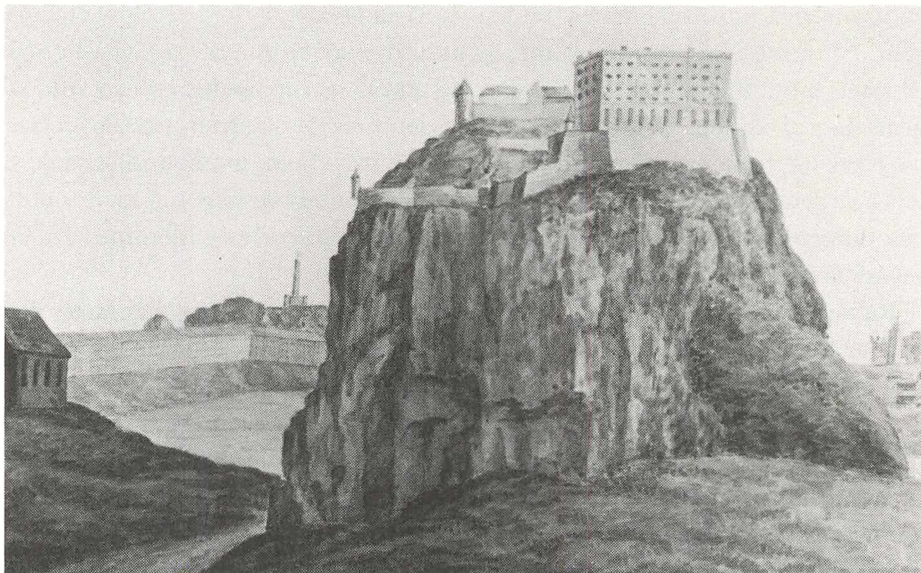
Vor hovedperson var utvivlsomt en dygtig og opmærksom rejsende. Intet undgik hans skarpe blik, når ikke lige regnvejr, mørke, sygdom og andre ubehageligheder kom i vejen. Man må jo også tænke på sit helbred, og Rawert undlader sjældent at gøre læseren opmærksom på, hvilke fortrædeligheder en rejsende kunne blive stillet over for, når han skal forklare, hvorfor

en industriel, kulturel eller på anden vis vigtig seværdighed er blevet forbigået. Man må i dag dybt beklage, at hans dagbøger efter al sandsynlighed er gået tabt. Flere af hans artikler og bøger er angiveligt blevet til på grundlag af dagbogsoptegnelser. Hans detaljefyldte samfundsbeskrivelser fra nære og fjerne egne lader da heller ingen i tvivl om, at akvarellerne ikke var hans eneste måde at registrere det sete på³. Dagbøgerne må have været en guldgrube til belysning af »store og små forhold« ude og hjemme i 1800-tallets første halvdel.

Rawert havde en veludviklet evne til at forene det behagelige med det nyttige. Det fremgår, når man går over til at betragte de to eneste egentlige rejseberetninger, der blev trykt fra den store Europatur 1816-19. De er begge fra Storbritannien, men vidt forskellige i indhold og omfang. Artiklerne blev trykt i »Magasin for Rejseiagttagelser« udgivet af den flittige litteraturhistoriker Rasmus Nyerup (1759-1829). Magasinet, der begyndte at udkomme i 1820, markerede den fremvoksende mere brede humanistiske interesse for alt, hvad der rørte sig i den store verden uden for Danmark. I magasinets første bind fik den nys hjemvendte Rawert naturligvis sin plads, dog med en ganske speciel artikel, der næppe svarede til udgiverens intentioner med magasinet. »Brudstykke af en rejse i England« er den oplysende, men i forhold til indholdet intetsigende titel⁴. I sandhed er der tale om et brudstykke, og som sådant et ret vidunderligt et.

I Coventgarden 1818

Rawert har været i teatret, i Coventgarden under opholdet i England 1818. Han har i øvrigt også været i Operahuset St. Carlos i Napoli, La Scala i Milano og i adskillige af Paris' teatre. Overalt har den arme mand lidt under den manglende ventilation og de pludselige skift mellem varme og kulde, som også kendetegner den københavnske scene. Sådanne steder hentes letteligen »spiren til en farlig sygdom eller måske døden«! – Men nu har Rawert i London, denne ellers »ikke meget morsomme stad« oplevet, at man faktisk kan have det helt behageligt i teatret – også med et så sart helbred som hans eget. Af de følgende siders studier over udluftningen og opvarmningens teknik forstår man, at den gode mand har haft øjnene rettet mod andet end skuespillernes præstationer. Han fremhæver indledningsvis gasbelysningens »fortræffelige virkninger« for såvel tilskuere som skuespillere (måske derfor at teaterforeningen i Østergade var pioneren i Københavns gasbelysning i 1820'erne)⁵; men ellers er ventilationssystemet i de engelske teatre hans ærinde i de følgende 15 siders detaljerede gennemgang af Coventgardens varmtluftanlæg, luftkanalsystemet m.v. Det hele er

Rawert efterlader sig over 1600 daterede akvareller (Det kgl. Bibliotek). Akvarellerne var Rawerts private »fotoalbum« fra hans mange udlandsrejser og er i dag et nationalt klenodie. Ud over en umiddelbar charme udmærker de sig først og fremmest som dokumentariske tidsbilleder, hvis styrke er deres antal, præcise datering og geografiske spredning.

Edinburgh Castle malet af Rawert under opholdet i byen 24. sept. 1818.

båret oppe af det for Rawert så karakteristiske grundsyn, at hvad hverken publikum eller sundhedspolitiet har formået, »har den altid gavnlige konkurrence udvirket«. Teaterdirektøren har nemlig tvunget af den stadige »kappen« mellem storbyens teatre ladet »indrette ventilation forbundet med opvarmen«. Artiklen er ledsaget af kønne stentryk af ventilationssystemet. Og Rawert har indset perspektivet. Han forbeholder sig afslutningsvis ret til at vende tilbage til spørgsmålet om »en økonomisk måde at opvarme såvel store som små bygninger enten ved varm luftstrøm, ved dampe eller ved stedse cirkulerende varmt vand«. Nyerup har dog nok fremført, at dette i så fald hørte hjemme i et andet tidsskrift end hans⁶. – Fri konkurrence og centralvarme! Hvem andre end O. J. Rawert gik i teatret 1818 for at opleve disse ting? Man må håbe han fik fribilletter.

På fodtur i Skotland i efteråret 1818

Rawerts bedste rejseskildring stammer fra, hvad man måske kan synes var et noget perifert sted, Skotland. »Rejse i de skotske Højlande i September 1818. Brudstykke af en Dagbog« blev trykt så sent som 1825⁷. Man forstår

ikke helt, hvorfor der skulle gå 6 år fra hjemkomsten, før dette højdepunkt i Rawerts forfatterskab blev trykt. Det er en 50 sider lang indlevet og betagende skildring af nationaløkonomiens og socialismens hjemland. Rigtig nok omtaler Rawert hverken Adam Smith eller Robert Owen, skønt han passerer både Kirkcaldy ved Forth-floden nær Edinburgh og Robert Owens spinderier ved New Lanark nær Glasgow. Ånden fra de to store mænd gennemsyrrer dog hans artikel – og artiklen har måske været lidt for avanceret, for at en mand med offentlige karriereambitioner turde lade den publicere, før han var i en fast stilling.

Fejlene er de samme som altid: Rejseiagttagelserne ophobes i et næsten uoverskueligt flimmer af gode synspunkter. Men her dog med den forskel, at artiklen er båret af en idé og slutter med en analyserende konklusion. Rawert har under opholdet i England undret sig over, hvorfor Skotland er så opreklameret som rejsemål – og ikke mindst hvorfor skotterne selv flygter fra dette ifølge englænderne så herlige land. Med denne problemstilling har han så sat en gammel ven fra Italiensrejsen, den danske læge Howitz, stævne i Edinburgh. Sammen tilbringer de nogle vidunderlige dage i denne by, som altid vil blive dem »i kær og taknemmelig erinding«, skriver Rawert indledningsvis. Kan hænde at kvinderne her har været mere fremkommelige end i den ikke meget morsomme stad, London. Men nu er det en rask fodtur i det skotske højland, det gælder, og man forstår at de to venner har savnet »denne vor gamle rejsemåde, som engelsk velanstændighed ikke havde tilladt os i det egentlige England« (s. 60).

Første del af rejsen tilbringes nu på dampskib op ad Forthriver. Her er selvfølgelig gode muligheder for at betragte dampskibets fortræffeligheder på et tidspunkt, hvor sådanne skibe endnu var ukendte i Danmark. Endvidere kigger de på jernhængebroer og især fabriksanlæggene langs floden. Et besøg på et kanonstøberi tillades ikke – militære hemmeligheder – men til gengæld bliver Rawert gjort »opmærksom på den ved så mange athenensiske kunstværkers nedbrydning og forflytning til England bekendte lord Elgins herresæde«. Lorden og kunsttyven fra Athen, får Rawert lige tilføjet, »siges at være en stor elsker af fabrikker, men en slet spekulant« (s. 57).

Da flodens slyngninger efterhånden bliver vore venner for meget, stiger de af båden for at fortsætte til fods mod Stirling. Men nu kommer regnen – og med skyldig hensyntagen til sit skrøbelige helbred må Rawert indrømme, at »tilstødende tilfælde forårsager ofte, at meget man på en rejse har besluttet at foretage, lades ufuldført. Den heftige regn betog mig således denne gang al lyst til efter sædvane nøjere at orientere mig i enen« (s. 61). Et regnvejr – ikke manglende interesse – var årsag til, at Rawert ikke fik

besøgt Adam Smiths hjemby. En afskrift af »Encyclopædia Britannica« om opdyrkningen af den næved liggende Kircardine-hede må kompensere for den mangel. Et par jernpløve i funktion og et bomuldsspinderi ved Doune, når de dog at inspicere, før de søger natlogi i et af de britiske værtshuse, som Rawert ikke kan prise nok for god betjening og komfortabelhed. Her er virkelig noget at lære for det øvrige Europa! Og så må Rawert tage anledning til i en fodnote nærmere at forklare det mystiske begreb, han bruger i forbindelse med de gode befordrings- og logiforhold for rejsende i Storbritannien: »Tourisme«! »Med dette navn betegnes de talrige engelske rejsende, der om sommeren ses adspredte over hele landet, men i størst antal på visse udmærkede steder. En engelsk familie, som vil gøre fordring på noget at hæve sig over den laveste klasse, må nødvendigvis tilbringe en del af sommeren på rejser« (s. 67).

Fra det smukt beliggende Stirling nær Forth-flodens udspring fortsættes mod nord-vest. Der er lejlighed til at sammenligne Nord- og Sydeuropas bjergpas, og vurderingen falder ud til sydens fordel: »For en ynder af naturskønheder tilbyder Alperne og Appenninerne herlige passer; ikke mindre tilbyde Nordens bjerge sådanne«, men modsat de sidste har de sydeuropæiske bjerge »noget ved sig, der gør dem harmoniske med den blidere himmeleegn, de ligger under« (s. 68). Et par sider længere fremme må Rawert overbevise sig selv og læseren om, at Skotlands vilde, uopdyrkede og træløse højland ikke fortjener »den berømmelse som overalt gives det i England, og som Walter Scott ikke lidet har bidraget til at udbasune«. Nej, må Rawert så bede om det fædrene Norges pittoreske skønhed. Bedre bliver det ikke af, at rejsefællerne efter en sejltur op ad Loch Cathrine må tilbringe næste nat hos en »bjergskotsk landmand af klanen Campbell«. »Skønt denne ejer over 700 får bor han, som de fleste højlændere, nærmest i en jordhule«. Kun på Ischia har Rawert set værre menneskeboliger. Skulle vi et øjeblik ynke disse højlændere, bør vi dog ikke mindre betænke vor udsendtes trængsler: »At det ikke kan være meget behageligt for rejsende at opholde sig i sådanne smudsighedens og elendighedens boliger, er indlysende« (s. 71).

Men efter nat bliver det dag – vejret er også blevet bedre. Fortrøstningsfuldt fortsætter Rawert og Howitz mod vest. De strækker godt ud og får alligevel tid til vurderingerne. Landbruget er nu også ret hurtigt overset: Enten er det får eller også udpinte jorder, hvor man uden tanke på fremtiden udelukkende har gødet med kalk. Over floder, gennem bjergdale fortsætter vandreturen. Det lykkes dem at fare vild, da de vil krydse en bjergkæde; men efter at have tilbagelagt 27 mil, når de frem til Skotlands vestli-

ge militære landevej og belønnes her med et af de gode værtshuse i landsbyen Tyndrum. Renlighed, orden, endog elegance finder man sådanne steder, og tjenere og piger behandler en med »artighed« og »forekommende høflighed«, som man »ikke behøver, som i så mange andre lande, at frygte for bliver skrevet på regningen«. Der er tæpper på gulve og trapper, værelserne er møbleret med »mahogni, som tilbagekaster lysstrålerne«. Krystal-lamper, god mad og øl og forud fastsat pris fuldender billedet af et sted, der er »comfortable, et udtryk de engelske bruger, når de vil betegne noget, som er bekvemt og efter deres sind« (s. 78).

Ved Tyndrum deler vejen sig mod henholdsvis nord og vest. Længe rådslås der ved korsvejen, før Rawert og Howitz af hensyn til den fremskredne årstid vælger den vestlige rute. En beslutning der giver Rawert anledning til en lille rejsefilosofisk betragtning om, hvor langt han nu har været omkring på sin europæiske vandring – fra det sydligste punkt i Italien ved de græske templer i Pæstum (syd for Salerno) til det nordligste punkt: korsvejen ved Tyndrum. Man forstår, at Italien vinder prisen over højlandet, »som næsten intet spor af kultur viser«.

Ved Dalmally nær Atlanterhavskysten drejes sydpå til Inveraray. De nærmer sig hertugen af Argylls enemærker. En historisk udredning om de skotske klaner og kampen mod England er uundgåelig. De kommer til mere civiliserede egne, hvor Rawert med glæde noterer plantning og skovdrift, ved siden af kvæg- og fåreflokkene; der er dampskibe på floderne og fremragende veje, militærveje, hvor der ved vejbommenes vægte betales en retfærdig »vægtafgift« efter vognenes last. Fra Argyll når vennerne frem til Loch Lomond, og nu må Rawert alligevel overgive sig: »Kysterne og øerne er overalt beklædt med skov, ager og græsgange, smukke villaer og husklynger ses imellem« (s. 94). Det er Rawerts ideal, som i Italien, samspillet mellem natur og kultur: »Høje bjerge med vakre former« og ved bjergenes fod, opdyrkede marker, skovbegroede områder og nette menneskeboliger. Naturen i civilisationens tjeneste uden at det ene dominerer det andet. Tiden er dog ikke til at dvæle længe ved søens yndigheder, Dumbarton skal nåes før natten. I tusmørke går det igennem en egn, der »skal være særdeles skøn og i flere henseender mærkelig«.

Dumbarton glemmer Rawert rent at beskrive i benovelse over en herlig røverhistorie fra skotternes kamp mod den engelske garnison på byens fæstning. Tre sider vies til historien om det skotske vovemod, før rejsebeskrivelsen slutter med, at vore udsendte ved Clydefloden stiger ombord på dampbåden til Glasgow. Hvad Rawert studerede i den industrielt interessante Glasgow får vi desværre intet at vide om. Til gengæld afsluttes artik-

len med en i Rawerts forfatterskab enestående otte sider lang analyse af det skotske befolkningsproblem.

To spørgsmål har optaget Rawert på hans vandring gennem landet: Hvorfor er den skotske natur så berømmet? Og hvad er grunden til den kolossale skotske udvandring til Nordamerika? – På det første spørgsmål har Rawert et godt svar, der indeholder en vidunderlig generel karakteristik af den engelske nationalkarakter: Overvurderingen af den skotske naturskønhed, skyldes »de utallige engelske rejsende, som årligt drager igennem dem (de skotske højlande), og som dels af forkærlighed for hvad der er engelsk opløfter dem på andre, men fremmede bjergstrækningers bekostning, dels ikke i deres hjemstavn er vant til at se andet end flade turnips- eller hvedemarker indesluttede af hækker, som berøver dem synet af enhver ting udenfor dem« (s. 99). Dommen over engelsk selvtilstrækkelighed og udsigtsberøvende hække i direkte som i indirekte betydning er fra 1818!

Hvorfor udvandrer skotterne?

Vigtigst er Rawerts andet spørgsmål: Hvad er årsagen til at Skotland »årligen udsender så talrige skarer af stræbsomme indvånere, der i et elsket fødeland ikke kan finde et tarveligt ophold, men på lykke og fromme søger sådant på hin side af Atlanterhavet«? – Spørgsmålet kendes fra nutidens emigrationsforskning. Men i 1818/1825 optog spørgsmålet kun sjældent økonomerne. Ja, selv Malthus så ikke perspektivet i denne løsning på det europæiske overbefolkningsproblem⁸.

Rawert kan hurtigt fastslå, at udvandringen ikke skyldes landets ufrugtbarhed. Som han selv har påpeget, er opdyrkningen kun mådelig. Men ved plantning, dræning og fornuftig gødning, for slet ikke at tale om de nye britiske landbrugsredskaber, kunne Skotland sagtens brødføde sine sønner og døtre. Imidlertid vandrede han mil efter mil »uden at se spor til at spade endsige plov nogensinde havde søgt at bearbejde jorden« (s. 101). Tilmed er landet rigt på søer, floder og gode veje, der »højligten bidrager til at lette communicationen«. Der er kort sagt ingen naturlige årsager til affolkningen. Tilbage er de politisk-økonomiske – »Af disse ere der også nok«! Som Rawert ser det, ligger problemets kerne i ejendomsretten til jorden. Den tilhører nogle få skotsk/engelske godsejere, der for det meste bor i London eller på fastlandet. Godserne bestyres af forvaltere, arbejdskraften er fæster, hvis kontrakter er så kortvarige og usikre, at forbedringer af hus og land naturligvis kun sjældent forekommer. »Entail« = »ejendommenes udelelighed«, godsejernes »pengegriskhed« og »uldens stedse tiltagende pris« betyder, at fæsterne sættes ud og erstattes med får. Husene står øde, og da jor-

den ikke kan sælges, er udvandring eneste alternativ, hvad enten det bliver til de oversøiske områder eller den kortere »vandring« til de engelske industribyer. Rawert frygter eller rettere forudser et oprør, som tidligere i England, da bønderne nedbrød jorddrotternes hegn. Og han slutter: »Med den misfornøjelses ånd, som nu hersker overalt i de tre forenede riger, er det sandsynligt, at også bjergskotterne engang kunne blive kede af at vige pladsen for får, skønt de misfornøjede næppe her vil blive kaldt *Levelers*, da der ingen indhegninger er at nedbryde« (s. 106).

Tiden skulle dog vise, at industrien og ikke mindst den internationale arbejdsdeling, som Rawert selv blev talsmand for, betød prisgivelsen af det britiske landbrug. Fra omkring 1850 var England ikke i stand til at brødføde sig selv, hvad der som bekendt bibragte det danske eksportorienterede landbrug store fordele. Ud fra et befolkningssynspunkt må man imidlertid konstatere, at Rawert var tidligt ude med nogle centrale synspunkter på befolkningsforskydningernes årsager, der siden fik almen gyldighed, da den nordeuropæiske masseemigration satte ind som følge af det socio-økonomiske pres på de dårligst stillede grupper i landbruget⁹.

Danmark rundt 1821

Ligeså perspektivrig Rawerts skotske rejseskildring er, ligeså kaotisk tilfældig er hans »Brudstykker af en dagbog, holdt på en rejse i Danmark« over fire afsnit i »Nye landøkonomiske Tidender« 1822-23¹⁰. Nok indeholdt »Skotlandsreisen« mange detaljerede sidespring, men der var dog immervæk tale om en ledende problemstilling. Problemstillingen, hvis man kan tale om en sådan i den danske rejseberetning, er en eftersøgning af hvilke moderniseringsbestræbelser, der fandt sted i dansk erhvervsliv i bredeste forstand. Med dette aspekt for øje ophobes informationerne i mere eller mindre vilkårlig rækkefølge. I dag har disse data nok en historisk – ikke mindst lokalhistorisk – værdi; men Rawerts mangel på overblik og bærende idé må også i samtiden have været slående.

Vi lægger ud i Sydsjælland, hvor Rawert fremhæver de mange udtørings- og opdykningsprojekter på tidligere sø- og mosearealer. Adskillige sider vies til mønstergodset Holsteinborg, hvor hans favorittemaer: uddannelse og rejser er blevet taget op af den sidste godsejergeneration. For godsets bønder er der dannet læseselskaber med jævnlig oplæsning af god opbyggelig landbrugsøkonomisk litteratur. Rawert finder desuden et skolebibliotek og endog en industriskole, hvor bønderbørnene lærer praktiske fag som at »slå reb, forfærdige træarbejde og messingarbejde«. Det producerede sælges siden til egnens bønder til favorable priser. Når dertil kom-

mer, at særligt udvalgte vindskibelige bønder årligt sendes på rejser for at se, hvad der er nået andetsteds, er det klart, at Holsteinsborg tildeles Laudabilum med udmærkelse i Rawerts karakterbog.

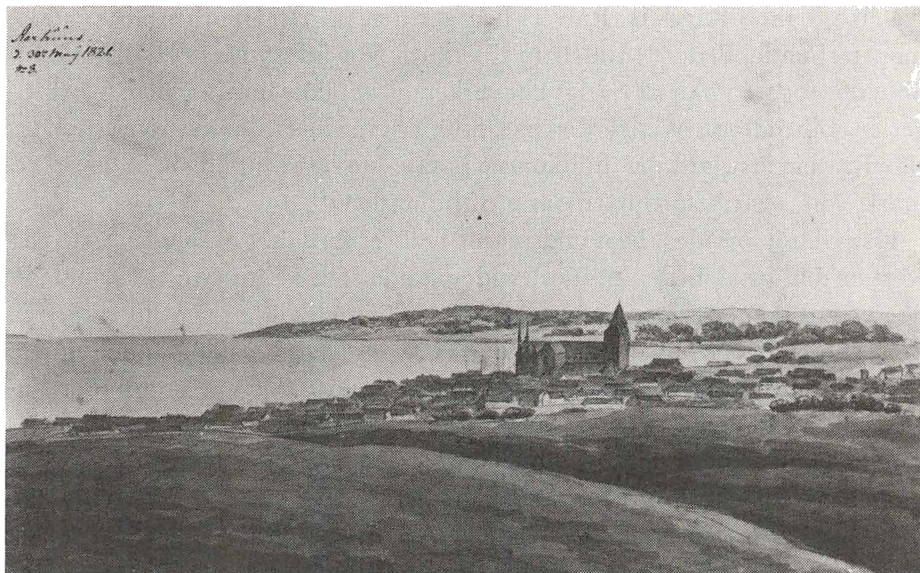
Anderledes er det med kornhandelen. Bortset fra nogle initiativrige Nyborgkøbmænd, der på deres skibe har indrettet et kornrensningsapparat, der af Rawert beskrives omstændeligt indtil det uforståelige, leverer de danske købmænd gennemgående en elendig vare – utørret og urensset korn – som ikke kan stå sig i en international konkurrence.

Fra Nyborg fortsættes over Fyn. Rawert slår straks fast, at »det er ikke på hovedlandevejene, at landets beskaffenhed bedømmes«. Trods Fyns dårlige veje finder han her landets bedste landbrug. Her er gang i den. Både når det gælder alternativer til den for tiden urentable kornproduktion, og når det gælder inddæmning og tørlægning af nye landområder. Odense kanal får et par positive ord med på vejen, bortset fra den strækning, hvor kanalen følger åen. Her viser erfaringen fra England, at man altid bør udgrave nye løb, »om det så skal være lige ved siden af floden«, hvis man vil sikre en regelmæssig skibsfart. Så går Rawert i kirke og bliver helt grebet af de mange smukke landsbykirker.

Næste stop er Fredericia, hvor Rawert beklager, at tobaksdyrkningen ikke går bedre – og dette til trods for, at plantørerne af Kommercekollegiet har modtaget den vejledning i tobaksdyrkning, som Rawert med Thaers godkendelse sendte hjem fra Tyskland i 1816. Noget bedre ser det ud i Horsens. Her har tobaksfabrikkerne udnyttet bymarken effektivt til tobaksplanter. Initiativet giver fuld beskæftigelse til byens fattiglemmer om sommeren »til ikke liden lettelse for fattigkassen«. Dette fører Rawert ud i nogle betragtninger om købstadsjordens anvendelse. En ikke uvæsentlig del af Danmarks jorder tilhører byerne. Men bymarkerne bliver slet ikke udnyttet som de burde, rationelt. Hør, hamp, roer og tobak burde omgive enhver dansk købstad i stedet for som nu, hvor et par køer vader rundt og græsser på flere tønder land god jord.

Rawert besøger godset Bygholm uden for Horsens. Det moderne landbrug prises, især Bygholms »sære skønne mejeri«. Herlighederne har ingen grænser på Bygholm: Rawert bliver budt indenfor, og beundrende bevæger han sig – over flere sider – gennem godsets pragtfulde malerisamling. Blandt de mange hollandske og tyske malere bemærkes også »af en italiensk mester et herligt hoved betragtede et crucifix«.

Fra Bygholms malerier springes i afhandlingens tredie del uden videre til en kraftig kritik af Danmarks færgévæsen. Man ser for sig den arme Rawert på en smukke mellem Sjælland og Jylland, i en tætpakket kahyt be-

Århus, som Rawert oplevede byen, set fra bakkerne i nord, 30. maj 1821.

klumret »af de dunster, der udvikler sig fra trannede støvler, på hvis fødder synet kan overbevise sig om, at de snarere hører hjemme i en hestestald end i en paquet-kahyt. Læg hertil piberøgen, »hvoraf én røg just ikke den bedste slags tobak«, og billedet fuldendes af den gennemtrængende hørm fra »madkurve og brændevin, af søsyge mennesker m.m.« (s. 92-93). Ikke underligt, at Rawert må konstatere, at færgefarten på det nærmeste er forbeholdt heste og kvæg: »Disse giver den meste fordel, hvorfor der også er på smakkerne taget mest hensyn til dem; imidlertid modtages også som passagerer, og for en ganske anstændig betaling, mennesker, og derfor kunne disse muligen have krav på, at der droges nogen mere omsorg for dem«. Som talsmand for den fri konkurrence sammenligner han Caledonias rute København-Kiel. Her har det nye konkurrencemoment medført »en heldig forandring i den hele paquetfart«.

Trods savnet af gavnlig konkurrence på Bælterne, når Rawert til Århus. Her har en stramning over for løsgængeriet ved tvungen arbejdsanvisning især interesseret vor københavnske rejsende. Videre går det til Ålborg, hvor opdyrkningen af bymarken atter optager Rawert – og hvor han efter forbillede fra Bayern foreslår, at soldaterne ved den stedlige garnison i stedet for at gå uvirksomme omkring hver får et lille jordstykke med tilhørende redskaber, frø og »et vist quantum mæg« mod at slå sig på kartoffelavl og have-dyrkning.

Tilbage mod Randers. Rawert besøger den (af Drewsen) meget omtalte mønsterbonde, Peder Knudstrup i Lerbjerg. Vor udsendte er nu ikke så imponeret, for som han så rigtigt bemærker, er det ikke nok, at selve agerbruget er godt udført, hvis gården samtidig er et svineri. På karakteristisk vis slår Rawert fast, »til den fuldkomne bonde hører, at alt hos ham, såvel på mark, som i gård står i harmoni med hinanden«¹¹.

Østjylland forlades. Den vildsomme hede er forude. For den berejste Rawert er den jyske hede det mest vilde og øde sted i Europa. Men noget er dog ved at ske. I Ikast sogn besøger han en af hedesagens virkelig pionerer, den senere noget oversete herredsfoged Casper Møller på landejendommen Højris¹². Her midt på »den sorteste hede« omgivet af flyvesand finder Rawert »en gård og et avlsbrug, som ikke overgås af mange i Danmarks bedre egne«. Læplantning, grøfter, opstemning og afvanding, harvning og pløjning med engelske landbrugsredskaber, frugtplantage m.v. opregnes om dette fortrinlige anlæg. Næste visit gælder landøkonomen Christen Dalgas' gård ved Vejle. Med midler fra Landhusholdningsselskabet, Ad usus publicos og Det Reiersenske fond berejste Dalgas i 1808-12 flere europæiske lande for at studere hør- og hampedyrkning¹³. Men Dalgas' praktiske forsøg med hampedyrkning har slået fuldstændigt fejl, og Rawert undlader i den forbindelse ikke at bemærke, at dette »er at beklage, da derved tabes den nytte, som staten skulle have af de på hans rejse til dette øjemed anvendte bekostninger« (s. 112).

Afhandlingens sidste del fører læseren tilbage til Sjælland, til godset Gissselfeld¹⁴. På Gissselfeld er det udskiftningen og husmandsstedernes udflytning, »der fortjener enhver landøkonoms opmærksomhed«, nemlig det ofte diskuterede problem omkring tildelingen af udmarken til husmændene. Rawert viser, hvordan nedlæggelsen af en af godsets gårde til fordel for oprettelsen af 11 husmandslodder på ordentlig jord, med rimelige afgifter og muligheder for binæringer, har givet et udkomme til 45 mennesker mod før én gårdmandsfamilie. Han påpeger dog, at de lokale forhold er afgørende for, hvorvidt det samme er muligt andre steder i landet, men henviser til et lignende heldigt forsøg på Reventlows gods Pederstrup på Lolland.

På en tid, hvor rejseberetninger fra Danmark endnu var en sjældenhed er Rawert unik. Hans beretninger fra ind- og udland giver et tidsbillede, også selv om der er tale om spredte – og noget tilfældige – glimt fra overgangen mellem fortidens landbosamfund og det moderne industrisamfund. Styrken er her forfatterens egen placering, som de nye liberale tiders talsmand, påvirket af Adam Smiths frihandelstanker og ikke mindre Albrecht Thaers ideer om et rationelt markedsproducerende landbrug.

Rawert og landbruget

»Ingen Erhvervskilde er bedre, overflødige, behageligere eller den fri Mand værdigere, end Agerdyrkningen« (Motto for Drewsens tidsskrift *Nye Landoeconomiske Tidender*).

For Rawert eksisterede der ikke noget klart skel mellem industri og landbrug. Han efterlader sig et temmelig omfattende landbrugsteoretisk forfatterskab, og han var til sine sidste år stærkt optaget af landbrugets tarv. Der er flere grunde til hans engagement i landbrugsproblemerne i perioden efter Napoleonskrigene. Væsentligst er det, at Rawert definerede begrebet industri som det samlede erhvervsliv, og i et land som Danmark var det således umuligt at komme uden om primærerhvervet. Dertil kom hans beskæftigelse med landbrugets industrialisering, først og fremmest husflidsprodukternes (uld, hør og hamp) bearbejdning til gode salgsvarer. Som frihandelens talsmand måtte han behandle arbejdsdelingens forskellige sider i et samfund vævet af mange tråde for nu at blive i husflidens terminologi. Endelig må man ikke overse dannelsesrejsens betydning. Før udlandsrejsen havde Rawert som ansat i Kommercekollegiet beskæftiget sig med de danske klædeindustri. Forbindelsen til de uldproducerende landmænd er her selvklar. Men der er grund til at formode, at Rawerts ophold hos Thaer på landbrugsskolen i Möglin i 1816 har påvirket ham i retning af helhedsbetragtningen af erhvervslivet, på samme måde som lærermestrens skrifter om det rationelle, industrialiserede og markedsindrettede landbrug¹⁵.

Rawerts brede samfundsøkonomiske interesser var ikke noget særsyn i samtiden. I den forbindelse kan man blot pege på parpirfabrikanten J. C. Drewsen. Ikke blot som industrimand, men også som landmand og politiker forenede Drewsen mere end nogen anden i begyndelsen af 1800-tallet det praktiske med det teoretiske virke for et moderne samfund, hvor industri og landbrug gik op i en højere enhed. Drewsen og Rawert var på sin vis to alen ud af et stykke. Begge hyldede lærdom og uddannelse som grundlag for landbrugets udvikling¹⁶, og begge var de stærkt påvirkede af Thaer. Drewsen oversatte Thaers hovedværk til dansk¹⁷, besøgte ham i Möglin 1819 med uldprøver fra eget schäferi¹⁸ – og virkede endelig gennem arbejdet ved *Nye Landoeconomiske Tidender* og Landhusholdningsselskabet for udbredelsen af Thaers tanker om det moderne alsidige landbrug¹⁹.

Tobaksdyrkning og sømsakse

Under opholdet i Möglin 1816 oversatte Rawert et fransk manuskript af Thaer om tobaksdyrkning »på den hollandske måde«²⁰. Rawert indsendte

det til Kommercekollegiet, som lod det trykke og uddele til tobaksplantørerne i Fredericia. Og mere skete der ikke på området, må Rawert til sin ærgrelse konstatere, da han nogle år senere besøger Fredericia. Problemet var formodentlig, at Rawerts anvisning krævede store investeringer i tørre-huse, gødning og den daglige pleje. Investeringer der ikke stod i forhold til det forventede udbytte af det købstadsbijob, tobaksdyrkning trods alt var.

»Agerbruget og kvægavl er i Norden vel de vigtigste, men ikke de eneste genstande, som landmanden bør forstå«²¹. Med denne programerklæring indleder Rawert en af sine karakteristiske småartikler i Landhusholdnings-selskabets skrifter. Artiklen handler om »et såre simpelt og lidet bekosteligt redskab til at forfærdige de i et landbrug så ideligen brugte søm«. Det pæne kobberstik, der ledsager artiklen og den omstændelige beskrivelse af objektet, en sømsaks, lader dog ane, at dette revolutionerende redskab måske ikke er så simpelt alligevel. Artiklen er typisk for Rawerts sans for detaljerne i den store landbrugssammenhæng. De detaljer der i nogen grad har fået ham til at overse sammenhængen. Dette gælder f.eks. hans spredte indberetninger (artikler) fra England²², og hans oversigt over Frankrigs landbrug, der nok indeholder megen generel statistik, men ingen analyse eller vurdering af de givne data²³.

Andelsmejerier – omkring 1820!

På samme vis som Rawerts vigtigste rejseberetning er fra et i rejsesammenhæng trods alt så perifert sted som Skotland, er tilsvarende hans mest interssante landbrugsøkonomiske afhandling fra et sted, man ikke i første omgang tænker på i en landbrugsteoretisk sammenhæng, nemlig Schweiz. »Schweizerske Oste- og Smørfabriker« hedder stykket, der er baseret på hans ophold i landet 1817²⁴. Emnemæssigt bevæger vi os i grænseområdet mellem industri og landbrug, som karakteriserer en stor del af Rawerts forfatterskab. Det der gør denne artikel til noget særligt er, at Rawert her omkring 1820 gør sig til talsmand for andelstanken over 60 år før den for alvor slog igennem i dansk landbrug. Det Rawert kalder oste- og smørfabriker er i realiteten den schweiziske udgave af andelsmejerier: Overalt i bjergstaterne, beliggende på centrale steder har Rawert fundet sådanne småvirksomheder, ejet af »selskaber bestående af landmænd, som har forenet sig om dagligt at sende til ét sted, oste- og smørfabrikken, den mælk, der erholdes af deres køer og bliver tilovers fra det daglige forbrug, for dér at lade denne mælk forædle til ost og smør ved en heri kyndig og af selskabet lønnet mand« (s. 152). Rawert gengiver selskabernes »foreningsakter og reglementer«, hvis indhold tiden taget i betragtning selv i detaljerne ikke adskil-

ler sig fra de senere vedtægter for danske andelsmejerier: Vægten på fællesskab, lige ret for store og små producenter, kvalitetskrav til mælkeleverancerne, professionel mejerist (fabrikør) og 5 mands bestyrelsen (kommission) for selskabet²⁵.

Mejeriernes indretning og maskiner gennemgås detaljeret med syv tilhørende figurer. Men Rawert lader det ikke blive ved beskrivelsen her. Han fremhæver fordelene i at have en fast lønnet fabrikør/mejerist, hvis eneste opgave er at sørge for produktets kvalitet. Han diskuterer overskuddets fordeling mellem medlemmerne, og hvorledes der i denne forbindelse med bestemte tegn er taget hensyn til visse bønders manglende tal- og læsekundskab. Endelig fremhæver han fordelene ved disse fællesforetagender: Mindre udgifter for den enkelte producent, et mere ensartet produkt, og måske vigtigst af alt: selv den mindste landbruger sikres afsætning af overskudsproduktet, hvorved »bortfalder de indvendinger, mange politisk-økonomiske skribenter gør mod små brugere, at de intet bidrager til at forøge et lands handelsproduktion« (s. 165). Her er vi ved det helt afgørende i Rawerts syn på landbruget: Disse selskaber bevirker, »at der vindes for landets handel et større, langt mere forædlet og derved mere indbringende produkt«. Naturaløkonomien og selvforsyningslandbruget skal afløses af pengeøkonomien og det markedsproducerende landbrug.

Og dette er ikke det hele. Rawert har også et skarpt blik for den indirekte betydning af andelsforetagenderne: »Fabrikken bliver et samlingssted for selskabets medlemmer, som ved fælles fordel nøjere forenes. Fordelene ved mælkens rigtige og gode behandling bliver dem indlysende, deres mejeriindtægter stiger, de opmuntres til at bære mere omhu for det, til at forøge kvægbestanden, hvilket igen har indflydelse på det øvrige agerbrug« (s. 165-66).

Med artiklen markerer Rawert sig som landbrugsmoderniseringens fortalere. Men måske var han lidt for tidligt ude med disse andelstanker. Hverken politisk eller uddannelsesmæssigt var Danmark omkring 1820 i stand til at honorere hans ønske om bøndernes selvstændige faglige organisering.

Naturgødning – handelsgødning

Andelsartiklen har Drewsen ladet publicere i 2. bind af Nye Landoeonomiske Tidender 1820. Længere fremme i samme bind findes nok en Rawertartikel, som sit emne til trods fortjener en omtale. Artiklen er et resultat af en længere diskussion i magasinet om urins og menneskelige ekskrementers anvendelse som gødning. Et emne der naturligvis ikke var så uvæsentligt, som det kan forekomme i vore dage. Rawert går sjældent af

vejen for en god debat, så han har naturligvis også sin kommentar til emnet, som bringes under titlen »De menneskelige excrementers pulverisering og anvendelse til gødning«²⁶.

Fra Paris – af alle steder – har han indsendt en beretning om denne vigtige sag til Kommercekollegiet, thi »uafbenyttede velstandskilder« har Rawert haft øje for på hele sin store rejse – og en sådan velstandskilde er natrenovationens organiserings ikke alene for Københavns kasse, men også for landbrugerne. Derfor har det være ham »magtpåliggende også om denne genstand at indhente efterretninger på min rejse«. I byernes by har Rawert så formodentlig iført passende beklædning observeret natrenovationens opsamling og »bearbejdning«. I stedet for – som i de fleste byer – at bortlede alt med floderne og havet, har man i Paris ladet indrette et etablissement, der mod afgift til byen opsamler, sorterer og tørrer ekskrementerne med henblik på salg til landbruget som gødningsmidlet »Poudrette«. Rawert redegør for problemet med den »ilde lugt«. Tørring er løsningen, der dog kræver udskillelse af de flydende bestanddele. Her har en opfinder lykkeligt i 1818 taget patent på en »fortrinlig indretning til at opsamle de menneskelige ekskrementer«, hvor nogle sindrigt indrettede rør sørger for bortledning af det flydende. Rawert tilbyder den interesserede læser med »råd og dåd at hjælpe enhver, der her (i Kbh.) vil udføre poudrettetilvirkningen«. Og det især nu, hvor flere og flere landmænd »skønner på, hvad gødning er og hvad den bevirker«. Jo, det var et alsidigt job at være landøkonom.

Til interessen for primærerhvervene knytter sig også flere arbejder om fiskeri – fra ret store artikler om det danske fjordfiskeri²⁷ til en meddelelse i H. C. Ørsteds »Tidsskrift for Naturvidenskaberne«, 1824, om at Tara-Way-Ara på kanofart i Amerika havde fundet ud af, at fisk modsat tidligere antagelser plejer og skjuler deres rogn²⁸.

Det ny landbrug

Det vil føre for vidt her at gennemgå Rawerts landøkonomiske forfatterskab. Den linie, der blev lagt på den store udlandsrejse, fulgte han resten af livet. I sine sidste år deltog han som eneste danske repræsentant i 1840rnes første svenske landmandsmøder. I sin indberetning fra det andet landmandsmøde 1847 kunne Rawert meddele, at man også i Sverige var begyndt at diskutere og nogen steder realisere de uomgængelige krav til et moderne landbrug: landbrugsskoler, dyrskuer, binæringernes rationalisering og forbedring, fåreavlingens forædling, nyordning af handels- og markedsforhold, kornrensning, gødskning og vekseldrift m.m.²⁹. Kort sagt alle de forhold Rawert i et omfattende forfatterskab havde gjort sig til talsmand

for – og i løbet af 1830'erne og 40'erne havde oplevet om ikke gennemført så dog de første spæde initiativer til.

Det danske landbrug var på vej ind i den europæiske arbejdsdeling, efterhånden som England gjorde sig afhængig af fødevarerimport i takt med den statslige protektionismes afvikling³⁰. Det mindre familiebrugs, andelsbevægelsens og kunstgødningens betydning for det kraftfulde danske landbrugs sejrsgang i slutningen af 1800-tallet kom Rawert ikke til at opleve; men det er bemærkelsesværdigt, at han allerede omkring 1820 efter udenlandsk forbillede udpegede disse forhold sammen med de tekniske innovationer som centrale i moderniseringen af dansk landbrug. Det er symbolsk, at Rawerts allersidste skriftlige arbejde handler om landbrugsuddannelsen i Tyskland³¹. For Rawert var det stadig i udlandet, man kunne hente inspiration til forbedringer i fædrelandet, også selv om Danmark i 1851 var godt på vej til at blive en førende nation inden for landbrugserhvervet.

Husflidsprodukternes industrialisering

»Under landøkonomi indbefattes alt, hvad der henhører til landmandens syssel« skriver Rawert et sted og tænker her først og fremmest på landboernes husflid³². Omdannelsen af selvforsyningsamfundets biprodukter til handelsvarer (tekstilindustrien) optog mere end noget andet enkeltemne Rawert i hans forfatterskab.

Allerede før Danmarks langvarige økonomiske krise efter 1813 havde han indledt sit felttog for forbedring af tekstilindustriens råvarer. Hans program lå klar i bogform i 1813; men de for Rawert altid så ulykkelige tidsomstændigheder forhindrede den delvis trykte bogs udgivelse³³. I stedet måtte han fremføre sine synspunkter i komprimeret form i »Nyeste Skilderie af København« i september 1813³⁴: Frihandel kan kun befordres ved at indrette erhvervslivet efter de enkelte landes naturlige forudsætninger. Statens kunstige ophjælpning af fabrikker og manufakturer ud fra grundideen at undgå at købe fremmede varer og til gengæld udføre egne råprodukter i forarbejdet stand må skrinlægges. Monopolisering af dansk uld og toldprotektionisme over for de udenlandske produkter har hverken gavnet staten eller dens borgere. Rigtignok betød krigen med England en stærk vækst i de hjemlige klædeindustrier, der blev mere end 3-doblet mellem 1807 og 1813; men mangelen på ordentlige råvarer og især bearbejdningen af disse medførte alene en ringere kvalitet til fordel for kvantitet – ligesom monopoliseringen betød uforholdsmæssige høje priser. Rawerts

løsning er: åbning for indførsel af den udenlandske (såkaldte spanske uld) for dermed at tvinge de danske producenter til under den fri konkurrence at fabrikere bedre og billigere varer. Statens rolle bør være som kontrolinstans: klassificering og kvalitetsstempling af produkterne vil betyde en bedre pleje af fårene og en mere kvalitetsbevidst holdning hos de danske producenter.

At Rawert af et par klædefabrikker fra Blegdammen blev misforstået derhen, at han ønskede at nedlægge den danske tekstilindustri, skal man ikke lade sig forvirre af³⁵. Rawert måtte rykkes for svar på fabrikanternes kritik, før han i januar 1814 tog til genmæle. Selvfølgelig var det ikke hans hensigt at tale mod hjemlige fabrikker, tværtimod »det ville være overmåde gavnligt ..., om vi havde så mange fabrikker og manufakturer, at vi ikke alene kunne forsyne os selv med disse frembringelser, men endog hele verden«³⁶. Problemet er blot, at den førte industripolitik ikke har virket til gavn for et sådant verdensøkonomisk handelssystem.

Klart er det, at da Rawert efter sit lange udlandsophold vendte hjem i 1819, blæste der nye vinde i dansk industripolitik. Med Rawerts mæcen Collin som den ledende kraft var der i 1816 blevet nedsat en kommission til undersøgelse af de statslige manufakturer³⁷. Konklusionen af kommissionens arbejde svarede i detaljer til Rawerts industriøkonomiske synspunkter: Staten burde ikke befatte sig med fabriksdrift og burde slet ikke søge at fremelske en produktion, der ikke modsvarede af landets råvareressourcer. Til gengæld skulle staten gå aktivt ind på omsætningsområdet ved at bistå de private producenter/fabrikanter ved kvalitets-, pris- og avancekontrol over for købmænd og kræmmere. Synspunkterne er Collins, men kunne lige så godt være fremsat af Rawert.

Reorganisering af uldproduktionen

Hjemme igen kan Rawert med sine erfaringer fra Frankrig meddele, hvordan staten her har sikret klædefabrikkerne ordentlige råvarer og tilsvarende stabil afsætning af færdigprodukterne³⁸. I Paris har man på offentlig bekostning ladet oprette et uldoplæg og vaskeri ved Seinen. Mod behørig afgift bliver ulden indleveret, rengjort og sorteret og med statsgaranti videre solgt til fabrikanterne. Ved stadige prøver søger man at forbedre produktet, ligesom sagkyndige kommisærer giver landmændene anvisninger i produktets forædling. På denne vis er alle blevet begunstiget: landmanden leverer stadig bedre råvarer, staten garanterer for kvaliteten og tjener på afgifterne, og fabrikanten sikres gode og prisdygtige varer.

Rawert slutter med et opråb til de danske landmænd, om at lægge sig

fåreavl på sinde, dels fordi der i Danmark findes fortrinlige strækninger dertil, dels fordi tiderne er ugunstige for korndyrkningen. Samtidig understreger han dog, at rentabel dansk fåreavl – og for den sags skyld også hør-avl til spinding og vævning³⁹ – kræver statslige »oplæg«, som det ovenbeskrevne i Paris.

Da de faldende kornpriser omkring 1820 fører til en forøget interesse for landbrugets binæringer – eller rettere alternativer – går Rawert sammen med J. C. Drewsen i spidsen for den gruppe landbrugsøkonomer, der taler for en forbedret og forøget dansk uldproduktion⁴⁰. Problemet var som i 1813 råvarernes vekslende kvalitet som følge af den uorganiserede husflidsproduktion. Diskussionen om midlerne til forbedring af dansk raceuld raser i de følgende år i Nye Landoeconomiske Tidender⁴¹.

Rawert kontra Drewsen

I et indlæg 1822 præciserer Rawert sine synspunkter på den dansk-spanske uld. Problemet, som han anskuer det, er: Det fugtige danske klima, som dog ikke er meget anderledes end i Möglin, hvor Rawert har studeret Thaers mønsterfår. Dernæst det ustabile og for høje danske prisniveau hvad råulden angår, og allermest fåreavlernes ukyndighed i uldplejen. Fra teori til praksis: På grundlag af sine udenlandske erfaringer giver Rawert anvisning på den rigtige fårepleje. Det afgørende for uldens kvalitet som »en god handelsvare« er ifølge Rawert, at fårene vaskes inden klipning for at bevare uldens elasticitet. Synspunktet trækkes hårdt op: Danmark kan ikke »producere af den bedste slags uld, når dets får (som hævdet af flere) ikke kan tåle at vaskes«. Rawert var klar over, at han her bevægede sig ud over teorien. For at afbøde kritikken fra det praktiske livs mænd slutter han artiklen med følgende konstatering: »Jeg er ikke landmand, jeg har aldrig været fabrikant eller købmand, og agter heller ikke at blive det. Jeg kan således ikke have nogen direkte fordel i alt, hvad angår den dansk-spanske uld. Denne sag har jeg blot bragt på bane, fordi den hører blandt det, som er genstanden for mit studium som kameralist«⁴².

Som forventet tog en repræsentant for fåreavlerne til orde i et tillæg, nemlig J. C. Drewsen, der på sin karakteristiske saglige facon, venligt men bestemt tager afstand fra Rawerts påstand om fårevaskningen som det bedste middel til en bedre dansk uld⁴³. Når klædefabrikanterne i Danmark stadig foretrækker at importere udenlandsk uld, skyldes det alene, »at vore får står i almindelighed på et lavere trin af forædling« (s. 139). Behovet for schäferier med mønsterfår er det helt afgørende. Var problemet blot pelsvasken var målet let nået, thi får er der nok af, ja faktisk for mange, idet de

schäferier, der har importeret udenlandske forædlede får, har fået dem blandet med danske får. Det sidste kan nok få én til at mene, at Rawert måske ikke havde helt uret i synspunktet om, at kyndighed i fåreavl ville være gavnligt herhjemme. Drewsen meddeler i øvrigt, at mens artiklen var i trykken, har han, dog næppe personligt, vasket sine får i Lundtofte og Trørød i lunkent vand, uden at fårene led derved.

Endnu et indlæg fra et medlem af bestyrelsen ved de militære klædefabrikker bekræfter, at man udmærket kan levere kvalitetsuld i Danmark, men at netop den manglende omhyggelighed i at »skille de ædlere får fra de blandede« er hovedproblemet⁴⁴.

Rawert besvarer Landhusholdningsselskabets prisopgave

Landhusholdningsselskabet, hvis formand (1819-1830) var Drewsen, var naturligvis også optaget af spørgsmålet om husflidens fremme ikke mindst i lyset af kornsalgskrisen. En prisopgave om husflidsprodukternes anvendelighed som handelsvarer besvarede Rawert omkring 1821-22, dog uden at vinde den udsatte pris⁴⁵. Bedømmelsesudvalget savnede en analyse af anvendeligheden i Danmark af de efter udenlandsk forbillede foreslåede forbedringer.

Afhandlingen, der blev trykt i 1822, behandler først den danske husflids ringe udvikling med tidstypiske generaliserende – og i dag ret morsomme – udtalelser om de forskellige distrikters befolkning. Alene på Bornholm, naturligvis, finder Rawert en vindskibelig befolkning. Væve og spinderokke er nok i gang næsten overalt i Danmark, men bortset fra Ribelærredet og de bornholmske trøjer, klæde og linned, rækker husflidsproduktionen ikke ud over selvforsyningsstadiet og tilfældig tuskhandel. En lang historisk redegørelse for væveriet og øvrighedens skiftende holdninger til samme er et af de tidlige eksempler på Rawerts interesse for erhvervslivets historiske forudsætninger. Med O. J.s veludviklede sans for sponsorleje indgår der i dette afsnit en rosende omtale af Det Reiersenske Fonds bestræbelser på at forbedre linned- og uldindustrien gennem undervisning (spindeskoler) og belønninger (præmier for garnprodukter), husflidsspinding og vævning m.v. Til fondens gunst må også regnes, fremhæver Rawert, »den understøttelse, som det i to år har givet nærværende afhandlings forfatter til at berejse Danmark, for at blive bekendt med husflidens tilstand« (s. 298).

Når Rawert dernæst skal pege på midler til husflidens forbedring, er specialisering og innovationer nøgleordene, hvorfor f.eks. håndspinde, når man har opfundet maskinspinding. Det første bliver »fuskeri« og tilmed for dyrt i forhold til den industrialiserede spinding. Lad landmanden levere ulden og måske til nød tilvirke uldne trøjer til eget forbrug. Men lad fabri-

kanten, specialisten, fremstille trøjer til salg. Ikke blot bliver kvaliteten bedre, men også handelen vil blomstre og priserne bliver stabile. Til dette kommer så hensynet til folkesundheden! Thi at almuen går i rent eller rettere urent uldtøj »befordrer urenligheden«. Derfor kan den ellers ikke meget religiøse Rawert hente bevis i bibelhistorien. Det er nemlig alment kendt, at israelitterne på deres vandring fra Ægypten »bar uld på deres blotte legemer« og derfor var fulde af udslet. Således også i de danske egne anno 1822, hvor både klæde og lagener var af uld, der aldrig blev vasket, men kastet bort, når det var opslidt. I disse »egne er også fnat meget almindelig«. Kort sagt uldprodukterne bør behandles fabrikmæssigt, og landboerne må anvises, hvordan de »forfærdiger varerne«. Med forbillede i Tyskland og Frankrig bør staten/amtet træde ind som mellemed, dels ved at oprette spinde- og væveskoler med eksperter som lærere, dels ved at kræve at alle, der ønsker at forarbejde uld og hør, har aflagt duelighedsprøve. Dertil skal staten ved kvalitetsmærkning og handelsorganisering sikre gode og »ensformige« husflidsvarer. Det sidste bl.a. ved hjælp af »autoriserede garnsamlere« og med bøder til købmænd, der handler med »slette og ustemplede varer«. Endelig bør der gives kredit til investeringer i moderne redskaber og maskiner.

Til sidst det allervigtigste i Rawerts program: De anviste midler til husflidsprodukternes forbedring gavner kun i et frihandelssystem. Hvad nytter det, at man uddanner gode vævere, hvis øvrigheden samtidig forhindrer deres fri næring i købstæder og på landet. Nej, »jo flere vævere der nedsætter sig, jo større produkt frembringes ... Konkurrencen vil bevirke, at den ene vil for at erholde arbejde, søge at overgå den anden i bedre vævning«. Øvrigheden skal stadig give tilladelse til etablering, »men tilladelsen må ikke nægtes, når væveren kan bevise at han besidder kundskab i sin håndtering« (s. 320).

Rawert slutter afhandlingen med at omtale besværlighederne, da han i 1821 rejste rundt for at opkøbe lærred til hæren, og han konkluderer, at ikke blot husfliden, men også handelen må organiseres efter rationelle og moderne retningslinier. Der skal sættes ind nu, hvor skatterne trykker, og landmandens kornavl ikke kan »betales med en pris, der står i lønnende forhold til dyrkningsomkostningerne«. – »Den danske landalmues ligegyldighed og sorgløshed må overvindes, for at bringe den ud af en gammel slendrians vane« (s. 329).

Virket for husflidens industrialisering

Rawerts forfatterskab er fra 1820 til hans død domineret af virket for organisering og forbedring af danske uld- og linnedvarer. Hans arbejde for

Kommercekollegiet fra 1823 er i høj grad bestemt af denne interesse, og hans indflydelse på beslutningerne var tydeligvis stor. I Finansdeputationen (Collin) lyttede man mere til teoretikeren Rawerts forslag end til praktikerne Drewsen, da sidstnævnte i 1823 i et brev til Collin hævdede, at »husflidsprodukterne må komme til kort« over for den fremvoksende industri⁴⁶. I 1824 oprettedes flere statslige lærredshaller efter det franske forbillede, og Kommercekollegiet støttede aktivt Landhusholdningsselskabets nye uldmarkeder i provinsbyerne⁴⁷. I København havde fattigvæsenet omkring 1820 ladet indrette et uldvaskeri ved Ladegården⁴⁸. Til de nye tiltag kom også væksten i spindeskoler og væverier på landet samt forbedrede kreditforhold⁴⁹ og toldbegunstigelser: ophævelse af udførselstolden, som Rawert mente kunne åbne et verdensmarked for danske tekstiler. Selv i Kina skulle man nu gå i dansk tøj⁵⁰.

Rawert overvurderede utvivlsomt den danske husflids muligheder i industrisamfundet, og hans stædige påpegning af husflidens økonomiske betydning synes slet ikke at stå i forhold til hans ofte nok fremsatte ønske om industriens specialisering, kapitalisering og anvendelse af maskiner i tekstilfabrikkerne. Så sent som i 1844 i forordet til hans »Beretning om Linnedvæveriet ...«, slår han fast: »Af alle industrielle arbejder er der ingen, som er fordelagtigere for staten end husflidens, idet den tilvejebringer det største produkt og til den billigste pris«⁵¹. Husflidens udbredelse sparer staten for store ydelser til fattiggasserne, og Rawert henviser her til Englands dårlige eksempel, »hvor ingen husflid findes, men derimod en udbredt fabriksflid, og hvor landmanden køber enhver ting, han bruger i sit hus, mens den danske bonde for det meste selv forfærdiger dem«. Synspunktet, der i varianter gentages i Rawerts øvrige »husflidsforfatterskab« i 1840'erne⁵², er lige så paradoksalt, som det er centralt. Paradoksalt fordi han var tilhænger af specialisering og handel, men altså nærmest vurderede det som en envejs kommunikation: overskudsproduktet fra landdistrikterne skulle gå til købstæderne, men ikke omvendt. Hvad Rawert ikke på dette tidspunkt kunne forudse var, at arbejdsdelingen mellem by og land, som husfliden befordrede, og næringsfriheden 1857/62 siden understregede, skulle blive af central betydning for Danmarks økonomiske vækst i bredden. Industri og omsætning blev ikke koncentreret i de gamle danske byer. Den brede vækst blev båret af det industrialiserede danske landbrug, der ikke som i England var blevet helt prisgivet til fordel for den centraliserede sværindustri⁵³. Vigtigt er det da også at fastslå, at Rawerts hovedtanke var et samarbejde mellem landområdernes råvareproducenter af uld og hør og købstædernes tekstilindustri – og Rawert så i øvrigt gerne industrien placeret på landet⁵⁴.

Den danske industri før 1850

Skønt en stor del af Rawerts industrielle forfatterskab var helliget tekstilindustrien og dens råvarer, er der nok at tage fat på, når man koncentrerer sig om hans øvrige skrifter om dansk industri før 1850. Hans lille bog fra 1820 må regnes som hans vigtigste værk overhovedet: »Beretning om Industriens Tilstand i de danske Provindser, samt om nogle Midler til dens fremme nedskreven på en Reise i Sommeren 1819 og 1820«. Bogen falder i tre dele. De første 64 sider behandler hvordan det står til. De følgende 40 sider (s. 64-105) beskæftiger sig med hvilke forbedringer der bør foranstaltes, og de sidste 15 sider anviser ideer til, hvordan forbedringerne udføres i praksis.

Rawerts selvbevidste dedikation til Frederik VI fastslår problemstillingen: Staten = kongehuset har investeret store summer i industriens op- hjælpning, men disse opofrelser har ikke båret frugt. Rawert har derfor sat sig for at undersøge årsagerne til industriens ringe stade og midlerne til dens forbedring – og vovet at nedlægge sit nyttige skrift derom for majestæ- tens fødder, idet forfatteren håber, at samme Fr. VI med sit »skarptskuende blik« på grundlag af idekataloget vil sørge for at udbedre Danmarks in- dustri.

Købstædernes industri omkring 1820

Rawert indleder med en gennemgang af provinsbyernes industri. Den er nu hurtigt overset, på 24 sider, hvoraf de sidste fire er helliget brændevins- brænding, der dog som »købstadsnæring ... deler skæbnen med mange andre lignende nu at være kommet i aldeles forfald« (20). At Rawert i sit yderst pessimistiske billede af provinsbyernes industri af og til har været overfladisk og nogen steder sikkert har været mere optaget af at male akva- reller end at undersøge industri er evident. Men hovedtrækkene i hans be- retning om tilstanden efter den for Danmark så ulykkelige udgang på Na- poleonskrigene er dog korrekt nok⁵⁵. »I den såkaldte købstad Mariager«, i Hobro, Sæby, Frederikshavn, Hjørring, Nibe, Ringkøbing, Varde, Ribe og Kolding finder han overhovedet ingen fabriksanlæg. I Viborg kun tugthu- set. »I Vejle findes blot i ubrugte maskiner spor af fordums fabrik, i Hor- sens og Skanderborg end ikke dette«. Tilbage i det jyske er Fredericia, hvor Bruuns klædefabrik får en længere positiv omtale, dog med den bemærk- ning at dens held skyldes statslige begunstigelser. Desuden finder Rawert nogen industri i Århus og især i Randers samt i Ålborg, hvor han nævner det vigtige sukkerraffinaderi, en sennepsfabrik og to sæbesyderier, men af-

slutningsvis fremhæver, at ni tidligere fabrikker nu er nedlagt. Bedre står det ikke til med købstædernes håndværkere: »Søgningen efter duelige professionister i de byer, som ligger mellem Fredericia og Ålborg, er ikke lønnende«. På øerne er billedet både hvad angår håndværk og industri i store træk det samme. Bornholm får bedste karakter for sine initiativrige købstadsmænd, Lolland-Falster tilsvarende ringe: på sydhavsøerne findes absolut ingen økonomisk udfoldelse, der rækker ud over landbrugssektoren.

Industriens tilstand på landet 1820

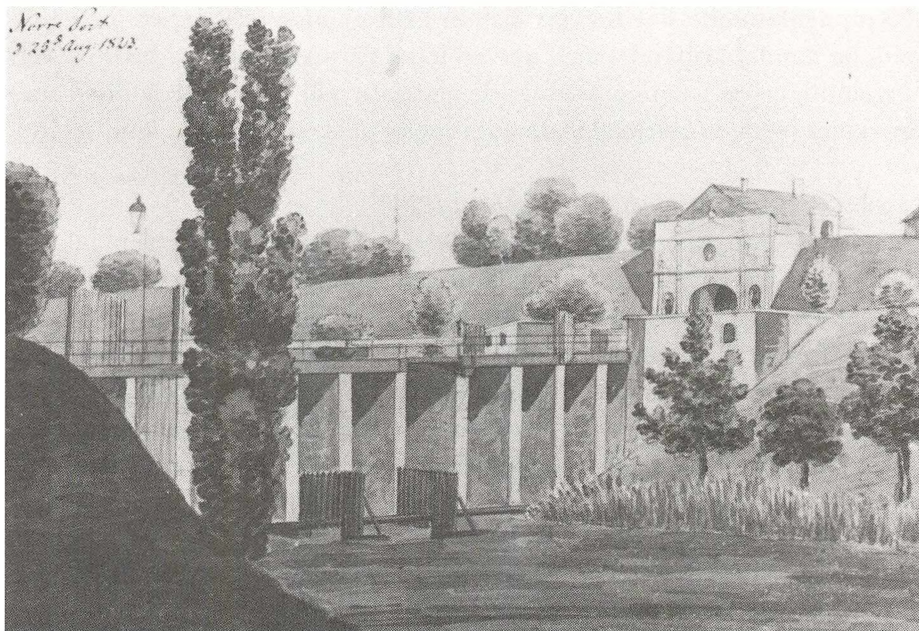
Et lidt mere varieret billede finder Rawert på sin vandring gennem landdistrikterne. I det nordsjællandske opregner han de mange kendte industri anlæg, der dog næsten alle er i krise på dette tidspunkt som følge af de uheldige krigskonjunkturer for de militære fabriksanlæg, som dominerer Nordsjælland. Kun på Frederiksværk, »med hensyn til kunstfliden (industri) det interessanteste i Danmark«, arbejdes der dag og nat i det betydelige kanonstøberi og krudtværk. På landet møder Rawert nogle af dansk industris mest presserende problemer: De kunstigt opelskede og privilegerede anlæg producerede varer, der ikke modsvares af tilrådighedstående danske råstoffer (efter tabet af Norge), bestyret efter forældede håndværkerlavs principper og i omsætningen hæmmet af den indenlandske told (konsumtionen). Rådvads isenkramfabrik er Rawerts yndlingseksempel på elendig industripolitik⁵⁶. Men problemerne går igen, efterhånden som Rawert gennemgår industridriften i de øvrige danske landsdele, med tilførelsen af, at manglen på duelig, uddannet arbejdskraft hæmmer fabrikkerne overalt i landet.

Midler til industriens fremme 1820

Industrien kan drives enten for privatmands regning eller på regeringens, statens initiativ, »og blandt disse to måder er den første såvel den sikreste, som den bedste« (s. 64). Sådan! færdig med enevældens manufakturer og protektion. Men hvad hjælper det private initiativ, hvis omsætningen – handelen – mangler. Hvad hjælper det gode forsæt, når kun få borgere i Danmark fortjener at blive kaldt »købmænd«. Tuskhandel er der nok af, men hæderlige, pris- og kvalitetsbevidste handlende, der kan befordre industriprodukternes afsætning, kan Rawert ikke få øje på. Her bør lærdom hentes i udlandet: »Når unge handlende har opholdt sig nogle år på berømte fremmede handelspladser, plejer det også at have gavnlige virkninger på dem« (s. 68). I denne – efter Rawerts mening helt afgørende sag – bør de patriotiske selskaber, Landhusholdningsselskabet og Selskabet for

Industriens fremme, »såfremt dette endnu er til« sætte ind og uddanne unge handelsfolk.

»Uden gode håndværkere haves ikke gode fabrikker«, skriver Rawert (s. 72) og påpeger, at den manglende kvalitetsbevidsthed hos forbrugerne ikke opmuntrer håndværkerne til at fremstille bedre produkter. Dansk håndværk er gennemgående på et meget mådeligt stade. Lavs(u)væsenet sikrer ikke bedre varer og forhindrer den fri konkurrences uundgåelige positive indvirkning på produkterne. Hvad der først og fremmest savnes herhjemme er – efter udenlandsk forbillede – håndværkerskoler: polytekniske skoler som i Prag, Wien og Paris, og håndværkerforeninger som i England med gensidig udveksling af erfaringer og opfindelser og afholdelse af udstillinger. I Tyskland har man flere steder oprettet modelsamlinger, som de stedlige håndværkere kan lære af. – Og med store fremhævede typer slutter Rawert afsnittet med et opråb om den »Uundgåelige nødvendighed« af at oprette »polytekniske eller håndværkerskoler, forenet med model- og maskinsamlinger«, hvis ikke Danmarks industri »stedse (skal) stå tilbage for mange andre lande« (s. 78). Opråbet blev hørt. I 1829 stiftedes Polyteknisk læreanstalt i København.

Nørreport 25. aug. 1823. Fra en kunstnerisk synsvinkel var Nørreport bestemt et godt motiv. Samtidig symboliserede porten dog også det, Rawert bekæmpede – skellet mellem land og by og de indenlandske toldskranker.

De statslige bånd på industridriften er næste punkt. Det er frihandelsmanden, der her taler: Væk med alle indre og ydre toldskrænker. Med direkte henvisning til forbilledet Adam Smith fastslår Rawert, at »alle varer bør tillades fri indførsel og udførsel«, dog med indskrænkning over for de stater, der ikke lever op til frihandelskravet (s. 86).

De følgende sider er helliget de enkelte industrigrenes problemer. Karakteristisk er hans behandling af brændevinsbrændingen, som købstæderne bortset fra på Bornholm og i hertugdømmerne havde monopol på. Erhvervet er i krise, og årsagerne hertil er klare nok, nemlig tabet af det norske marked, det ulovlige hjemmebrænderi og smugleri samt et formindsket forbrug. Det sidste er et ubetinget gode, konstaterer den fremsynede Rawert. De øvrige problemer kan kun løses i et frihandelssystem. Hjemmebrænding på landet bør legaliseres: På Bornholm og i hertugdømmerne har det vist sig, at brænderi både i by og på land udmærket kunne organiseres til alles fordel, i stedet for som nu i det øvrige Danmark, hvor »den elendige drift de fleste købstæders brænderier er i« kun spæder lidt til den slunkne statskasse. En fri næring mod en art momsydelse ville ikke blot betyde forøgede indtægter for staten, men også give bedre kontrol med forbruget.

Sammenfattende slår Rawert fast, at bedre uddannelse inden for håndværk og handel, frihandel med derved lettet råvaretilførsel og bedre afsætningsmuligheder for industrien er de vigtigste mål. At realisere disse kræver skoler og næringsfrihed ved nedbrydelse af skellet mellem land og by.

Løsningsmodeller på det industrielle problem 1820

Ovennævnte var Rawerts langsigtede program, der blev realiseret i løbet af 1800-tallet. Bogens sidste del er viet til, hvad der skal gøres her og nu. Det kan samles i tre punkter: 1. Konsumtionens ophævelse til fordel for faste afgifter (skatter). 2. Hurtigere realisering af innovationer ved kun at give kortvarige eneretspatenter på opfindelserne. 3. Efter udenlandsk forbillede at ansætte kyndige statslige industrikonsulenter, der på stadige rejser rundt i landet kunne vejlede de industridrivende i rationel og tidssvarende fabriksvirksomhed.

Det virker næsten som om Rawert her skaffede sig selv et job – og selv skrev arbejdsbeskrivelsen. Konsumtionen og patentbeskyttelsen var han med til at nedbryde som toldembedsmand i Kommercekollegiet, og som fabriksdirektør i samme ministeriums fabrikskontor blev det lige præcis hans opgave at fungere som statslig industrikonsulent.

Hans omfattende industrielle forfatterskab er præget af de liberale ideer

fremSAT i den banebrydende 1820-bog. En bog der først og fremmest markerede brydningen mellem de gamle og nye former for politisk, økonomisk og bedriftsmæssig organisation af dansk industri. Til dette bør også føjes Rawerts virke som redaktør af Handels- og Industritidende (1811-14 og 1825-41) – for den nye tekniks afløsning af forældede produktionsmidler. Utrættelig var hans arbejde for at sprede kendskab til nye produktionsmetoder, opfindelser, maskinernes rette anvendelse i artikler, der spænder fra »Den industrielle anvendelse af ben fra slagterierne«, »Om patentkæder«, »Vævede sprøjteslanger«, »Den hydromekaniske presse« til »Forsigtighedsregler ved dampmaskiner«. Her blot nævnt et par titler fra 1820ernes nyttige skrifter.

Forureningsproblemer 1825

I det følgende skal vi i rdskrænke os til et par mere principielle eksempler fra Rawerts industriforfatterskab. I så henseende er artiklen »Om nogle næringsvejenes udflyttelse fra stæderne« central. Med udgangspunkt i datidige miljøproblemer betegner artiklen en raffineret udvikling af tankegangen fra 1820-bogen. Artiklen er en af fire småstykker, som Rawert fik lov til at indlede Fr. Thaarups i 1825 påbegyndte »Polyteknisk Tidsskrift« med⁵⁷. Rawerts emne er de sundhedsfarlige virksomheder i byerne, hvis dunster, udledninger og affald er skadelige »ikke alene for arbejderne selv, men også for de omkringboende«. Han gennemgår den franske lovgivning på området, som deler virksomhederne i tre risikogrupper: A. De fabrikker der ikke bør ligge i byer (f.eks. kemiske værker, slagterier og de fabrikker, der beskæftiger sig med brandbare stoffer som olie, fyrværkeri etc.). B. Er de virksomheder, der kun tillades efter en forudgående undersøgelse af risici (garverier, teglværker, smelterier og lign.) – og endelig C. Virksomheder, som bør være under politiopsyn (bryggerier, sæbefabrikker og farverier m.v.). – Det synes næsten som om lovgivningen på dette område er mindre restriktiv i vore dage. – For Danmarks vedkommende kan Rawert opregne visse lovgivningsinitiativer, senest i 1818, hvor slagterier, garverier, tranbrænderier og limfabrikker forbydes inden for Københavns volde. Vel vidende at industrien »ikke i Danmark er så udbredt og så mangfoldig som i Frankrig«, ønsker Rawert en mere omfattende lovgivning, der også tilgodeser provinsbyernes borgere: »En almindelig regel må det være, at alle de operationer, hvorved udbredes i atmosfæren enten ved forrådning eller ved gæring ubehagelige og skadelige dunster, bør søges fjernede fra byerne og fra menneskelige boliger«. – »Enhver borger har ret til at fordre, at intet anlæg, hvorfra skadelige dunster udbredes, sker nær hans ejendom«. Men

Rawert er også realist. Virksomhedsejeren må til gengæld have sikkerhed for, at det udenbys sted, han placerer sin fabrik, er godkendt, og at han kan drive sin forretning uden yderligere omkostninger i den forbindelse. Konsekvensen af en strammere lovgivning får således et interessant perspektiv: Blandtviser man visse industrialnæg i købstæderne, betyder det, at man må afskaffe konsumtionen. Derved fremmes øjemedet og samtidig undergraves de indenlandske toldbarrierer på den frie handel. »At industrialnæg er bundne til købstæderne er en for industrien særdeles skadelig bestemmelse«, fastslår Rawert og slutter med at bemærke, »at jo færre bånd der hviler på industrien, desto bedre trives den«. Set med nutidige øjne en lidt paradoksal bemærkning de miljøpolitiske krav taget i betragtning, men Rawert tænkte selvfølgelig her på de politisk-økonomiske hindringer for spredningen af dansk industri.

Dampmaskiner og olieindustri – Rawert og Drewsen

J. C. Drewsen var en af de private initiativrige virksomhedsledere, Rawert efterlyste i sin bog 1820. Netop dette år installerede Drewsen som den første private fabrikant en dampmaskine (på 6 HK) i papirfabrikken på Strandmøllen⁵⁸. En papirpresse indforskrevet fra Frankrig og finansieret ved et lån fra Kommercekollegiet blev opsat på Strandmøllen i 1825. Rawert fulgte udviklingen nøje. Han malede Strandmøllens rygende skorsten i 1823, deltog i kollegiets låneforhandlinger med Drewsen 1824⁵⁹, og meddelte jævnligt om alle moderniseringsbestrebelse på papirfabrikken. Om den hydromekaniske pressemaskine skrev Rawert i august 1825, og fremhævede maskinen som eksempel på, at man hurtigere end vanligt herhjemme var begyndt at anvende »nye i udlandet opfundne mekaniske indretninger«⁶⁰.

I 1826 bad Rawert Drewsen om at delagtiggøre Handels- og Industritidendes læsere i de indvundne erfaringer med industriens nye og gamle drivkræfter⁶¹. »Sammenligning mellem vand-, vind-, damp- og hestekraft anvendte til at sætte mekaniske indretninger i bevægelse«, kaldte Drewsen sit indlæg. Det blev starten til en spændende og saglig diskussion med matematikeren G. F. Ursin om dampmaskinens fordele og ulemper⁶². Det er værd at notere, at praktikerne Drewsen først erkendte dampmaskinens fortræffeligheder hårdt presset af teoretikeren Ursins overbevisende argumenter om de fremtidige dampmaskiners ydeevne⁶³. Drewsen var ikke overbevist af sin 6 HK-dampmaskine. Dens driftomkostninger lå over 1820ernes foderpriser til et tilsvarende antal trækheste. Var Drewsen skeptisk i 1826, varede det dog kun to år, før han med et nyt lån fra Kommercekollegiet i

1828 investerede i både en større dampmaskine (20 HK) og en engelsk »Patentpapiermaskine« – og i 1834 i yderligere en 40 HK dampmaskine⁶⁴.

Drewsens oliemølle på Retraite i Skodsborg var ligeledes genstand for Rawerts interesse. Han beretter i Handels- og Industritidende 1827 om »Den hydrauliske presse anvendt i oliemøller«⁶⁵, og i 1831 kom det til en heftig debat mellem Drewsen og Rawert om olieindustriens fremtid i Danmark⁶⁶: Som med husfliden var der også for denne industrigrens vedkommende tale om, at krigen i begyndelsen af 1800-tallet og fredstidens kornkrise havde afstedkommet en stigende interesse for den statslige selvforsyning og alternative landbrugsprodukter. Dyrkningen af olieholdige planter (raps) var et af tidens løsner.

For at støtte hjemmeindustrien forhøjedes indførselstolden på udenlandske olier og oliefrø betydeligt i 1821, samtidig fjernedes konsumptionsafgiften på dansk olie. Ansporet heraf gik Drewsen i gang med sit olieraffinaderiprojekt på det nedlagte garveri i Skodsborg året efter. Ti år senere, 1831, ophævede regeringen imidlertid indførselstolden og ekstraafgiften på oliefrø. Drewsen blev rasende over den, som det synes, noget ustabile toldpolitik på området. Han lukkede sin fabrik og udgav et kampskrift om emnet⁶⁷. Han forudså heri ikke alene olieindustriens og rapsavlens endeligt, men også industriens ødelæggelse som helhed, da ingen herhjemme med sin sunde fornuft i behold ville »anbringe sine kapitaler og sin kløgt i industrianlæg«, når den førte industripolitik snart støttede danske virksomheder, snart åbnede for ødelæggende udenlandsk konkurrence.

Det er klart, at Drewsen her bevægede sig ind på Rawerts enemærker – både direkte og indirekte. Som nyudnævnt toldinspektør under datidens industri- og handelsministerium kunne Rawert dårligt undgå at have haft en finger med i spillet. Industripolitikken var helt i Rawerts ånd. Først fjernede man konsumtionen til gavn for industriens spredning, og efter en passende overgangstid ophævede man så de udenrigske toldskranker. Frihandelsprincippet havde sejret – endda med en 10-årig overgangsperiode. Kunne de danske fabrikker alligevel ikke klare sig i konkurrencen med udlandet, måtte de »dø«. Her var et vigtigt princip at forsvare. Handels- og Industritidende bliver i den anledning udvidet til et dobbeltnummer, hvori Rawert detaljeret og med historiske data tilbageviser Drewsen punkt for punkt⁶⁸.

Det centrale i Rawerts argumentation er – hvis man ellers forstår ham ret – at den frie indførsel af udenlandsk frø kun vil gøre de forædlede produkter bedre og især billigere for forbrugeren. Den historiske statistik bekræfter, at olieraffinaderierne, på trods af Drewsens påstand om det mod-

satte, igennem hele perioden havde foretrukket udenlandske råprodukter til deres finere produktion. Endelig hævder Rawert, at de kunstigt oprettede fabrikker før eller siden vil bukke under i den uundgåeligt friere konkurrence.

Overfor dette står praktikerens⁶⁹: »Spørgsmålet, om forbud eller påbud til gavn for industrien er gavnlige eller skadelige for almenheden, er her en mit øjemed aldeles uvedkommende sag«. – »De, der er imod sådan beskyttelse (told) af industrien, ville sige: Fejlen var, at man gav denne, sådant burde ikke ske. Ej heller herom indlader jeg mig i strid; men svarer blot, den blev os given, vi stolede på den, og vi mistede den«⁷⁰.

I endnu et dobbeltnummer forsøger Rawert med en tilrettevisning på grundlag af olieindustriens produktionsstatistik, der viser, at ikke blot oliefabrikationen, men dansk industri som helhed vil kunne stå sig i den frie konkurrence, hvor den »sunde« og prisbevidste industri altid vil overleve⁷¹. Drewsens oliemølle forblev dog lukket, men tiden gav Rawert ret. Efter en kort krise øgedes ikke blot den danske olieproduktion og eksporten, men også landbrugets rapsavl⁷².

Den skånske kulindustri

Den datidige industris afhængighed af de naturlige energikilder medførte ofte en placering af fabriksanlæggene i de smukkeste områder. Samspelet mellem natur og kultur lå aldrig vor rejsende akvarelmalende industrikonsulent fjernt. Han oplevede det herhjemme ved Mølleåen og undlod ikke at beskrive egnen »som en af Sjællands skønneste« i bogen fra 1820. Det var det samme, han havde oplevet ved de tyske floder, i Sachsens bjergegne og mellem de schweiziske alper. Det er måske også en del af forklaringen på, at han ikke kunne lide England. Med sine brusende dampmaskiner opererede den engelske industri allerede på Rawerts tid løsrevet fra naturen i hastigt voksende industribyer.

Mellem Bornholms klipper havde Rawert i 1815 søgt efter den industrielle udnyttelse af øens rige mineraler. På vej hjem fra Bornholm var rejsen gået over Sverige, og her på »det pittoreske skønne forbjerg Kullen«, havde Rawert fundet, hvad han forgæves søgte på Bornholm: moderne kulindustri, nemlig stenkulsværkerne ved Höganäs. Af et brev med en lang række industrifaglige spørgsmål til en svensk geolog (4. december 1815), fremgår det, at Rawert planlagde en sammenlignende analyse af den industrielle udnyttelse af de to geologisk belægtede områder⁷³. Men uvist af hvilken grund kom omtalen af de skånske forhold aldrig med i Bornholmsbogen.

Höganäs Stenkulsværker. Udateret akvarel af O. J. Rawert. Efter stilen at dømme et af hans tidligere arbejder – og en af de meget få akvareller fra hans hånd, der viser egentlige industrianlæg.

Først 15 år senere over to numre i *Handels- og Industritidende*, 1830, publicerer Rawert en fyldig beskrivelse af Stenkulsværkerne ved Kullen⁷⁴: »På dette mærkelige sted« har en »indsigtsfuld og dristig styrelse« skabt et industrielt centrum, hvor ikke kun stenkul, men også en omfattende lerfabrikation (ildfaste mursten og glacerede teglsten) produceres ved privat foretagsomhed. Alt hvad der hører til den moderne virksomhed er her samlet: Boringer i undergrunden udføres med stadigt forbedrede dampmaskiners hjælp. Kullene fragtes til udskibningsstedet på »savede træstænger belagte med stangjern«, og erfaringen har også her »vist, at jernveje ikke sjældent bør foretrækkes for kanaler«. Den kul, der ikke eksporteres, udnyttes af den stedlige industri, der er opstået i kølvandet på den stigende kuludvinding. Kyndige kemikere og geologer er som aktionærer knyttet til værkerne, og de sikrer med deres personlige interesse i sagen, at industrien til stadighed følger med og anvender alle tekniske og videnskabelige innovationer. Arbejdsstyrken er blevet mere end fire-doblet siden 1815, således at der nu lever »1200 mennesker ved og af værket, hvorfor her også findes alle de anstalter, som en sådan samling af mennesker kunne gøre fordring på«.

Rawert siger det ikke direkte, men det ligger underforstået, at dansk industri kunne lære noget om nytten af privat initiativ, videnskabernes be-

tydning og udnyttelsen af de tekniske kraftkilder og transportforbedringer i Sverige. Og det endda på et sted ikke fjernere end et stenkast fra de danske kyster.

Sagen om mekanikus Schiött

Det er som tidligere fremhævet karakteristisk for Rawert, at han i takt med den almindelige industrielle fremgang i løbet af 1830'erne og 40'erne træder mere og mere i baggrunden som offentlig fortaler for industrimodernisering. Ganske vist bringer Handels- og Industritidende til stadighed meddelelser om opfindelser og forbedringer til gavn for industrien. Skribenten er trådt i baggrunden for redaktøren, skønt den anonyme pen i Tidende utvivlsomt er Rawerts⁷⁵.

Embedsforretningerne som fabrikkonsulent har givet krævet sin mand, og her havde Rawert rig lejlighed til at søge teorierne udført i praksis. Gennemgår man fabrikkontorets arkiv under Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, er det tydeligt, at Rawert ikke blot som omrejsende konsulent, men også ved de forskellige industrilånstransaktioner var tæt på beslutningerne⁷⁶. At man skulle træde varsomt her, kom Rawert snart til at sande, da han fik en central rolle i den i samtiden meget omtalte sag om mekanikus Frederik Schiött⁷⁷. Schiött var i 1817 som kleinsmedesvend draget på valsen i det store udland. Først i 1828 vendte han hjem med de fineste beviser på duelighed som maskinbygger. At bygge danske maskiner var et mål, der havde Rawert og det øvrige kollegiums fulde bevågenhed. Da Schiött søgte offentlig støtte til at nedsætte sig som maskinfabrikant i København og tilladelse til at ansætte smedesvende uden om lavene, støttede Rawert ham naturligvis helhjertet. Rawert lod det ikke blive derved. På karakteristisk vis mente han, at den private sektor burde inddrages. Og som sagt så gjort, Rawert sørgede for ordrer på dampmaskiner, skærrmaskiner og papirpresser fra tidens kendte industridrivende, ligesom han gik i spidsen for den private side af långivningen til Schiött. I en indberetning til kollegiet 15. juni 1832 skriver Rawert: »for om muligen at forskaffe ham (Schiött) hjælp fra private, har jeg tilbudt min kaution. I at gøre dette har jeg troet at afgive det bedste bevis på, at jeg erkender Schiötts duelighed ...«⁷⁸.

Desværre var det så som så med dueligheden. Maskinerne blev leveret for sent og fordrede snart talrige reparationer. Schiötts indtægter stod slet ikke i forhold til investeringerne i fabriksejendom og maskinværksted. I 1833 gik han fallit og forsvandt til Amerika. Kollegiets tab blev opgjort til 12.350 rigsbankdaler⁷⁹. Sagens akter er fyldt med klager over de på Ra-

werts anbefaling leverede maskiner: Ørsted anfører en lang række fejl ved den roterende dampmaskine opstillet på Polyteknisk Lærestalt. Nelthropp på Ørholm klager over papirpressens mangler, og dampmøller Lorentzen på Christianshavn skælder ud over for sen levering og dårligt udført arbejde. Bortset fra tabet som kautionist slap Rawert dog tilsyneladende fra Schiötts fallit og bortrømning med skindet på næsen, men som autoritet på området nok noget svækket. Rawert indtog siden en mere tilbagetrukket rolle i kollegiet, og blev ikke som f.eks. vennen fra Bornholmsrejsen 1815, Garlieb, forfremmet til deputeret.

Nye Tider

Det er, som om Rawert helt og holdent er overgangstidens mand: Den nådesløse kritiker af de forældede industriprocesser, men som barn af en teknisk tilbagestående tid selv et offer for moderniseringens krav om effektivitet, sikker vurdering og klarsyn.

Det bliver overordentlig tydeligt i 1840'erne, da han efter 10-15 års ubemærkethed atter dukker frem og begynder at skrive om andet end husflidens industrialisering. Rigtig heldig er han faktisk kun med en enkelt af sine otte industribøger fra 1847-1850, nemlig den mindste og alene af den grund mest overskuelige bog: »Maskinfabrikationens og jernstøberiets tilstand i København«⁸⁰. Heri er glimt af den gamle Rawert: Rawert i marken indsamlede industristatistik – og på historisk grundlag parat til at give den forfejlede merkantilistiske industripolitik et rap over snuden – noget sent ganske vist i 1847!

Rawert indskrænker sig dog ikke til tilbageblik. Efter at have gennemgået maskinindustrien, som tydeligvis er i hastig vækst, og på vanlig omhyggelig vis at have defineret begrebet »mekanikus« og dennes produkt »maskiner«, sætter Rawert sig for at vurdere fremtiden. Han fastslår, at netop liberaliteten inden for maskinbyggeriet i forhold til håndværkerlavens faste greb om andre fag til »sin tid vil kunne afgive et ikke uvigtigt bidrag til løsning af opgaven om de industrielle næringsvejenes fremtidige løsning« (s. 20). Er maskinfabrikkerne og deres ansatte således model for den næringsfrihed, som blev gennemført få år efter Rawerts død, lider industrigrenen dog af andre vanskeligheder. Han fremhæver det ønskværdige i en større specialisering, »en arbejdets deling« mellem de forskellige virksomheders output, for nu at blive i moderne sprogbrug. Over for udlandets specialiserede virksomheder, kunne en dansk fabrik, der producerede alt fra natpotter og chokolademaskiner til bogtrykkerpresser og dampmaskiner, ikke klare sig i konkurrencen.

Kapital eller rettere manglen på samme er et andet problem. Danske fabrikker arbejder med alt for kortfristet kredit. Det hæmmer afsætningen og begrænser risikovilligheden. Rawert efterlyser en lovgivning på området: »Enhver gren af den danske industri lider under savnet af fabriksretter« til at afgøre tvistigheder i gælds- og produktbeskyttelsessager m.v.

Det vigtigste af alt er dog privatiseringen. I 1820 betegnede Rawert Frederiksværk som den »interessanteste« fabrik i Danmark. Nu, i 1847, er samme jernværk genstand for Rawerts skarpe kritik, uden at man af den grund behøver at se nogen modsætning i hans synspunkter 1820/1847. Det er den unfair konkurrence, statens værk byder de private foretagere inden for maskinindustrien, der er Rawerts ærinde. Han opregner flere eksempler på, at entrepriser er blevet givet til Frederiksværk, hvor private kunne have leveret et billigere og bedre produkt. Og så er der selve princippet: I en fri konkurrence er sælger personligt ansvarlig for det udførte arbejdes kvalitet, men hvordan med en statsfabrik, der får tildelt alle ordrer på offentlige arbejder? – Det er som om man også har hørt synspunktet i vor tid.

Industriens tilstand i Danmark og nabolande omkring 1850

Var Rawert præcis og kortfattet i sin beskrivelse af Københavns og omegns maskinfabrikker 1847, er det modsatte tilfældet med hans øvrige værker fra den periode. Det leksikale og i nogen grad det historiske overskygger fuldstændigt analysen. Det gælder både bøgerne om de tyske staters industriforhold og de tilsvarende om Sverige og Danmark.

Alle svagheder til trods er Rawerts bøger fra slutningen af 1840'erne vigtige kilder til forståelsen af det industrielle stade ved midten af 1800-tallet. De giver en enestående lejlighed til – baseret på en danskers iagttagelser – at sammenligne dansk industri med nabostaternes på et tidspunkt, hvor Danmark stod over for sit industrielle gennembrud⁸¹.

Storværket i bogstaveligste forstand om »Kongeriget Danmarks industrielle forhold« er en hovedkilde til danske industrigrenes og virksomheders historie før 1850. Rawerts grundighed gør bogen til et næsten uundværligt redskab for industrihistorikere og ikke mindst lokalhistorikerne⁸². I subscriptionsindbydelsen til bogen, som begyndte at udkomme i hæfter i 1849 fremhæver Rawert, at værket er tænkt som en status over industriens tilstand ved den nylige statsomvæltning og de anvendte midler til dens fremme⁸³. Således skulle bogen danne udgangspunkt for den kommende generations virke for industriens fremgang herhjemme. Med Rawerts faste tro på den historiske erfarings betydning, har det været hans skæbne at blive kaldt industrihistoriker, hvor det afgørende i virkeligheden er, at han med historiske data tidligt pegede på de veje, der burde følges i bestræbel-

serne på at modernisere dansk industri. Som fremhævet blev disse veje fulgt i 1800-tallets anden halvdel: Erhvervsuddannelser, næringsfrihed, frihandel, andelsbevægelse og industriel decentralisering.

Bogens opbygning beskriver Rawert i sin subscriptionsplan, hvor han lover følgende: 1. En historisk oversigt over industriens tilstand frem til nutiden. 2. En redegørelse for de nuværende bestræbelser for industriens fremme. 3. En skildring af landets forskellige industrigræne før og nu, og endelig 4. »Det resultat«, Rawert »uddrager af det foregående«. Der skal en del velvillighed til at anse planen for fulgt – og i hvert fald overskygger punkt 3s helt dominerende stilling alt andet. Over 600 af bogens 800 sider er viet til fremstillingen af Danmarks industrigræne, enkelte industriallæg og naturligvis husfliden. Afsnit 3 begynder s. 158 og slutter s. 765! Med en sådan overvægt på dette punkt, syner alle andre bestræbelser af lidet. Bogen er uden indholdsfortegnelse – eller rettere den såkaldte indholdsfortegnelse er i virkeligheden – og typisk for Rawerts leksikale indfaldsvinkel – et stikords- og erhvervsregister. Den historiske oversigt, kan man dog nok finde ud af, dækker bogens første 109 sider, mens beskrivelsen af virket for og midlerne til industriens fremme kun udgør 48 sider (110-158). Al vægten er her lagt på skoler og læreanstalter samt selskaber, fonde og foreningers virke for industrielle forbedringer. Den statslige side af sagen (lovgivning osv.) må søges under første historiske del, mens den stærkt savnede analyse af personlige initiativer, tekniske innovationer, kapitalforhold, transport og omsætning nok findes, men gemmer sig godt, spredt omkring i det store uoverskuelige afsnit om de enkelte produkter og virksomheder.

Før Rawert uddrager sine »resultater«, afsluttes hoveddelen med knap 40 sider industristatistisk status over virksomhedernes antal og geografiske spredning samt arbejdsstyrken i landets byer og landdistrikter anno 1847. 4. afdeling, konklusionen, der ikke netop udmærker sig i klar tale og er fyldt med trykfejl (specielt vedr. årstal), tilmåles 19 sider (s. 798-817). Meget nyt i forhold til det allerede sagte i nærværende artikel bringer disse 19 sider ikke. Som tidsdokument og som kilde til Rawerts personlige holdning er konklusionen dog bestemt læseværdig: Uddannelse, frihandel, decentralisering og privatisering, rejser og opfindelser prises som altid – og Rawerts grundsyn samles måske bedst i et citat fra s. 804: »Først og fremmest må regering og borger ... hånd i hånd arbejde på oplysningens fremme i alle klasser af samfundet«.

»Fædrelandet«s kritik

Man kan ikke hævde, at samtiden anerkendte Rawerts store uegennyttige arbejde for en industriel statusopgørelse ved enevældens afslutning. I den

liberale avis »Fædrelandet«, den 9. juni 1849, bringes en anonym sønderlemmende kritik af Rawerts seneste industrielle bøger⁸⁴. Anmeldelsen, der løber over seks spalter, kommer i anledning af hans påbegyndte udsendelse af hæfter til »Kongeriget Danmarks industrielle forhold«. Udgangspunktet er dog værkerne om den tyske og svenske industri.

Der lægges ingen fingre imellem. Det eneste positive anmelderen stort set har at sige om Rawert overstås i første linie: »Til de meget frugtbare forfattere i vor litteratur hører den nuværende fabriksdirektør, etatsråd Rawert. Men herefter bliver der skudt med skarpt: »Det, hvorved forf.s skrifter i almindelighed udmærker sig, er en høj grad af planløshed«. – Rawert har hverken anet, hvad han ville, eller hvordan han skulle udføre det. Han er faldet pladask mellem to stole: Når han beskriver den tekniske side af sagen, foregår det enten med »en langt større detail end fornødent« eller ved levering af »en masse løse og dog ufuldstændige statistiske details«. Og tager han fat på de mere principielle økonomiske forhold, sker det »uden kritik og med fuldkommen forglemmelse af de hovedideer, som går der igennem«. Der fattes kort og godt »i det hele en påfaldende grad enhed og en ledende ide«. Anmelderen underkender ikke Rawerts indsamlingsflid på rejserne, men Rawerts manglende evne til at bearbejde det indsamlede og »derefter selv at danne sig en bestemt anskuelse« fremhæves.

Med en række eksempler hentet fra Rawerts bøger om henholdsvis Sachsens og Sveriges industri dokumenterer anmelderen dernæst Rawerts uklare sprogbrug, forvirrede fremstillingsform, manglende forståelse for de indsamlede datas betydning og beskrivelser af uvæsentligheder til fordel for mere vigtige indretninger. Den sidste spalte helliges en foreløbig dom over første hæfte af »Kongeriget Danmarks industrielle forhold«. Det slås med det samme fast, at Rawert i sin historiske gennemgang af dansk industri ikke »har været heldigere end i hans tidligere skrifter«. – »Man finder således i det påbegyndte skrift den samme løse, ubearbejdede sammenhoben af en del i og for sig brugbare materialer, den samme uklarhed i opfatning og fremstilling og som følge deraf den samme resultatløshed«.

At anmelderen ikke havde meget uret i sin vurdering af Rawerts sene forfatterskab er nævnt. Det bør dog ikke lede til en underkendelse af Rawerts betydning som fortaler for nye tanker i dansk erhvervsliv. Rawerts problem var, at hans synspunkter i 1849 allerede var bredt accepterede, mens han i 1820'erne stod for den forfriskende progressive holdning i en overgangstid. Da han nu ved århundredets midte tilmed bragte sine indlysende rigtige synspunkter til torvs på en forældet, omstændelig og uoversigtlig måde, måtte han stå for skud fra den nye effektive liberale generation.

Handel og transport

Billedet af Ole Jørgen Rawert er ikke fuldstændigt uden en omtale af de mere sekundære sider af hans forfatterskab.

Handels- og transportforhold optog ham selvsagt, som en del af den industrielle modernisering. Mangfoldige er hans artikler i Handels- og Industritidende om såvel handelsteoretiske aspekter som omsætningens daglige forhold. Særligt må fremhæves hans beretninger om handelen på Vestindien (1821)⁸⁵, og hans oversigter over dansk skibsbyggeri (1826-27 og senere)⁸⁶. Ikke mindre interessant er hans uforbeholdne hyldelse af »Napoleons handelsgrundsætninger« (1823)⁸⁷. Også på transportområdet er hans interesser vidt forgrenede. Vægten på nye trafikforbedringer fremgår af emner som: Jernbroer (1824), fyrtårne (1819 og 1824), jernveje (1825-26 og 1841), dampskibe (1824), ure til at måle sejlhastighed (1839), tunnelen under Themsens (1827), kanaler (1821), og vognsmøringmidler (1821).

Karakteristisk udtrykkes Rawerts helhedssyn på transportsektorens betydning for rigets vedstand i en artikel fra 1821 »Om indlands sejlads ved hjælp af kanaler og om midlerne, hvorved den kan udføres«⁸⁸. Det er Frankrigs kanal- og havnesystem det gælder. Hvad Frankrig ud ad har tabt af kolonihandel i krigene med England, har landet vundet ved forbedring af indenrigshandelsvejene. Og her kan Danmark atter lære noget: »Vi have byer, som man næsten ikke kan komme til, havne, der ikke kan modtage skibe, distrikter, hvor kornvarer næsten ingen pris har, fordi de ikke kunne føres fra dem. At afhjælpe dette er et værdigt formål for regeringens og borgernes forenede bestræbelser«.

20 år senere, da jernbanens betydning (som Rawert allerede fremhævede i 1825) efterhånden er blevet alment anerkendt, er Rawert ikke sen til at prise jernbanen på kanalernes bekostning⁸⁹. Vinteren er problemet. Hvor det har vist sig umuligt at bekæmpe tilisningen af Belgiens kanalsystem, tog det blot to dage at befri »Kejser Ferdinands nordbane for sne«. Rawert forudser, at fremtidens baner bliver anlagt med større hensyn til terrænet end hidtil, og at sneplovene bliver forbedret. »Godt anlagte jernbaner er derfor også om vinteren at foretrække for alle andre kommunikationsmidler«, fastslår Rawert i 1841 – og man er helt glad for, at han i hvert fald nåede at opleve jernbanens første strækning herhjemme med åbningen af København-Roskilde banen 1847.

Sundhed og velfærd

Blandt samtidige danske nationaløkonomer var Rawert om ikke den eneste

så en af de meget få, der beskæftigede sig med den industrielle moderniserings sundhedsmæssige sider. Vi har tidligere set emnet diskuteret i forbindelse med Coventgardens ventilationsanlæg og i diskussionen om udflytningen af forurenende fabrikker fra byerne. Men der findes en række artikler i hans forfatterskab, der mere direkte går tæt på miljøproblemer, hospitalsvæsen, fængselsindretning og betleri.

Sygehuse

Man kan gætte på, at det er rejsekammeraterne fra Europaturen 1816-19, lægerne Howitz og Bruun, der har vakt hans interesse for folkesundhedens varetagelse, ligesom man ikke kan frikende hans private helbredsbekymringer nogen betydning i denne forbindelse⁹⁰. I hvert fald er det klart, at han både på Europarejserne og siden på turene rundt i Danmark opfattede undersøgelser af hospitaler og fængsler som hørende til rejsernes program.

»Er Danmark tilstrækkeligen forsynet med sygehuse, og er disse således, som de bør være?«, spørger han i en artikel baseret på iagttagelser på rejserne i Danmark 1819-20. Den for dansk sygehus-historie vigtige artikel findes i det medicinske tidsskrift »Penia«, 1821⁹¹. Svaret er indeholdt i Rawerts dagbogsoptegnelser. Under bestemte datoer har han omhyggeligt nedfældet beskrivelser af 17 danske sygehuse, som han har besøgt på sine rejser. Svaret er både ja og nej. Han priser de statslige initiativer for et bedre sygehusvæsen nedlagt i et cirkulære til amtmændene, 25. februar 1805. Cirkulæret påbyder mindst et sygehus i hvert dansk amt. Rawert konstaterer i sine gengivne dagbogsoptegnelser, at cirkulærets påbud de fleste steder er opfyldt i 1820. Men skønt enkelte sygehuse kan stå sig med Europas bedste, er flertallet dog til »vanhæder for de byer, hvor de er, og i nogle behandles de syge på en måde, som ikkun gør menneskeheden liden ære«. Helt galt står det til med behandlingen af sindssyge, »hvis lod på flere steder her i landet er dobbelt tung. De lider ikke alene ved mangel på forstandens brug, men de behandles også slettere end kriminelle forbrydere«. Rawert går bestemt ind for bedre behandling af forbrydere, men forarges over de usle forhold, der tilbydes de »skyldfri, lidende borgere, hvis eneste brøde består i, at naturen har nægtet dem evne til at klage over den behandling«, de udsættes for. Med uhyggelige detaljer beskriver Rawert de frygtelige sanitære forhold i hospitalernes små lavloftede værelser, uden ventilation, men overlæssede urenlige senge, hvor rengøring, udluftning og skiftning af sengeklæder er en månedlig – ikke daglig – begivenhed for de indelåste mere eller mindre sindssyge lemmer.

Kun det nye Sct. Hans hospital ved Bidstrup uden for Roskilde får i ty-

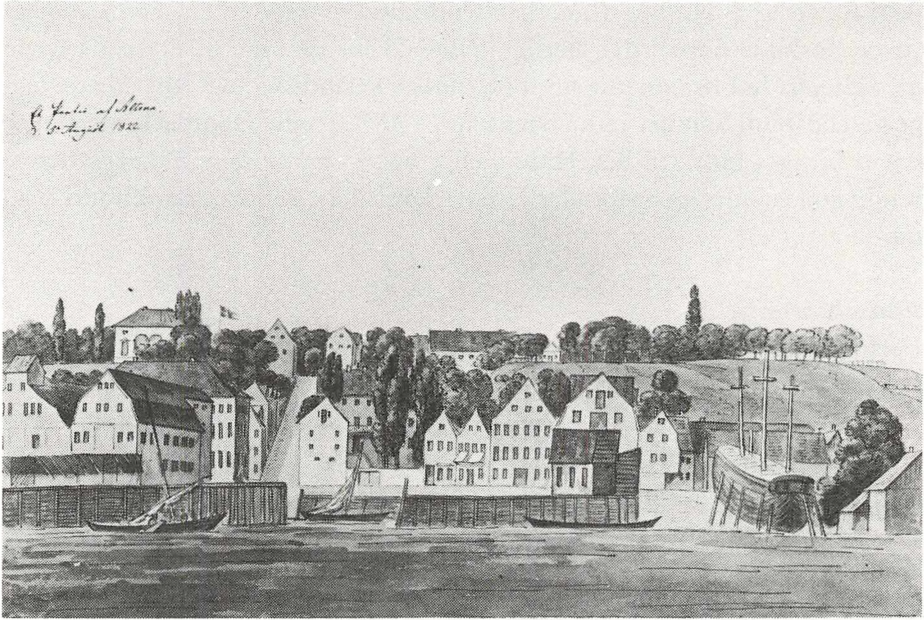
pisk Rawert-stil en meget anerkendende beskrivelse: »Den skønne udsigt (over Roskilde fjord), den herlige lejlighed for de syge til at spadsere og arbejde i fri luft bragte mig levende tilbage i erindring, det såre fortræffelige galehospital Sonnenstein i Sachsen«. – »Måtte alle Danmarks sindssyge enten bringes hid« (til Sct. Hans), eller bedre, måtte man anlægge tilsvarende gode sindssygehospitaler i andre landsdele, er Rawerts fremtidsvision.

Frederiks hospital

Forfriskende – og af den senere udvikling bekræftet – er Rawerts kategoriske påvisning af Frederiks-hospitalets uegnethed som sygehus i det medicinske tidsskrift »Nye Hygæa«, 1824⁹². Artiklen er opbygget på en i 1820'erne original pædagogisk måde: På alle venstresider beskrives med eksempler hentet fra udlandet »Hvorledes et hospital bør være«. På højresiderne modsvares med en gennemgang af »Hvorledes Frederiks hospital er«. Punkt for punkt analyseres beliggenhed, indretning, belysning, opvarmning og ventilation, operationsstuer, sengeforhold, rengøring, køkkenforhold, vaskeri, natpotter og bækkener og meget mere, også det som totalt savnes i forhold til udlandets sygehuse. Analysen leder frem til en nedslående dom over Thurahs smukke bygningers totale uegnethed som hospital. Hovedanken er beliggenheden på det gamle voldterræn på fugtig jord uden kælder mellem undergrund og sygestuer. Ved selve hospitalsindretningen og hos bestyrelsen finder Rawert også alvorlige mangler. Hospitalet blev dog først endelig nedlagt i 1910!

Fængsler

Folkesundhedens betydning for et lands trivsel er også udgangspunkt for Rawerts beskæftigelse med fængselsvæsenet. Som en god humanist kan han ikke acceptere, at fængslernes eneste formål er at holde de indespærrede inden for murene. Han hylder oplysningstidens forsøg på med englænderen Howard i spidsen at forbedre forholdene for de indsatte i Europas og Nordamerikas fængsler⁹³. Bestræbelser på ved arbejde og i mindre grad lærdom at forberede de indsatte på en tilværelse uden for fængslerne⁹⁴. Endnu i slutningen af 1700-tallet fandt rejsende dog skrækkelige forhold i de danske fængsler⁹⁵. Noget bedre er det blevet, da Rawert i 1824 nedfælder sine »Bemærkninger om nogle fængsler ...«. Men endnu har han dog ved selvsyn bl.a. på rådhuset i Køge oplevet »levninger af hine rædsomme fængsler«. I hertugdømmerne, som er hans egentlige ærinde, er problemet godsernes private jurisdiktion. Her overgår de elendige forhold al beskri-

Altona 5. august 1822. Ved rigets sydgrænse – det danske flag vejer over Altona.

velse. Dog har han i Glückstadt set, hvor velindrettet, sundt og ikke mindst hvor produktivt et fængsel kan være. Rationalisten konstaterer her, hvordan fangernes arbejdsindsats sætter fængslet i stand til at dække alle udgifter til god forplejning af de indsatte og alligevel frembringe et industrielt overskudsprodukt.

I 1839 vender Rawert tilbage til fængselsvæsenet i en artikelserie i *Handels- og Industritidende*⁹⁶. Han beretter her om, hvordan han blev interesseret i denne mere specielle side af erhvervslivet: Kort før sin store Europa-rejse havde han overværet installeringen og afprøvningen af en maskine i Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn og var dermed blevet opmærksom på det industrielle potentiale i de danske fængsler. Da han så under opholdet i Italien 1817 havde erfaret, at straffeanstalten var »brændt«⁹⁷, satte han sig for på den videre rejse, at »blive bekendt med de fortrinligste af de derværende straffeanstalter«. Og efter således at have besøgt »de bedste fængsler« i Schweiz, Frankrig, Holland og England, overrakte han ved hjemkomsten kongen planer til fængselsindretning efter det Howardske system⁹⁸. Uden at sige det direkte, er baggrunden tydeligvis, at Rawert har forståelse for oprøret i tugthuset 1817. Modsat tugthusets da-

værende elendige forhold for de indsatte, går det nye fængselssystem ud på »at forbryderne stedse skulle vedblive at anses som henhørende til menneskeklassen« og derfor ikke burde behandles »slettere end umælende dyr«. For Rawert er det et spørgsmål om at give begrebet »forbedringshus« mening. Hans indleverede planer blev udnyttet af den kommission, der af kongen var blevet nedsat til at modernisere tugthuset og de øvrige danske straffeanstalter⁹⁹.

Betleriets afskaffelse

En artikel i Nye Hygæa 1825 om »Det Edinburgske selskab til betleriets afskaffelse« vidner om, at humanitære synspunkter ikke alene var baggrunden for Rawerts interesse for samfundets dårligst stillede¹⁰⁰. En borgerlig holdning til beskyttelsen af privatlivets fred og moralens uangribelighed har givetvis også spillet ind, når det som her gjaldt vurderingen af tiggere og løsgængere. Allermest er det et spørgsmål om fornuftig, produktiv udnyttelse af de menneskelige ressourcer. For Rawert var det helt indlysende, at en privat filantropisk organisation med det formål at sørge for skolegang og arbejde til det omstrefjende proletariat burde støttes. Noget lignende havde Rawert oplevet i Århus (jfr. s. 53), men ellers savnes sådanne rationelle initiativer herhjemme, specielt i København, hvor det omfattende løsgængeri synes at have plaget den gode embedsmand¹⁰¹. At statistikeren Rawert så ganske overser sine tals svaghed, når han bruger dem til at bevise betleriets nedgang i Edinburgh, er en anden sag.

Arbejdernes helbred

»Om midler til at bevare arbejdernes helbred ved usunde næringsveje« er et ganske karakteristisk eksempel på Rawerts miljøbevidste alsidighed i Handels- og Industritidendes spalter¹⁰². I artiklen fra 1822 giver han praktiske anvisninger på – set med vor tids øjne lidt komiske – men i 1822 givetvis dødsens alvorlige foranstaltninger til at beskytte mod indånding af giftige dampe. Rawert fortæller, hvordan han på flere hospitaler har oplevet kviksvølvforgiftede arbejdere i svære epileptiske anfald.

Som beskyttelsesmiddel nævnes blandt andet svampe gennemvædet med en aromatisk væske. Svampene stoppes i næseborene, og så gælder det ellers om, »at man holder munden lukket«. Et andet middel er en pibe fyldt med gennemvædet bomuld, her kan man trække vejret gennem munden, men hvad så med næsen? Som de bedste opfindelser anfører Rawert en bestemt slags svamp bundet om ansigtet til beskyttelse af luftvejene, og et

ildsted, der opsuger de giftige luftarter i de værksteder, som arbejder med kviksvovl. – Tilbage står at overvinde »arbejdernes ligegyldighed mod faren og ulyst til at betjene sig af sådanne midler«. Løsningen er naturligvis lige for: Oplysning og viden.

Gasbelysning

Til Rawerts mange vidunderlige småstykker fra 1820'erne hører en artikel om Gasbelysning fra 1822¹⁰³: »Blandt de nyttigste opfindelser, som i den senere tid er sket, er den at anvende den brændbare luft, som udvikler sig ved forskellige legemers forbrænding til belysning«. England er foregangslandet inden for gasbelysning, men når Rawert skal fremhæve goderne ved denne nye lyskilde, er det alligevel det parisiske hospital, St. Louis, der udmærker sig. I Danmark er gasbelysningen her i begyndelsen af 1822 i højeste grad til at overskue. Gasbelysning findes der faktisk kun fire steder: Hos Rawerts nabo på Kgs. Nytorv, grosserer Hambro, i det dramatiske selskab Thalia på Østergade, hos Ørsted på Nørregade, samt endelig på Amalienborg plads, dog for nærværende ude af funktion.

Den helbredsbevidste Rawert fornægter sig heller ikke her. Stærkt vil han anbefale gasbelysningen, men han vil dog ikke undlade at gøre opmærksom på de miljømæssige bivirkninger. Spildevandet fra gassometrene bør nemlig ikke udledes på steder, hvor mennesker og dyr kan komme i berøring med det. Erfaringer fra England har vist, at vandet dræber fiskene i floderne og gør drikkevandet ubrugeligt for de omkringboende. I Oxford har udledningen af spildevandet fra byens Gasværk tilmed kostet to unge badende livet. Det er synd for ofrene og ikke meget mindre for værkets ejere, »der nu udholder en proces om skadeserstatning«. Man føler sig næsten hensat til dagens retssager om arbejds- og miljøsager – og også i 1822 var der tydeligvis to parter at tilgodese.

Det interessante ved Rawert er, at han – tiden og sin embedsmandsposition taget i betragtning – har blik for den ny teknologiske sociale sider. Det rationalistiske »nytte-synspunkt« er fremtrædende i hans arbejde om sundhed og velfærd i 1800-tallets første halvdel.

Slutord

Skønt Rawert aldrig kom til at stå i første række blandt det tidlige 1800-tals store personligheder, må han af den grund ikke undervurderes. Hans arbejde for det danske samfunds modernisering foregik i kulisserne, som nati-

onal-økonomisk forfatter og ikke mindst som redaktør af det indflydelsesrige magasin Handels- og Industritidende. Med stadig henvisning til erfaringerne fra det store udland var han som forfatter med til at bane vejen for de nye økonomisk liberale tider. I hans opgør med det forældede økonomiske system i Danmark var hans nøgleord industriel decentralisering og nedbrydelsen af skellet mellem land og by, privatisering, frihandel og anvendelse af moderne energiformer og opfindelser. På landbrugsområdet virkede han for alternative produkter, modernisering af produktion og afsætning, samt især for øget viden. Som Rawert så det, var landbobefolkningens problem: for lidt lærdom, for hurtig familieetablering, for lidt kendskab til verden uden for sognegrænserne og for meget drikkeri. Inspireret af landøkonomen Thaer undlod industrimanden Rawert aldrig at fremhæve landbruget som Danmarks vigtigste næringsvej. Men som det markant kom til orde næsten overalt i hans forfatterskab skulle landbrugets fremgang sikres ved en gennemgribende samfundsmodernisering. Udbygningen og forbedringen af industri, handel, transport, viden og folkesundhed var forudsætningerne for landets velstand.

Rawerts – og hans samtidiges – visioner blev stort set alle opfyldt i 1800-tallets anden halvdel.

For generøs støtte fra Carlsbergfonden i forbindelse med mine studier af danske dannelsesrejser vil jeg gerne her sige hjertelig tak. Ligeledes en stor tak til forskningsbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek, Henrik Dupont, hvis utrykte bibliografi over Rawerts omfattende forfatterskab har været en uvurderlig hjælpekilde her.

Noter

Forkortelser:

H-I = Handels- og Industritidende

NLT = Nye Landoeconomiske Tidender

MA = Magasin for Reiseiagttagelser

1. Rawerts biografi: Dansk biografisk leksikon, 2. udg. (P. Engelstoft)/DBL, 3. udg. (Finn H. Lauridsen), – N. P. Stilling (red.): Rawerts maleriske rejser 1805-1847, 1984. (Heri artiklerne: N. P. Stilling: Ole Jørgen Rawert. En introduktion. – Godfred Hartman: »Kunstneren« Rawert. – Lars Scheving: Rawerts store rejse 1816-1819. – Finn H. Lauridsen: Rawert og industrien. Rawert optræder i de fleste historiske værker om Danmark under Enevældens sidste periode, men som kilde til Danmarks industrihistorie er det kun i Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark, bd. 3, 1944, at Rawert er blevet tildelt en mere betydelig rolle.

2. »Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815, med et geonostisk Kort og et Landskab«, 1819. Bogen blev udsendt i april 1819, under noget hastværk. Et rettellesblad beklager, at forfatterne »Fjernede fra Danmark, ikke have kunnet overvære trykningen«, og om »landskabet« – et kobberstik af S. H. Petersen efter Rawerts forlæg (Hammershus) – blev følgende meddelelse indsat i bogen: »Det på titlen anførte landskab, der, formedelst indtruffen sygdom hos kunstneren, er blevet forsinket, skal om nogle uger blive leveret mod dette bevis« (Hofboghandler J. H. Schu-bothe).
3. Jfr. N. P. Stilling, 1984, s. 7. – Samme: Rawert i Søllerød. Af en dansk rejsendes billeddagbog fra industriens pionertid. Søllerødbogen, 1985, s. 65 f.
4. »Brudstykker af en Rejse i England«. MA, bd. 1, 1820, s. 230-248.
5. Jfr. Rawert: »Gasbelysning«. H-I, 1822, nr. 2, s. 11.
6. Såvidt det kan ses af Rawerts senere forfatterskab vendte han ikke tilbage til emnet i større artikler. H-I indeholder dog adskillige meddelelser om moderne opvarmnings- og ventilationssystemer.
7. Rejse i de skotske Højlande, i September 1818. MA, bd. 4, 1825, s. 55-106.
8. Thomas R. Malthus: Essay on the Principle of Population, opr. 1798. Her cit. fra 1961-udg. (Everyman's Library no. 692-93), bd. I, s. 72, hvor Malthus med det gl. Danmark som eks. hævder, at emigration blot skaber forøget befolkningsvækst. Især dog bd. II, s. 30 ff., hvor Malthus søger at bevise, at emigrationen ikke løser befolkningsproblemet. Jfr. også J. D. Mackie: A History of Scotland. 1964/1973, s. 315 ff.
9. Jfr. David Grigg: Population Growth and Agrarian Change, 1980, s. 132 ff og s. 222 f. Se også N. P. Stilling: De nye Byer, 1987, s. 50 f. og Birgit N. Thomsen, Brinley Thomas & John W. Oldham: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. Erhvervshistorisk Årbog, 1965, s. 81 ff.
10. Brudstykker af en Dagbog, holdt paa en Reise i Danmark«. NLT, bd. 4, 1822, s. 202-15 og s. 302-32, samt NLT, bd. 5, 1823, s. 91-113 og s. 165-75.
11. Op.cit., 1823, s. 101. I et brev til Landhusholdningsselskabet, dec. 1822, forsvarede Kundstrup sig med, at alle hans investeringer og hårdt tillærte erfaringer har rettet sig mod landbrugsbedriften. Med tiden håber han dog, at »kunne bringe lidt mere tilsyneladende harmoni i det hele, end hr. kammerjunker Rawert har fundet hos mig«: Om Bonden Knudstrups Vexeldrift. NLT, bd. 5, 1823, s. 397.
12. Jfr. Fridlev Skrubbeltrang: Det indvundne Danmark, 1966, s. 40.
13. Rigsarkivet: Fonden Ad usus Publicos, 1902, s. 119 f.
14. Rawert beklager, at han »glemte« at omtale godset på sin rette plads, i afhandlingens Sjællandsaf-snit.
15. Se f.eks. »Et Brev fra en tysk Bonde til Thær«, NLT, bd. 5, 1823, s. 223-28.
16. Specielt i Drewsens fortale »Til Læserne« i NLT, bd. 1, 1819.
17. Albrecht Thær: Grundsätze der rationellen Landwirtschaft, bd. 1-4, 1804-12. – J. C. Drewsens danske oversættelse udkom 1816-19 under titlen »Grundsætninger for Landoeconomi«.
18. Rawert: »Bemærkninger over den dansk-spanske Uld«. NLT, bd. 4, 1822, s. 120 og s. 131 ff.
19. F.eks. i foredrag i Landhusholdningsselskabet 1820: »Et flygtigt Blik paa tre Skrifter«. NLT, bd. 2, 1820, s. 1-28. Jfr. også Drewsens nekrolog over Thær i NLT, bd. 7, 1828.
20. »Anvisning til at dyrke Tobak paa den hollandske Maade«, 1817. Drewsen omtaler endvidere en beretning om landbruget ved Möglin indsendt af Rawert til Landhusholdningsselskabet, NLT, bd. 2, 1820, s. 9-10.
21. »Beskrivelse af en Sømsax«. Det kongelige danske Landhusholdnings-Selskabs Skrifter, Nye Samling, bd. 4, 1817, s. 318-22.
22. F.eks. »En i England brugelig Maaede at sprænge Trærødder«. Den oeconomiske Correspondent, 1819, s. 147. – »Om Bogtrykkerpresmaskinerne i London«. H-I, 1819, s. 36. – »Veien under Themsen«. H-I, 1827, s. 187-92. – »Beskrivelse over nogle i England efter det nyere Fængelses-System udførte Fængsler og Forbedringshuse«. H-I, 1839, nr. 43, 46 og 71.
23. »Agriculatorisk Oversigt af Frankrige«. Nye Oeconomiske Annaler, bd. 5, 1820, s. 171-94.

24. »Schweizerske Oste- og Smørfabrikker«. NLT, bd. 2, 1820, s. 152-68. Så vidt det kan ses, har i nyere tid kun Edele Kruchow (»Dansk Landbrugs Andelsbevægelse«, 1946 s. 13 f) været opmærksom på denne Rawert-artikel.
25. Sammenlign f.eks. Kontrakt fra Strelluf Andels-Mejeri 1883, gengivet i M. C. Pedersen: Beretning om Andelsmælkevirksomheden i Vestjylland 1884-85 (genoptryk 1981), s. 26 ff.
26. NLT, bd. 2, 1820, s. 322-29. Jfr. også i samme bind (indsendt, formodentlig af Rawert): »Beretning, aflagt til den første Klasse af National-Institutet i Frankrig, om Hr. Bidets Anlæg til at tørre og pulverisere menneskelige Excrementer, til Brug som Gjødningsmiddel under Navn af *Poudrette*«, s. 195-213. Desuden: »Om Urinens Anvendelse som Gjødning«. NLT, bd. 3, 1821, s. 314-25.
27. »Fiskerierne i Danmark«. H-I, 1821, nr. 102 og 104. »Bidrag til nærmere Kundskab om Limfjordens Sildefiskerie«. H-I, 1822, nr. 11-13. »Østers Bankerne ved den vestlige Kyst af Schleswig«. H-I, 1823, nr. 19.
28. »Om Fiskerogn«. Tidsskrift for Naturvidenskaberne, bd. 3, 1824, s. 317-19.
29. »Det andet almindelige svenske Landmandsmøde«. Tidsskrift for Landoeconomie, dug. af J. C. Hald, bd. 9, 1848, s. 450-522.
30. Jfr. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark 1720-1914, 1976, s. 128 ff. S. B. Saul: Studies in British Overseas Trade 1870-1914, 1960, s. 12 f. N. P. Stilling: Jernbanen og urbanisering i et internationalt perspektiv, Nyt fra Stationsbyen 4, 1983, s. 39 ff.
31. »Foranstaltninger til Landvæsenets Fremme i Kongeriget Württemberg«. Tidsskrift for Landoeconomie, bd. 12, 1851, s. 522-50.
32. »Beretning om Linned-Fabrikationens Beskaffenhed i Schlesien«. NLT, bd. 3, 1821, s. 353.
33. »Om Klædemanufacturerne i Danmark«, 1813. På Det kongelige Bibliotek findes et eksemplar af bogen, hvor s. 1-32 er trykt, de øvrige sider i håndskrift.
34. »Om Klædemanufacturerne i Danmark«. Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 10. årg., nr. 77, 1813, s. 1217-1223.
35. Juncker & Smidt: »Svar til Forfatteren af Stykket: Om Klædemanufacturerne i Danmark«. Nyeste Skilderie ..., nr. 85, 1813, s. 1345-47.
36. »Svar til de Herrer Juncker & Smidt ...«. Nyeste Skilderie ..., 11. årg., nr. 4, 1814, s. 49-53. I Skilderiet nr. 2, 1814 var indrykket følgende klumme: »Spørgsmål: Når kan man vente det for adskillige måneder siden lovede svar på de herrer Juncker & Smidts replik i anledning af afhandlingen om klædemanufacturer?«
37. Jfr. J. O. Bro Jørgensen »Tiden 1730-1820« i Axel Nielsen, bd. II, 1943, s. 157 ff.
38. »Det offentlige Uld-Oplag og Uld-Vaskerie i Paris«. NLT, bd. 2, 1820, s. 297-305.
39. Som note 32.
40. Axel Nielsen, bd. III, 2, 1944, s. 36 ff. Jfr. »Om den fine Uldproduktion«, H-I, nr. 86-93, 1820. »Replik i Uldsagen«, H-I, nr. 11, 12 og 23, 1821.
41. Rawert: Bemærkninger over den dansk-spanske Uld. Drewsen: Tillæg til Forestaaende. Commerceraad Peterson: Endnu et Tillæg til Hr. Kammerjunker Rawerts Bemærkninger. NLT, bd. 4, 1822, s. 117-46. Jfr. Kongeriget ..., 1850, s. 562 ff.
42. »Bemærkninger over den dansk-spanske Uld«, 1822, s. 135. Vedr. begrebet »kameralisme«, og kameralismen som en historisk-økonomisk videnskab, se Erik Oxenbøll: Dansk økonomisk tænkning 1700-1770, 1977, s. 12 ff og s. 31.
43. Drewsen, s. 137-41. Se note 41. Jfr. Drewsens senere diskussioner med Rawert og G. F. Ursin, ndf. s. 70.
44. Peterson, s. 142-46. Se note 41.
45. »Ved hvilke Midler kan det opnaaes, at Husflidens Varer, fornemmelig uldne og linnede, Vadmel, Olmerdug, Lærreder, Dreiel, Hvergarn, Sækkelærred, Hestedækkener, kunne blive forfærdigede efter saa almindelige Regler, at deraf kan erholdes større Qvantiteter af eensbeskafne trøier, og af saadant udvortes Anseende, at de kunne gjelde for godt Kjøbmandsgods? For Historie og Statistik, 1822, s. 255-329. Rawert kommenterer tildelingen af »Accessit« i indledningen s. 257-58.
46. Drewsen til Collin, Strandmøllen 30/6 1823. Det kgl. Bibliotek (Collins brev.).

47. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848., 1850, s. 566 ff. Jfr. Axel Nielsen, bd. III, 2, 1944, s. 38 og 104 ff.
48. Rawert: Om den fine Uldproduktion, Uldforbrug og Uldhandel i Danmark. H-I, nr. 51, 1823, s. 208.
49. Rawert: Det kongelige Klæde-Udsalg. H-I, nr. 94, 1823, s. 379-80. Jfr. Axel Nielsen, bd. III, 2, 1944 s. 58 ff.
50. Rawert: Om Handelen mellem Europa og Chian, fornemmelig med hensyn til Afsætningen af uldne Varer. H-I, nr. 32-33, 1824.
51. »Beretning om Linnedvæveriets, fornemmeligen Linnedhuslidens nuværende Tilstand i de danske Provindser«, 1844, forord.
52. »Om Høravlen i Belgien«. Tidsskrift for Landoekonomie, Ny Række, bd. 5, 1844, s. 210-223. – Nødvendigheden af at føie hurtige og kraftige Foranstaltninger til Høravlens Fremme her i Landet, saafremt den ikke i en ikke fjern Tid skal ophøre. (En Indstilling til Det kongelige Generaltoldkammer- og Commercekollegium). Tidsskrift for Landoekonomie, Ny Række, bd. 8, 1857, s. 474-99. Jfr. også en yderligere »Erklæring« om ovenstående i Tidsskrift for Landoekonomie, 1849, s. 186-219. – Binæringer paa Landet i Danmark, 1849.
53. Jfr. N. P. Stilling: De nye Byer, 1987, s. 49 ff. og s. 72 ff.
54. Jfr. note 57, og neden for s. 69.
55. Jfr. J. O. Bro Jørgensen i Axel Nielsen, bd. II, 1943, s. 146 ff.
56. N. P. Stilling, 1985.
57. »Om nogle Næringsveies Udflyttelse fra Stæderne«/»Vind-Møller«/»Tørv-Forkullings Ovn«/»Brændselssten«. 4 artikler af Rawert i Dansk Polyteknisk Tidsskrift bd. 1, 1825, s. 1-34.
58. Axel Nielsen, bd. III, 1, 1944, s. 369. Hans Jensen i Schultz Danmarkshistorie, 1942, s. 402.
59. N. P. Stilling, 1985, s. 80 f.
60. »Den Hydromekaniske Presse«. H-I, nr. 70, 1825, s. 278-80.
61. J. C. Drewsen: Sammenligning mellem Vand, Vind, Damp og Heste-kraft, anvendte til at sætte mekaniske Indretninger i Bevægelse. H-I, nr. 38, 1826, s. 150-52.
62. Ursins svar i H-I, nr. 42, 1826, s. 166-68. Drewsens »Yderligere Erklæring« i H-I, nr. 50, 1826, s. 198-200. Om debatten se N. P. Stilling, 1985, s. 81 ff. Diskussionen er også refereret i Axel Nielsen, bd. III, 1, 1944, s. 376 f, men det hævdes her fejlagtigt, at Drewsen gav vandkraften fortrinet for de øvrige energikilder. Det gjorde han bestemt ikke belært af de bitre erfaringer fra de evindelige stridigheder om Mølleåens vand med de øvrige industridrivende langs åen. Dertil kom vinterens tilisning. Det var netop denne usikre energikilde, der fik Drewsen til at investere i en dampmaskine. Denne første dampmaskines ringe kraft fik Drewsen til at hælde til den billigere hestekraft. Men belært af Ursin medgav han siden, at det var et spørgsmål om bedre og større dampmaskiner.
63. G. F. Ursin (1797-1849) udgav i 1839 bogen »Dampmaskinen«, der i begejstrede vendinger hylkede dampmaskinens uendelige forøgelse af menneskeslægtens bekvemmeligheder. På Polyteknisk Lærestanstalt, som han var den egentlige initiativtager til, underviste han – med liden succes – i maskinlære 1830-32. Jfr. J. T. Lundbye, 1929, s. 32 ff., og især s. 72-74.
64. N. P. Stilling, 1985, s. 85 f.
65. »Den hydrauliske Presse anvendt i Olie-Møller«. H-I, nr. 9, 1827, s. 35-36.
66. En debat, der gennemgås detaljeret i Axel Nielsen, bd. III, 2, 1944, s. 132 ff. og s. 140 ff.
67. J. C. Drewsen: Bidrag til Kundskab om de danske Oliemøllers Forfatning i 1831, 1831.
68. Rawert i H-I, nr. 63-64, 1831, s. 249-55.
69. Drewsen: Svar til Anmelderen af mit lille Skrift ... H-I, nr. 74, 1831, s. 294-96.
70. Jfr. også Drewsens noget konservative standpunkt i debatten om frihandel over for toldbeskyttelse af dansk industri i Roskilde stænderforsamling i slutningen af 1830erne. Axel Nielsen, bd. III, 1, 1944, s. 285 f.
71. Rawert i H-I, nr. 93-94, 1831, s. 370-74. Det skal understreges, at Rawert beundrede Drewsen og i sit store værk om Kongeriget ..., 1850, omtaler Drewsen som den store foregangsmand i dansk industri, s. 802 f.

72. Axel Nielsen, bd. III, 2, 1944, s. 142 ff.
73. Brev fra Rawert til den svenske geolog B. Nielsson, dat. København 4. dec. 1815. Brevet omtaler en længere rejse gennem Skåne på hjemvejen fra Bornholm. Original på Lunds Universitetsbibliotek. Kopi venligst stillet til rådighed af Henrik Dupont, Det kgl. Bibliotek.
74. »Stenkulsværket ved Höganäs«. H-I, nr. 19-20, 1830, s. 73-76 og s. 79-80.
75. Blandt Rawerts større artikelsier i H-I skal fremhæves: »Blik paa Kunstflidens nuværende Tilstand i Frankrige, Preussen og Danmark«, 1828. »Bidrag til Danmarks Fabriks-Historie«, 1831. »Kort Fremstilling af Klædefabrikationens Tilstand i Danmark saavel forud som nu, dens Mangler, og nogle Midler til at afhjælpe disse«, 1832-33. 1831-34 udgav Rawert endvidere »Almindeligt Varelexicon« I-II.
76. I øvrigt ofte i nært samarbejde med rejsekammeraten fra Nordtyskland, Bornholm og Skåne, Gottfried Garlieb, der som Rawert var blevet kommitteret i kollegiet 1831, G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848, 1889/1977, s. 213.
77. Jfr. Axel Nielsen, bd. III, 1, 1944, s. 388 ff.
78. Rigsarkivet, Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets arkiv, Mekanikus Carl Frederik Schiøtts fallitbo, akter 1831-1836.
79. Axel Nielsen, bd. III, 1, 1944, s. 390.
80. Maskinfabrikationens og Jernstøberiets Tilstand i Kjøbenhavn med nærmeste Omegn, 1847. Jfr. Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840-1914, 1984, s. 434.
81. Mens danske historikere tidligere har søgt at placere Danmarks industrielle gennembrud til bestemte tiår (f.eks. Rich. Willerslev) hælder man i dag mere og mere til den anskuelse, at Danmarks industrialisering var en jævn og langvarig proces op gennem 1800-tallet, f.eks. Svend Aage Hansen 1976, s. 192 ff. og s. 227 ff. Bjarne Hastrup: Håndværkets økonomiske historie, 1979, s. 46 f.
82. Jfr. J. A. Bender/ K. Bisgaard Christiansen: Fra Håndværk til Industri. Kilder til belysning af de førindustrielle produktionsformer i Danmark, 1985, s. 65 ff. og s. 76 ff.
83. Subskriptionsindbydelsen er gengivet i Børge Dahl: Håndværkets, handelens og industriens udvikling indtil 1848, 1981, s. 6 f.
84. »Fædrelandet«, udg. C. Ploug og J. F. Glodwad, 10. årg., nr. 131, 9. juni 1849.
85. »Bidrag til en Oversigt over Handelen paa St. Croix og St. Jan«. H-I, nr. 97-98, 1821, s. 398-404, og nr. 99, s. 407-11.
86. »Koffardi-Skibsbyggeriet i Danmark«. Statsoeconomisk Archiv, udg. Nathan David, bd. 1, 1826, s. 243-62. Forts. i H-I, nr. 44 og 51, 1827. – »Forsøg til en Fremstilling af Danmarks udenrigske Skibsfart i 1830«. H-I, nr. 124-129, 1831. – »Tabelarisk Oversigt over den danske Skibsfart paa Østersøen, Sverrig og Norge i Aaret 1832«. H-I, nr. 39-40, 1832. Samme vedr. skibsfarten på Hamburg, Bremen, Holland og England. H-I, nr. 71, 1832.
87. I H-I, nr. 84, 1823, s. 338-40.
88. I H-I, nr. 99, 1821, s. 411-12.
89. »Jernveie og Dampvogne«. H-I, nr. 50, 1825, s. 200. Jernveie. H-I, nr. 11, 1826, s. 42-44. »Jernbaner om Vinteren i Sammenligning med andre Transportmidler«. H-I, nr. 14, 1841, s. 56. Synspunktet på »Jernveienes« fordel frem for kanal- og flodtransport fremsættes allerede i en Rawert-signeret artikel i H-I 1824, nr. 2: »Moldaus og Donaus Forening«.
90. Frantz Gotthardt Howitz (1789-1826), kand. ved Frederiks hospital 1812-15, dr.med. 1815, efter hjemkomsten professor 1819, læge ved Tugthuset fra 1819 til sin død. Rasmus Emil Bruun (1790-1819), distriktslæge i Kbh. 1812-14, kand. ved Frederiks hospital 1814-15, lic.med. 1815, lektor i anatomi 1819.
Det er ikke mindst i betragtning af Rawerts stadige klager over sit helbred – han blev 65 år gammel – bemærkelsesværdigt, at de to læger dør ganske unge. Begge fik tildelt deres embeder den 6.2.1819 umiddelbart efter hjemkomsten sammen med Rawert, Bruun nåede lige at blive gift i juli 1819, før han døde den 10. september samme år. Jfr. Kr. Carøe: Den danske Lægestand, bd. 3, 1909, s. 26 og s. 94.

91. Penia eller Blade for Skole-, Industrie-, Medicinal- og Forsørgelsesvæsen, udg. af Fr. Thaarup og J. C. W. Wendt, 1921, s. 31-47 med en tilføjelse, 1822, s. 166.
92. »Om Hospitaler, fornemmeligen med Hensyn til Frederiks Hospital«. Nye Hygæa, 1824, s. 401-38.
93. John Howard: The State of Prisons in England and Wales with preliminary observations and an account of some Foreign Prisons and Hospitals. (opr. 1777), 4. ed., 1792 i »The Works of John Howard«, vol. 1.
94. »Bemærkninger om nogle Fængsler i Hertugdømmerne, fornemmeligen om de i Glückstadt«. Nye Hygæa, 1824, s. 331-58.
95. Jfr. Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788, udg. Haavard Rostrup, 1985, s. 121 ff. Også Howard (op.cit. note 93, s. 75-81) giver et meget negativt billede af forholdene i danske fængsler, hvis lige, når det gælder usle forhold, ikke findes i Europa.
96. Beskrivelse over nogle i England efter det nyere Fængselssystem udførte Fængsler og Forbedringshuse. H-I, 1839: nr. 43, s. 170-71. Nr. 46, s. 183-84. Nr. 71, s. 283-84. Artikelserien blev aldrig afsluttet.
97. Om oprøret 1817 i Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn se Jens Engberg: Dansk Guldalder eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817, 1973. Jfr. også Sv. Cedergreen Bech: Storhandelens by, 1981, s. 327 ff.
98. Jfr. Howard, 1777/92, s. 19 ff. = kapitlet »Proposed Improvements in the Structure and Management of Prisons«.
99. Artiklerne er ledsaget af detaljerede planer over forbedringshuset i Millbank, London, planer der til forveksling ligner labyrinten i Umberto Eco's »Rosens navn«. Jfr. Howard, 1777/92, s. 212 ff.
100. I Nye Hygæa, 1825, s. 402-06. Artiklen anføres som »skrevet i 1818«.
101. Jfr. »Brudstykker af en Dagbog«, NLT, bd. 5, 1823, s. 94 ff.
102. I H-I, nr. 16, 1822, s. 87-88.
103. »Gas Belysning«. H-I, nr. 2, 1822, s. 10-11.

Den nye Lavsbevægelse II

Sociale gruppering inden for byggefagene i København

AF JØRGEN FINK

Den nye lavsbevægelse var betegnelsen på en række bestræbelser blandt håndværksmestre i byggefagene i København på at begrænse den frie konkurrence. I en tidligere artikel er bevægelsen blevet omtalt med hovedvægten på indholdet i de konkurrencebegrænsende foranstaltninger¹. I nærværende artikel skal de socialhistoriske aspekter af bevægelsen trækkes frem.

Som nævnt i den foregående artikel opstod bevægelsen hos snedkere og malere i København, men den mødte modstand hos murere og tømrere. Bevægelsen skabte altså en frontlinje tværs gennem byggehåndværket, og det var en frontlinje mellem de store mestre, som dominerede i murer- og tømrerfaget, og de mindre mestre, som dominerede i snedker- og malerfaget. Det er denne frontlinje mellem små og store håndværksmestre, der her skal søges nærmere belyst med særligt henblik på at undersøge, hvor grænsen gik mellem større og mindre håndværksvirksomheder.

Ud fra håndværksmestrenes stilling i produktionen kan man skelne mellem 3 forskellige typer af virksomheder: 1. Virksomheder der ikke beskæftiger fremmed arbejdskraft. Her varetager indehaveren selv – evt. hjulpet af familiemedlemmer – det fysiske arbejde, og indehaveren har ingen arbejdsgiverinteresser. 2. Virksomheder, hvor indehaveren selv deltager i det fysiske arbejde, men hvor han får hjælp fra ansat personalt. Her er indehaveren på samme tid kollega med og arbejdsgiver for de ansatte. 3. Virksomheder, hvor indehaveren overvejende beskæftiger sig med administrative opgaver og kun lejlighedsvis selv deltager i den fysiske produktion, som er overladt til andre. Her er indehaveren for alle praktiske formåls skyld ikke kollega med de ansatte, men står i et rent arbejdsgiverforhold til dem².

De tre grupper af mestre kan ikke belyses præcist, da det statistiske kildemateriale ikke registrerer, om en mester deltog i den fysiske produktion eller ej. I stedet må man ved den praktiske afgrænsning af grupperne fore-

tage en tilnærmelsesvis definition. Her må man bygge på det størrelseskriterium, som bruges i det statistiske kildemateriale, nemlig antallet af arbejdere. Den første gruppe, virksomheder uden fremmed arbejdskraft defineres som virksomheder med 0 arbejdere. Den anden gruppe, virksomheder hvor mesteren både er kollega med og arbejdsgiver for de ansatte, defineres som virksomheder med 1-5 arbejdere, mens den 3. gruppe, virksomheder, hvor mesteren først og fremmest står som arbejdsgiver i forhold til de ansatte, defineres som virksomheder med 6-20 arbejdere. Der vil imidlertid ikke blive gjort noget ud af afgrænsningen af den sidste gruppe i forhold til de store virksomheder med > 20 arbejdere, således at den sidste gruppe i det følgende defineres som virksomheder med > 5 arbejdere.

Det følgende er et forsøg på at undersøge interesseforskellene mellem større og mindre mestre for at se om – og i givet fald hvor – der gik et skel mellem dem. Sat i forhold til de 3 grupper, er det klart, at den første gruppe, virksomheder med 0 arbejdere, hører til de mindre mestre, mens den sidste gruppe hører til de større. Grænsen mellem større og mindre mestre går altså formentlig enten mellem den midterste og den sidste gruppe eller også tværs ned gennem den midterste gruppe, virksomheder med 1-5 arbejdere. Interessen samler sig derfor især om den midterste gruppe, som pr. definition har den mindst entydige position i produktionsprocessen. Gruppen spænder over virksomheder, hvor indehaveren har størstedelen af sin aktivitet inden for den fysiske produktion, og hvor interessen derfor i vidt omfang falder sammen med de små virksomheder i gruppe 1, og over virksomheder, hvor indehaveren kun sjældent deltager i den fysiske produktion, og hvor han derfor i vidt omfang har interesser fælles med de store virksomheder i gruppe 3. Der er en glidende overgang mellem de forskellige virksomhedstyper inden for gruppen med 1-5 arbejdere. Det ville naturligvis have sin interesse, om man kunne nå til en mere præcis afgrænsning mellem de større og de mindre håndværksvirksomheder end blot at konstatere, at grænsen mellem dem sandsynligvis går tværs igennem gruppen af virksomheder med 1-5 arbejdere, og en nøjere undersøgelse kunne også tyde på, at virksomheder med 1-2 arbejdere overvejende hører til de mindre, medens virksomheder med 3-5 arbejdere overvejende hører til de større, forstået på den måde, at når en virksomhed nåede op på 3 arbejdere eller flere, begyndte det administrative arbejde at dominere i forhold til det fysiske for indehaverens vedkommende. Når en virksomhed nåede op på 3 arbejdere, var indehaverens fysiske arbejde heller ikke længere afgørende for virksomhedens drift, og tilsvarende var virksomhedens drift blevet afhængig af fremmed arbejdskraft, hvilket naturligvis er to sider af samme sag. I

de mindre virksomheder med 1-2 arbejdere var situationen omvendt den, at indehaverens fysiske arbejde dominerede i forhold til det administrative, og at hans fysiske arbejde var nødvendigt for virksomhedens drift, samtidig med at antallet af ansatte ikke var større, end at virksomheden i en nødsituation kunne klare sig igennem uden fremmed arbejdskraft. Der kan således argumenteres for, at der går et skel mellem virksomheder med 1-2 arbejdere og virksomheder, der er større, og undersøgelser over organisationsmønstret indikerer også, at der er forskel mellem de to grupper, men alligevel lader det sig næppe gøre at trække en alt for skarp grænse mellem større og mindre virksomheder. Kriteriet har været antallet af ansatte arbejdere, og det kan næppe bruges til skarpe afgrænsninger. Først og fremmest svingede virksomhedsstørrelsen, både med sæson og konjunktur og også med virksomhedens egen historie. Indehaverens stilling i produktionsprocessen har derfor i mange tilfælde været svingende, uden at det nødvendigvis har resulteret i et tilsvarende sving i hans selvforståelse. Dertil kommer også, at arten og betydningen af indehaverens fysiske arbejde har varieret fra fag til fag og i nogle fag fra virksomhed til virksomhed. Desuden er virksomhedsstørrelsen i sig selv ikke ene-afgørende for mestrenes selvforståelse. Andre faktorer af politisk eller individuel karakter kommer til. Det er derfor formentlig mest korrekt at sige, at en skarp afgrænsning mellem små og store virksomheder ikke lader sig foretage, og at gruppen af virksomheder med 1-5 arbejdere står som en labil gruppe mellem mindre og større mestre.

Den nye lavsbevægelse

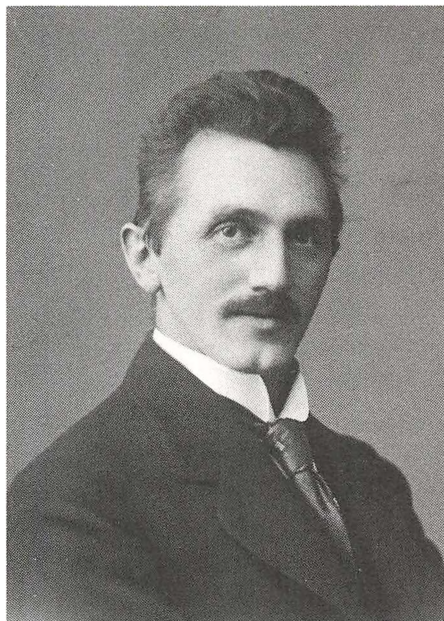
Som nævnt udsprang den nye lavsbevægelse af de mindre håndværksmestres pressede situation. Det var maler- og bygningsnedkerfaget, der gik i spidsen, og her lykkedes det de mindre mestre at overtage ledelsen af henholdsvis Malerlauget i København og Københavns Snedkerlaugs Bygningsnedkerafdeling. Det skete i årene 1905-06 og blev personificeret ved valget af Claus J. Olsen til oldermænd for malerlauget og Victor Henriksen til formand for bygningsnedkerafdelingen. Derefter var den nye lavsbevægelse blevet den herskende retning i de to foreninger, men det skabte forviklinger og vanskeligheder i forholdet til Dansk Arbejdsgiverforening, som de to organisationer var medlem af. Denne udvikling førte ikke til indre brydninger hos snedkerne, derimod blev udviklingen i malerlauget meget urolig. Samtidig smittede uroen omkring den nye lavsbevægelse af på nogle af de andre håndværksfag, og det gav sig især udslag inden for tømmerfaget.

I det følgende vil uroen omkring den nye lavsbevægelse blive relateret til de sociale grupper inden for håndværket. Først vil de interne brydninger kort blive skitseret, og derefter vil de forskellige grupperinger inden for malerlauget og tømmerlavet blive analyseret ved hjælp af lønningslister fra Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv, der viser antallet af beskæftigede i de enkelte virksomheder³. Interessen koncentrerer især om malerlauget, hvor de sociale spændinger i håndværksmestergruppen kom klarest til udtryk.

I Københavns Malerlaug blev medlemstallet næsten fordoblet i perioden 1897-1900. Det var de yngre og mindre mestre, der nu sluttede sig til lauget. Deres tilslutning var fremkaldt af en arbejdskonflikt, som lauget havde vundet, og deres tilstedeværelse skabte uro i lauget. Det var karakteristisk for den gruppe mestre, der nu sluttede sig til lauget, at de havde en fortid i fagforeningen og derfor havde faste ideer om en større aktivitet fra organisationens side. Efter at de havde sluttet sig til lauget, pressede de på for at få det til at slå ind på en mere aktiv linje. Det resulterede i, at lauget i 1903 oprettede en særlig faglig afdeling med et fast sekretariat, og samme år fik de yngre mestre indvalgt en talsmand i malerlaugets bestyrelse. Det var Claus J. Olsen, og allerede 2 år senere blev han valgt til oldermann. Dermed havde de yngre mestre etableret sig som den ledende kraft inden for malerlauget⁴. Men det varede ikke længe, før der begyndte at gå skår i den alliance, som havde ført Claus J. Olsen til magten. Allerede i 1907 var der opstået store divergenser mellem ham og hans tidligere nærmeste våbenfælle Chr. Christiansen. Chr. Christiansen stod stadig på de små mestres oprindelige program, mens Claus J. Olsen efter sit valg til oldermann langsomt havde nærmet sig de større og mere etablerede mestres synspunkter. Det begyndte at komme frem i efteråret 1907, hvor en talsmand for de mindre mestre på broerne i København fandt, at laugsbestyrelsen var for villig til at forhøje minimallønnen. Diskussionen om dette spørgsmål fik følger, idet Claus Olsen beskyldte Chr. Christiansen, der førte laugsprotokollen, for at give fordrejede referater, hvilket resulterede i, at Chr. Christiansen trak sig tilbage som referent⁵.

Gennem 1908 ulmede der en vrede mod Claus J. Olsen blandt en del af de små mestre, som i sin tid havde valgt ham ind i bestyrelsen. Det kom frem i en diskussion i Medlemsbladet for Københavns Malerlaug mellem Chr. Christiansen og Claus J. Olsen. Anledningen var tvivl om forståelsen af overenskomsten med svendene fra foråret 1908. Svendene havde fået ret til at spise frokost kl. 8-8.30, men det blev af mestrene tolket sådan, at det skulle ske på arbejdspladsen og uden at afbryde arbejdet, mens svendene tolkede overenskomsten sådan, at de havde fri i den halve time fra kl. 8-

»De små mestre på broerne« var et begreb i Malerlavet. Det var den gruppe yngre mestre, som hjalp Claus J. Olsen til magten i 1905, og som vendte sig mod ham, da han begyndte at glide væk fra sine oprindelige synspunkter. Billedet viser malermester H. F. Berner, Hans Tausensgade på Nørrebro. Han beskæftigede i 1914 1 svend, og han var blandt de 279 underskrivere på det andragende til regering og rigsdag om en mere retfærdig licitation, som skabte splittelse i lauget. Foto i Erhvervsarkivet.

8.30 og kunne spise deres mad, hvor de ville. Mestrene fik medhold i deres fortolkning, men det forhindrede ikke svendene i at gennemtrumfe deres. Det gav anledning til en hel del forvirring og irritation, og i et åbent brev til Calus Olsen i Medlemsbladet 29 VIII. 1908 spurgte Chr. Christiansen, hvordan laugets mange modstridende skrivelser i denne sag skulle forstås. I sit svar præciserede Claus Olsen, at det var mestrenes tolkning, der var den korrekte, men understregede, at det ikke kunne hjælpe, når svendene var stærke nok til at gennemtrumfe deres fortolkning – »Ulykken er« fortsatte Claus Olsen »at de store værksteder ser gennem fingre med disse forhold, de har jo store gode arbejder og dertil eliten af svendene, så for dem er forholdet ikke så generende, anderledes bliver det på de mindre værksteder, der vil det i mange tilfælde gå galt«.

Chr. Christiansen replicerede i det følgende nr. og var generelt meget utilfreds med Claus Olsens svar og gav ham herunder følgende salut: »Når du i svaret foreslår at få arbejdstiden og udbetalingen bragt i samklang med hinanden af hensyn til de små virksomheder, da kan det kun glæde mig, at du endelig har fundet dig selv igen – ganske vist noget sent, men bedre sent end aldrig –, thi for mig står det, som om du i den senere tid var kommet lidt langt bort fra de mindre virksomheders interesser for kun at dyrke personlige«. Claus Olsen besvarede ikke dette angreb men kort efter kom det til et åbent opgør. De små mestre var utilfredse med den måde,

prisreguleringen blev forvaltet på. De mente, at den favoriserede de store mestre. For at imødegå kritikken offentliggjorde Claus Olsen i Medlemsbladet for Københavns Malerlaug en liste over, hvilke firmaer, der havde fået overdraget arbejde i den tid, tilbudsreguleringen havde fungeret. Listen blev offentliggjort den 5. nov. 1908. Den omfattede 97 forskellige firmaer og 192 entrepriser. Listen blev præsenteret i en artikel under overskriften »De store og de små værksteder og tilbudsarbejdets fordeling«. Der findes ingen oplysning i artiklen om, hvilke virksomheder der var store, og hvilke der var små, og det har formentlig været almindelig kendt for bladets læsere, men er siden gået tabt som så mange andre oplysninger, der var for selvfølgelig til at blive skrevet ned. Der findes heller ikke oplysninger, som direkte kan belyse virksomhedsstørrelsen på de virksomheder, der figurerer på listen. Derimod findes der i Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv nogle lønningslister fra Københavns Malerlaug for året 1914, og ved hjælp af dem kan man se, hvor store virksomhederne var i 1914⁶. Det er klart, at ikke alle virksomheder fra listen i medlemsbladet i november 1908 genfindes i listen i DAs arkiv fra 1914, idet nogle af virksomhederne er ophørt eller har udmeldt sig af lauget. Det er ligeledes klart, at oplysningerne om virksomhedens størrelse i 1914 ikke uden videre siger noget om dens størrelse i 1908, men under forudsætning af, at hovedparten af de virksomheder på 1908-listen, som genfindes på 1914-listen, har nogenlunde samme størrelse, som de havde 6 år tidligere, og under forudsætning af, at de virksomheder, der ikke genfindes på 1914-listerne, som helhed ikke afviger i størrelsesfordeling fra de virksomheder, som genfindes på listen, kan 1914-listen kaste lys over spørgsmålet, om de små virksomheder blev forfordelt under laugets tilbudsregulering, sådan som de selv hævdede.

Af de 98 firmaer genfandt de 52. De fordeler sig efter størrelse i 1914 på følgende måde.

			Absolut	%
Virksomheder med	0	arbejdere	5	10
"	1-5	"	28	54
"	6-10	"	8	15
"	> 10	"	<u>11</u>	<u>21</u>
i alt			52	100

Ved vurderingen af disse tal skal man være opmærksom på, at DAs lønningslister i modsætning til de officielle industritællinger, som Danmarks Statistik lod afholde, ikke indregner lærlingetallet i arbejdetallet. Tallene

kan altså ikke uden videre sammenlignes med oplysninger i industritællingen. I forhold til industritællingen overvurderer lønningslisterne gruppen af virksomheder med 1-5 arbejdere og undervurderer gruppen med > 10, mens den formentlig svagt undervurderer gruppen med 6-10 arbejdere.

Nu viser oversigten over de 52 virksomheder i sig selv kun, at hovedparten af de virksomheder, der fik overdraget arbejder ved tilbudsreguleringen, hørte til de 2 mindste grupper, og at man derfor ikke kan sige, at det udelukkende var de store, der fik overdraget opgaverne. Men det siger i sig selv ikke noget om, hvorvidt de små blev forfordelt. For at kunne belyse dette spørgsmål fuldstændigt, skulle man have en fortegnelse over samtlige de malervirksomheder, der havde deltaget i licitationerne, så man kunne se, om de, der fik arbejdet, adskilte sig markant fra de, der ikke fik det, og man skulle også kunne belyse, hvordan værdien af det overtagne arbejde er fordelt på de forskellige virksomhedsstørrelser. Disse oplysninger mangler. I stedet kan man belyse, hvordan antallet af entrepriser fordeler sig på de forskellige virksomhedsstørrelser. 109 af de 192 entrepriser blev overtaget af de 52 virksomheder, som findes oplyst på 1914-listen. De fordeler sig på følgende måde.

			Absolut	%
Virksomheder med	0	arbejdere	6	6
"	1-5	"	50	46
"	6-10	"	19	17
"	> 10	"	<u>34</u>	<u>31</u>
i alt			109	100

Sammenlignet med opgørelsen over antallet af virksomheder viser opgørelsen over antallet af entrepriser, at de små virksomheders andel ligger lave. Men stadig er over halvdelen af entrepriserne gået til virksomheder i de to mindste størrelsesgrupper. Imidlertid er det nødvendigt at inddrage endnu en faktor for at bedømme, om påstanden om forfordeling er rimelig. Da det som nævnt ikke kan lade sig gøre at belyse antallet af virksomheder, som deltog i licitationen uden at få overdraget arbejdet, kan man i stedet prøve at se på antallet af virksomheder i laugets som helhed for at kunne relatere tallene fra 1908 til en form for normaltal⁷. Det giver ganske vist ikke nogen præcis sammenligning, da ikke alle laugets medlemmer gjorde brug af laugets konkurrenceregulering, men det er dog det nærmeste, man kan komme. Det er igen fordelingen i 1914, der belyses på grundlag af DAs lønningslister.

			Absolut	%
Virksomheder med	0	arbejdere	32	14
"	1-5	"	166	70
"	6-10	"	25	11
"	> 10	"	<u>13</u>	<u>5</u>
i alt			236	100

Under forudsætning af, at virksomhedsstørrelsen ikke har ændret sig dramatisk fra 1908 til 1914, og at de virksomheder, der ikke genfindes på 1914-listen, ikke afviger væsentligt i størrelsesfordelingen fra de virksomheder, der genfindes på listen, kan man se ved at sammenligne fordelingen af det overtagne arbejde i 1908 med medlemmernes fordeling efter virksomhedsstørrelse i 1914, at de store virksomheder havde fået en uforholdsmæssig stor del af arbejdet. Virksomheder med > 5 arbejdere (excl. lærlinge) repræsenterede 15 % af virksomhederne men overtog 48 % af det arbejde, som blev udført i henhold til laugets prisregulering. Ganske vist kunne Claus J. Olsen ved at offentliggøre listen i 1908 vise, at prisreguleringen ikke ensidigt kom de store virksomheder til gode al den stund, at 52 % af det regulerede arbejde var gået til virksomheder med mellem 0 og 5 arbejdere, men sammenligner man fordelingen af arbejdet med fordelingen af virksomheder, fremgår det klart, at de store virksomheder havde større glæde af prisreguleringen end de små, eller måske mere præcist, at laugets prisregulering ikke havde ophævet de store virksomheders stærke konkurrencemæssige stilling.

Offentliggørelsen af listen standsede ikke uviljen mod Claus J. Olsen. En stor del af hans oprindelige tilhængere blandt de små mestre fandt, at han havde svigtet sine gamle venner, både ved at lade sig vælge til oldermænd og især ved den politiske glidning, han siden havde foretaget⁸. I 1909 brød uviljen ud i lys lue. Det skete første gang i forbindelse med laugets generalforsamling den 12. februar, hvor Chr. Christiansen plæderede for, at laugget skulle holde sig til fagforeningen og lade gensidighedsoverenskomsten med fagforeningen være grundlaget for tilbudsreguleringen, mens Claus J. Olsen ikke ønskede at binde sig så fast til fagforeningen, at det gik ud over samarbejdet med de øvrige arbejdsgivere, hvor besværligt det end engang imellem kunne være⁹. Ved valget til bestyrelsen lykkedes det ikke Chr. Christiansen at blive valgt, og det var formentlig den konkrete foranledning til, at oppositionen mod Claus J. Olsen oprettede deres egen fraktion inden for malerlauget. Den fik navnet Laugsklubben af 8. marts 1909. Dermed havde oppositionen taget fastere form, men det er bemærkelsesvær-

digt, at det skete i form af en fraktion inden for laugget og ikke i form af et brud med laugget. Det var formentlig hensynet til det prisregulerede arbejde, som laugget havde sat i værk, som fik de oppositionelle mestre til at organisere sig inden for lauggets rammer frem for at tage et brud. For ganske vist var prisreguleringen ikke blevet den succes for de små mestre, som de havde håbet på, men sådan som prisreguleringssystemet var bygget op, var det vanskeligt for en malermester at stå udenfor laugget.

Den nydannede laugsklub rettede straks efter sin stiftelse henvendelse til laugets bestyrelse og bad det indgive et andragende til stat og kommune om en mere retfærdig licitation, idet laugsklubben gav udtryk for, at de små mestre blev forbigået ved offentlig licitation. Det var den gamle indvending mod den måde, konkurrencereglerne blev praktiseret på, der her blev trukket frem igen, denne gang rettet specielt mod arbejdet for stat og kommune. Bestyrelsen afviste laugsklubben og sagde, at spørgsmålet om en eventuel henvendelse til regering og rigsdag måtte afgøres af en generalforsamling i laugget. Dette svar afskrækkede ikke laugsklubben, som en uge efter mødte op med 150 underskrifter på et krav om, at der skulle holdes ekstraordinær generalforsamling. Den blev berammet til den 6. april og blev mere end almindeligt stormfuld, hvilket i Københavns Malerlaug siger ikke så lidt¹⁰.

Oppositionen løb storm mod bestyrelsen med en stribe af bebrejdelser for at negligere de små mestre. Claus Olsen forsvarede bestyrelsen og fik i den henseende hjælp af formanden for Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, fabrikant Axel Meyer. Det var i sig selv særdeles bemærkelsesværdigt, at Axel Meyer deltog i en generalforsamling i malerlauget. Han havde ingen faglig tilknytning til malerhvervet. Han var voksdugsfabrikant af profession men havde ikke været aktiv næringsdrirende, siden han i 1889 blev valgt til formand for Fællesrepræsentationen. Hans indblanding i striden i malerlauget er derfor i sig selv bemærkelsesværdig og bidrog til at understrege generalforsamlingens betydning. Det der stod på spil var sammenholdet i laugget og dermed grundlaget for malerlaugets prisreguleringsarbejde, men det, der især fik Axel Meyer til at komme, var laugsklubbens forslag om at indgive et andragende til regering og rigsdag. Henvendelser fra håndværket til statslige myndigheder søgte Axel Meyer så vidt muligt at give Fællesrepræsentationen monopol på, og hans hovedærinde på generalforsamlingen blev derfor også at få en form for hånd i hanke med den påtænkte henvendelse. Hans formelle adkomst til at overvære generalforsamlingen var den, at han var æresmedlem af laugget.

Hovedsagen på generalforsamlingen var de små mestres kritik af Claus J. Olsen. Han måtte ikke glemme småmanden, nu han selv var blevet landstingsvælger, som en af kritikerne formulerede det. Claus Olsen ville ikke lade landstingsvælgeren sidde på sig og forsikrede, at han ikke var blevet personligt rigere i sin oldermandstid. Beskyldninger af den art var mødets gennemgående tema. Malermester Høffer beskyldte bestyrelsen for at fremelske en klike, der får alt stats- og kommunalt arbejde, en anden sagde, at det var bestyrelsens pligt at sørge for en mere ligelig fordeling af arbejdet. »De store har råd til at miste noget, og vi små trænger til at få noget mere arbejde«.

Den konkrete foranledning til stormløbet mod bestyrelsen var vrede over, at malerarbejdet på Rigshospitalet ikke var blevet udliciteret til flere mestre, end tilfældet var, og vrede over, at en del af arbejdet var gået til de store mestre, og mødet endte med vedtagelsen af et kompromisforslag til en henvendelse til regeringen om, at alt offentlig malerarbejde for fremtiden måtte blive udbudt i offentlig licitation og udstykket i dele, så flest mulige mestre kunne få glæde af det. Denne resolution blev vedtaget med 72 stemmer mod 4 og kunne formentlig være accepteret af begge stridens parter. Men derefter gennemtvang oppositionen ved afstemning, at det ikke var bestyrelsen, der skulle indgive et andragende til regeringen – det ville, hævdede en af de ledende oppositionelle Chr. Christiansen være at sætte en ræv til at vogte gæs. I stedet skulle andragendet indleveres af Claus Olsen og 2 repræsentanter for laugsklubben. Derpå hævdede Claus Olsen mødet og meddelte, at han trådte tilbage som oldermand for lauget.

Det var hverken første eller sidste gang i de 33 år Claus Olsen var oldermand, at han nedlagde sit hverv. Og hver gang med samme resultat: Når den konkrete foranledning blev gjort til et kabinetsspørgsmål, fik Claus Olsen flertal for sit synspunkt. Og således også her. Der blev indkaldt til en ny generalforsamling den 16. april og her blev Claus Olsen og den øvrige bestyrelse genvalgt med 170 stemmer mod 67 og dermed bortfaldt den resolution, der var blevet vedtaget på den foregående generalforsamling. Dermed var sagen imidlertid ikke ude af verden.

Laugsklubben havde haft flertal for sit forslag om et andragende til regeringen, men havde tabt, da sagen blev gjort til et kabinetsspørgsmål. Laugsklubben arbejdede derfor videre med spørgsmålet og fik i løbet af året indsamlet 279 underskrifter til støtte for det foreslåede andragende. Underskrifterne og andragendet blev forelagt laugsbestyrelsen på et møde 7. december 1909. Der blev indvarslet til generalforsamling om sagen til den 17. december, men inden generalforsamlingen nåede at blive holdt, indleverede laugsklubben på egen hånd andragendet og de 279 underskrifter til ministeriet¹¹.

Reaktionen udeblev ikke. Bestyrelsen for malerlauget med Claus Olsen i spidsen trådte tilbage og begrundede det med, at laugsklubben havde etableret sig som overbestyrelse. Striden mellem bestyrelse og klub skulle afklares på en generalforsamling den 10. februar 1910. Mod sædvane blev generalforsamlingen ikke refereret i medlemsbladet. Men efter at laugsklubben havde indsendt andragendet til ministeriet, var det alene spørgsmålet om magten i laudet, der stod tilbage, og her kunne Claus Olsen og bestyrelsen fortsat mønstre et flertal og blev altså genvalgt på generalforsamlingen.

Opgøret mellem laugsklub og laugsbestyrelse på generalforsamlingen 10. februar blev definitivt. Efter det hørte man ikke meget til laugsklubben. Den eksisterede fortsat, men gjorde ikke noget større væsen af sig, og Claus Olsen regerede fortsat laudet frem til 1938.

Som begivenhedsforløbet omkring laugsklubbens andragende viser, var der to flertal indenfor laudet: Et der støttede en henvendelse til regeringen om en mere ligelig udlicitering af det offentlige arbejde, og et der støttede laugsbestyrelsen. Det betyder, at en del af de mestre, der støttede laugsklubbens forslag om en henvendelse til regeringen, ikke gjorde det, fordi de var principielt i opposition til laugsbestyrelsen, men fordi de var uenige med den på et konkret punkt. Delingen inden for laudet mellem mestre, der støttede laugsklubbens andragende ved at skrive under, og de mestre, der afholdt sig fra at skrive under, belyser altså ikke direkte delingen mellem bestyrelse og opposition, da en del af underskriverne ikke var i principiel opposition til bestyrelsen, men delingen kaster alligevel lys over de sociale grupperinger inden for laudet.

Det er igen lønningslisten fra 1914, der ligger til grund for undersøgelsen. Navnene på de 279 underskriverne på andragendet blev offentliggjort i Medlemsbladet for Københavns Malerlaug 8. januar 1910. Af de 279 underskriverne findes der oplysninger om de 127 på listen fra 1914. 229 af malerlaugets medlemmer i 1909 skrev ikke under, af dem findes der oplysninger om de 109 på 1914-listen.

	127		109	%	
(De underskrivende)		(De <i>ikke</i> underskrivende)		De 127	De 109
0 arb.	20		12	16	11
1-5 "	97		69	76	63
6-10 "	9		16	7	15
> 10 "	<u>1</u>	—	<u>12</u>	<u>1</u>	<u>11</u>
i alt	127		109	100	100

Som sagt er underskriverne på listen ikke identiske med oppositionen mod bestyrelsen, men sammenligner man underskriverne med ikke-underskriverne, er det iøjnefaldende, at gruppen med 1-5 arbejdere spillede den alt-dominerende rolle blandt underskriverne, medens de større virksomheder var klart underrepræsenteret i forhold til gruppen af ikke-underskriverne. Sammenligningen viser, at grupperingen inden for laugget ikke automatisk fulgte af virksomhedsstørrelsen, og at de enkelte grupper stod delt, men at der var en tydelig forskel fra gruppe til gruppe. I de to største grupper (med 6-10 og > 10 arbejdere) var der en klar overvægt af ikke-underskriverne, og i den mindste gruppe (med 0 arbejdere) var der en klar overvægt af underskriverne, mens gruppen med 1-5 arbejdere var mere ligeligt delt. Det var denne gruppe der var den mest labile og som havde den mindst entydige indplacering, og det var formentlig også i denne gruppe, at hovedparten af de mestre hørte hjemme, som støttede laugsklubbens andragende, men som på den anden side også støttede Claus Olsen, når han satte sit mandat ind.

Inden for håndværket skabte skellet mellem store og små en deling ned gennem gruppen med 1-5 arbejdere, og det var den, der var det labile element i håndværkets organisationsudvikling. Det var ikke kun tilfældet i malerfaget.

Det ses bl.a., hvis man ser på udviklingen i Københavns Tømrerlav. Også her gav de prisreguleringsbestræbelser, som den nye lavsbevægelse arbejdede for, anledning til en deling af lavet, som kan analyseres ligesom delingen i malerfaget.

De store mestre spillede en større rolle blandt tømrerne end blandt malerne, og de sad solidt på magten i laugget. Alligevel var der blandt de yngre og mindre tømrmestre interesse for at indføre en form for prisregulering efter model af malerlaugets. Spørgsmålet splittede tømrerlavet og fandt sin afgørelse ved en generalforsamling den 19. september 1908. Et forslag om, at man skulle indføre prisregulering, faldt med stemmerne 49 imod og 43 for. Afstemningen er refereret i lavsprotokollen, og her er de 92 mestre, der deltog i afstemningen, anført ved navn¹². Analogt med undersøgelserne af malerlaugets medlemmer kan man undersøge tømrmestrenes virksomhedsstørrelse. Det sker også i dette tilfælde på grundlag af lister i DAs arkiv fra 1914 og med de samme forbehold vedrørende 1914-listernes værdi til belysning af 1908-situationen. 31 af de 49, der stemte imod, og 27 af de 43, der stemte for, genfindes på 1914-listerne. De fordeler sig efter virksomhedsstørrelse sådan:

	Imod		For	
		%		%
0 arb.	2	6	1	4
1-2 "	8	26	12	44
3-5 "	7	23	2	7
6-10 "	4	13	5	19
> 10 "	<u>10</u>	<u>32</u>	<u>7</u>	<u>26</u>
i alt	31	100	27	100

Som det ses var forskellen mellem tilhængere og modstandere ikke stor. Man skal splitte gruppen med 1-5 arbejdere op, før forskellen bliver klar, idet der blandt de små virksomheder med 1-2 arbejdere var en klar overvægt af tilhængere, mens der blandt de lidt større virksomheder med 3-5 arbejdere var en klar overvægt af modstandere. Hvis man deler mestrene ind i 2 grupper var styrkeforholdet mellem modstandere og tilhængere følgende:

	Imod		For	
0-2	10	13	0-5	17
> 2	21	14	> 5	12

De 2 forskellige opstillinger viser 2 ting:

1. At der blandt virksomheder med > 2 arbejdere var en klar overvægt af modstandere, mens gruppen med 0-2 arbejdere var mere ligeligt delt, og at der blandt modstanderne var en klar overvægt af virksomheder med > 2 arbejdere, mens tilhængerne var ligeligt fordelt mellem gruppen med 0-2 og > 2 arbejdere. Afstemningen viser altså en forskel mellem de større og de mindre virksomheder, og det var overvægten af modstand blandt de større virksomheder, der blev afgørende for afstemningens udfald. Men de 2 opstillinger viser også en anden ting.

2. At den individuelle stillingtagen ikke var udelukkende betinget af virksomhedens størrelse, således at alle grupper af virksomhedsstørrelse var delt i spørgsmålet, og således at den ovenfor konstaterede overvejende modvilje blandt de større virksomheder ikke manifesterede sig i en stadig mere udtalt modstand, jo højere man kom op i virksomhedsstørrelse. Forskellen mellem små og store var et grundmønster i udviklingen med mange individuelle undtagelser.

Analysen af afstemningerne og de øvrige manifestationer inden for Malerlauget i København og Københavns Tømrerlav viser, at interessen for

prisreguleringen var større blandt de mindre mestre end blandt de større. De mindre mestre havde presset på med hensyn til prisreguleringen, fordi de mente, at prisreguleringen ville forbedre de små mestres konkurrencemæssige stilling, og når de små mestre i malerlauget kritiserede prisreguleringen, var det ikke prisreguleringen som sådan de kritiserede, men derimod laugsbestyrelsens forvaltning af den. De små mestre mente, at laugsbestyrelsen begunstigede de store mestre ved sin praktiske forvaltning af prisreguleringen, og som analysen af den offentliggjorte liste i malerfaget viste, havde de større virksomheder rent faktisk også fået overdraget en uforholdsmæssig stor del af arbejdet, således at de små mestres kritik ikke savnede grund i virkeligheden. Den nye lavsbewægelse blev altså i nogen grad en skuffelse for de små mestre, som oprindeligt stod bag den.

Analysen af meningsdivergenserne i maler- og tømrerlauget viser imidlertid også, at der ikke var tale om skarpe delingslinjer mellem de forskellige virksomhedsstørrelser. Med forbehold for kildematerialets mangler kan man se, at der var delte meninger inden for alle størrelsesgrupper, og den forskel, der gjode sig gældende, havde form af en overvægt inden for de forskellige virksomhedsgrupper. Alle virksomhedsgrupper stod delt i spørgsmålet, men det er karakteristisk, at der i virksomheder med > 5 arbejdere gennemgående var en klar overvægt til fordel for holdninger, der ikke ønskede konkurrencen for kraftigt reguleret, medens virksomhedsgruppen med 1-5 arbejdere stod mere splittet i spørgsmålet, omend med en svag overvægt, til fordel for en mere vidtgående konkurrenceregulering.

Undersøgelsen viser således, at der manifesterede sig en forskel mellem de små og de store håndværkere, men at det ikke var nogen lovmæssighed, idet der i alle virksomhedsgrupper fandtes personer, der gik mod flertallets indstilling, men undersøgelsen viser samtidig, at ingen gruppe var så delt som virksomhederne med 1-5 arbejdere. Og i den forstand kan man sige, at det var denne gruppe, der var det labile element i håndværkernes organisationsdannelse.

Kilder og litteratur

Utrykt materiale

Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv, Erhvervsarkivet. Statistisk Afdeling F134-135 og 239-240.
Københavns Malerlaug, København. Forhandlingsprotokol.
Københavns Tømrerlav, København. Forhandlingsprotokol.

Trykt materiale

R. Berg: Malerlauget 1622-1902. 2. udg. 1922.

Jørgen Fink: Den nye lavsbevægelse. Ærlig pris for ærligt arbejde. I Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. s. 137-158.

Jørgen Fink: Middelstand i klemme? Studier i danske håndværksmestres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920. 1988.

Medlemsblad for Københavns Malerlaug.

M. P. S.-Svendsen: Københavns Malerlaugs historie 1902-22. I R. Berg: Malerlauget 1622-1902. 2. udg. 1922.

Noter

1. Jørgen Fink: Den nye lavsbevægelse. Ærlig pris for ærligt arbejde. I Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. s. 137-158.
2. For en nærmere præsentation af de 3 grupper, se Jørgen Fink: Middelstand i klemme? Studier i danske håndværksmestres økonomiske, sociale og organisatoriske udvikling 1895-1920. 1988.
3. Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv. Statistisk Afdeling. F. 134-135 og F 239-240. EA.
4. Jørgen Fink: Den nye lavsbevægelse. Ærlig pris for ærligt arbejde. 1987. s. 144 ff.
5. Københavns Malerlaugs forhandlingsprotokol, nov.-dec. 1907.
6. Om problemerne ved dette kildemateriale, se Jørgen Fink: Middelstand i klemme? 1988.
7. Op.cit. Tabel VIII, 3-4.
8. Jvf. bl.a. Københavns Malerlaugs forhandlingsprotokol, 1907.
9. Op.cit.
10. Begivenhedsforløbet er rekonstrueret på grundlag af malerlaugets forhandlingsprotokol og Medlemsblad for Københavns Malerlaug marts-april 1909.
11. Medlemsblad for Københavns Malerlaug nov.-dec. 1909.
12. Københavns Tømrerlavs forhandlingsprotokol.

Frederic de Coninck.

En omstridt forretningsmand fra den florissante handelstid

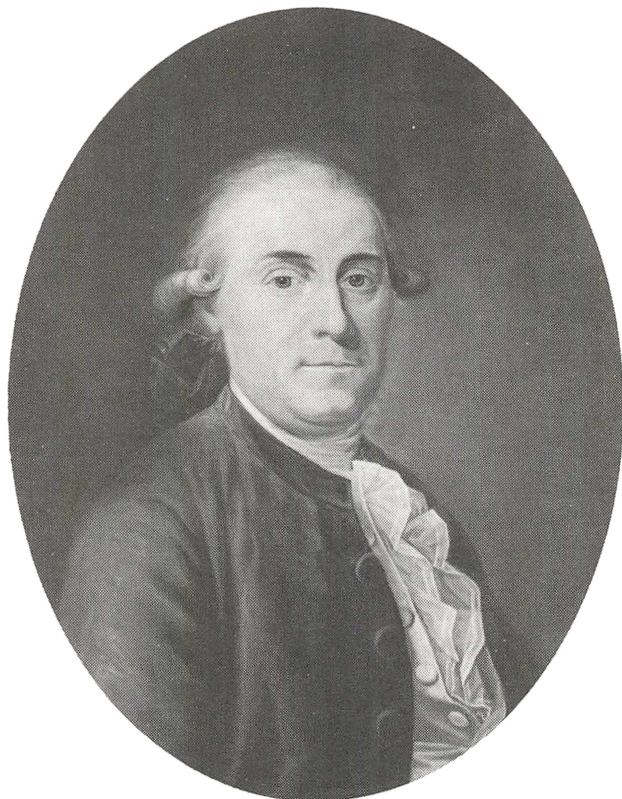
AF JOAN HARDERS

Den danske udenrigshandel under den florissante handelsperiode i slutningen af 1700-tallet er behandlet i mange publikationer, men det bevarede kildemateriale stammer hovedsagelig fra centraladministrationen, og kun enkelte af periodens købmænd er blevet biograferet (Ryberg, Duntzfelt). I det følgende søger cand.mag. Joan Harders at tegne en profil af en af periodens mest fremtrædende og omstridte grosserer Frederic de Coninck som person og som pragmatisk købmand, og hun lægger heri op til en revurdering af hans virke som forretningsmand.

Danmark på Frederic de Conincks tid

Europa var en verdensdel i vækst i det 18. århundrede. Befolkningstallets stigning blev fulgt af en produktionsstigning, som imidlertid var større end befolkningstilvæksten. Dette medførte en større velstand med en øget efterspørgsel i varer og transport. Samfundsstrukturen var agrarisk, men en spæd industriel produktion sporedes og med den en begyndende international arbejdsdeling. Specielt for handelen kunne man konstatere en stigende omsætning, og de oversøiske markeder fik en tiltagende betydning. Mange oversøiske luksusvarer skiftede karakter til dagligvarer. Samhandelens øgede betydning for den europæiske økonomi medførte ofte en udvidelse af de europæiske krige til stormagternes koloniområder, hvilket lammede handelen. Stormagterne var dog stærkt afhængige af handelens videreførelse, og derved åbnedes hidtil uanede muligheder for neutrale søfartsnationer som Danmark¹.

Den almindelige politiske udvikling i Danmark fra århundredets midte og frem til Englandskrigenes start i 1807 prægedes stærkt af ønskerne om at skabe en stærk og effektiv stat. Men specielt Struensee-perioden betød også et opgør med megen af den pragmatisme, som administrationen havde været præget af. Guldberg-perioden karakteriseredes af en igangsatte og koordinerende linie i samfundsstyringen, samtidig med at den alligevel var præget af den tidligere periodes debat om statsindgrebenes berettigelse.

Frédéric de Coninck lod sig portrætteret adskillige gange, bl.a. af Jens Juel og C. Hornemann samt af den engelske portrætmaler Daniel Orme.

Billedet her er en gengivelse af et maleri af Jens Juel fra 1785, da de Coninck som 45-årig efter sine store økonomiske gevinster under den amerikanske frihedskrig var blevet særdeles velkonsolideret.

Efter foto i Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune.

Erhvervspolitikken afpassedes nu nøje efter de udenrigspolitiske samt de sociale og økonomiske mål på bekostning af de erhvervsteoretiske. Efter Guldbergs fald indtog erhvervspolitikken en ganske central plads i kronprins Frederiks regeringsperiode.

Det største problem var at skabe rimelige muligheder for handelen og søfarten under de engelsk-franske rivaliseringer. Med A. P. Bernstorffs behændige udenrigspolitik blev indblanding i stormagternes konflikter undgået, hvorimod kronprinsens håndhævelse af neutraliteten med offensive midler efter Bernstorffs død i 1797 både førte til det forsmædelige nederlag ved slaget på Rheden den 2. april 1801 og til den pinlige engelske afhentning af den danske flåde i 1807, der fulgte efter det landmilitære nederlag ved Køge og de tre døgn bombardement af København.

Kolonikrigene (1756-62) havde bragt Danmark i pengeforlegenhed, da troppeudskrivninger havde vist sig nødvendige for at sikre landet over for Preussen og Rusland. Under den finansielle krise havde man da tilkaldt den succesrige hamburgske købmand Heinrich Carl Schimmelmänn (1724-82), der med sin forretningssans skulle bringe landet ud af de økonomiske vanskeligheder. Ved optagelsen af udlånslån, opkrævning af ekstraskatter og salg af krongods lykkedes det ham at afhjælpe likviditetskrisen. Han var stærk tilhænger af at lade statslige erhvervsforetagender overgå til privat drift med henblik på at skaffe øgede statsindtægter. Bl.a. reorganiserede han 1768 Generalmagasinkontoret, det statsorgan, der skulle formidle statsstøtte til manufakturterne. Som leder ansattes Frederic de Coninck (1740-1811), som Schimmelmänn var stødt på under låneoptagelsen i udlandet. Men i sammenhæng med de ændrede erhvervspolitiske målsætninger under Struensee-brødrene blev kontoret søgt afviklet. Det blev dog atter reetableret under Ove Høgh Guldberg (1731-1808) – omend i betydelig ændret form, og frem til dets nedlæggelse i 1782 gennemgik det mange ændringer, hvor den væsentligste – for de Coninck – var dets overgang fra forretningsstatus til jurisdiktionel institution.

Kolonikrigene havde således skabt erkendelse af behovet for et blomstrende erhvervsliv, og her havde den internationale situation anvist mulighederne for at afhjælpe de indenlandske problemer. De fortsatte rivaliseringer mellem England og Frankrig ville atter føre til et krigsopgør. Derfor bestræbte de politiske ledere sig ekstra på at skabe muligheder for dansk udenrigshandel. Blandt de tiltag, man gjorde, var oprettelsen af adskillige handelsforetagender efter en »schimmelmännsk skabelon«, hvor staten blot skulle spille igangsætter og siden lade foretagender overdrage til private. Disse handelskompagnier skulle sikre en regelmæssig besejling af bestemte ruter og markeder, hvilket var nok så væsentligt, for så vidt dansk udenrigshandel skulle markere sig som uomgængelig. Desuden arbejdede mange kræfter i den politiske ledelse med på en frigivelse af Asiatisk Kompagnis monopol på Ostindienhandelen. Markedsplejen og -etableringen blev endvidere hjulpet på vej ved oprettelsen af adskillige nye konsulater og ved en aktiv statslig hjælp til indhentning af adgang til nye områder. Under Den amerikanske Frihedskrig (1778-82) steg den danske handelsflåde i et uhyre omfang, og mulighederne for de danske købmænd var gunstigere end nogensinde før. De Coninck havde, inden fredskrisen brød ud i 1782, solgt en betydelig del af sin skibstonnage. Også hans beholdning af aktier blev reduceret eller konverteret i god tid, endnu medens kurserne var rimelige. Denne forudseenhed bragte ham i den situation, at han virke-

Asiatisk Kompagni havde hovedsæde i Strandgade på Christianshavn, hvor også dets store pakhuis lå, opført i 1748-51 af hofbygmester Nicolai Eigtved. Billedet viser det imponerende pakhuis, hvor kompagniet kunne oplagre varer uden tolddeklarering.

Pakhuset eksisterer stadig. Det blev i slutningen af 1970'erne gennemrestaureret og overgik til Udenrigsministeriet, hvor det anvendes som fælles konferencecenter for Statsadministrationen.

Efter stik i Pontoppidan: Den danske Atlas 1764, II, s. 210.

lig tjente på krigen, hvorimod andre købmænd tabte, da krigen hørte op. Også staten led store tab, og de Coninck anklagedes i den forbindelse for bevidst at have forsøgt at ødelægge den danske statsøkonomi ved sin aktiespekulation. Som udtryk for de Conincks store fortjeneste kan hans køb af godset Dronninggård i Nordsjælland i 1781 tages. Godset blev i de følgende år restaureret, og der blev anlagt en have efter alle kunstens regler. Han havde her sikret den optjente kapital fra krigsårene i en inflationssikret værdi og sat sit forretningsmæssige aktivitetsniveau ned, så det stod i forhold til fredstidens muligheder.

Mellemkrigsårene 1783-93 blev rolige for dansk udenrigshandel. På nogle områder var handelen steget, medens den på andre blot var stagneret i forhold til førkrigstiden. Udenrigshandelen var stadig generet af franske og engelske opbringelser af handelsskibene, samtidig med at markedet var svækket for de danske købmænd under fredsperioden. For at støtte hande-

len forsøgte Bernstorff sig af og til med en offensiv neutralitetshævdelse ved at tillade konvojering af handelsskibene, men han indså, at dette var en uholdbar situation på lang sigt. De færre muligheder for indtjening skabte en vis febrilitet i det københavnske købmandssamfund, og man må spørge, om ikke de førte retssager imod de Coninck i disse år var lige så meget af født af den økonomiske situation, som mange handelshuse befandt sig i, og om ikke handelshuset de Coninck & Reiersen blev et offer for misundelsen imod husets to velsituerede indehavere².

Det skulle blive krig igen mellem England og Frankrig, før dansk handel fik en renaissance. Revolutionskrigene (1793-1802) tog sin start i 1793. Bernstorff ville stadig holde en lav profil af hensyn til landets neutralitet, men da Holland atter blev draget med ind i krigsopgøret på fransk side tillod han en større grad af neutralitetsudnyttelse. Blandt andet lovede han støtte til Batavia-handelen, som de Coninck sluttede med det hollandske ostindiske kompagni. De Coninck fingerede her ejer af en anseelig mængde kolonivarer, som hollænderne ikke selv kunne bringe hjem. Det danske flag blev her misbrugt. Og det var det ikke blot hollænderne, der faktisk misbrugte det, men også den danske stat og de Coninck havde en interesse i disse transporter. Problemet blev yderligere skærpet, da den politiske ledelse i Danmark slog ind på at gennemføre en offensiv neutralitetspolitik, hvor man modsatte sig visitationer af konvojerede skibe. Denne politik var blandt andre støttet af de Coninck, som havde opfordret Ernst Schimmelmänn (1747-1831) til at tale for den i statsrådet.

Den offensive neutralitetspolitik førte imidlertid til den engelske ødelæggelse af den danske orlogsflåde ved Slaget på Rheden. Dette slag opfattedes som et forsmædeligt nederlag, og man var ikke sen til at give dem, som havde tjent mest på konvojeringsen, skylden. Det var de Coninck og hans svigersøn Christian Vilhelm Duntzfelt (1762-1809). Man talte om det i kronprinsens forgemakker og i det schimmelmännske hjem, men man kunne ikke straffe de Coninck. Lejligheden bød sig imidlertid under den følgende krig, hvor Nordsjælland 1807 blev invaderet af engelske tropper. Man valgte at opfatte de Conincks hjælp til de lokale bønder som en hjælp til englænderne, og det kan diskuteres, om de politiske ledere ved deres endelige frafaldelse af dødsdommen over de Coninck søgte at rense sig selv og midlertidigt lade de Coninck få rollen som syndebuk, eller om man virkelig har opfattet ham som landsforræder ved sagsanlæggelsen.

Et engelsk dekret i 1807 lukkede alle de lukrative handelsruter definitivt for dansk udenrigshandel. Dermed var den danske handels florissante periode afsluttet, men landet havde erhvervet sig en ekspertise inden for han-

del og søfart, som også gav afledede effekter for landbrugs- og manufakturproduktionen. Dette var på lang sigt et stort aktiv for samfundet.

Også de Coninck havde vundet stort i det halve århundrede, han havde opholdt sig i landet. Han døde i 1811 som en hovedrig mand, der kunne efterlade en god forretning til sine sønner og en sikret fremtid for sin efterlevende hustru på Dronninggård. Hans formue var så velfunderet, at pengeombytningen i 1814 ikke formåede at rokke ved den. Men i hans livstid havde hans velstand svinget fra fallittens rand til en umådelig rigdom og hans anseelse fra magthavernes højeste ærbødighed til deres dybeste foragt. Det er klart, at med en så modsætningsfyldt vurdering af denne personlighed er man tilbøjelig til at væbne sig med en mistænksom indstilling og spørge, om de Coninck var profitmager på bekostning af statens økonomi og sikkerhed, eller om han blot var en forretningsmand på tidens præmisser. Kun ved en behandling af hans personlige rolle i det danske samfund og i den florissante periodes handel kan man tilegne sig det helhedsbillede, der kan give svaret på dette spørgsmål.

Kan privat profit kombineres med offentlig tjeneste?

Frederic de Coninck kom til Danmark i august 1763 fra Holland, hvor han var født den 5. december 1740 i Haag som søn af den tidligere købmand i Ostindien, Jean de Coninck. Han var sat i lære i et engelsk handelshus i Amsterdam og kunne her have set frem til en sikker karriere og fremtid. Men en ulykkelig kærlighed drev ham ud af landet. Han rejste til København, hvor han blev tilbudt en stilling af Asiatisk Kompagni som supercargo – købmand – i Canton og en stilling i handelshuset Fabritius & Wever. Han valgte den sidste, men da den viste sig at være tilbudt ham uretmæssigt, besluttede han sig for at etablere sig som selvstændig grosserer i 1764.

H. C. Schimmelmänn havde som nævnt ovenfor søgt at redde den finansielt problematiske situation i Danmark ved at skaffe lån tilveje fra udlandet. Dette var kommet de Coninck for øre, og nu søgte også han at tjene på låneformidlingen ligesom Schimmelmänn selv. I disse bestræbelser var de to stødt sammen, idet de begge havde engageret sig i det nederlandske pengemarked. Det havde afstedkommet en kontrovers, som formodentlig blev bilagt i al mindelighed til skatmesterens større fordel, medens den unge de Coninck har måttet acceptere de vilkår, der blev ham stillet. Hvad der dog havde været vigtigere for de Coninck, var den stærkere tilknytning til kontakter på pengemarkedet og til den politiske ledelse i Danmark³. Det første bar frugt i form af en kreditmulighed i Brabant blandt velstående fami-

liemedlemmer, og det andet havde gjort lederne opmærksomme på hans handelstalent, hvilket især Schimmelmans havde forudsætninger for at gøre sig klart.

De Coninck i »det schimmelmanske magasin«

På den baggrund taler alt for, at det netop var de Coninck, som Schimmelmans havde i tankerne, da han i april 1768 forelagde Kommercekollegiet sin forestilling om Generalmagasinkontorets fremtid. Planen var at nedlægge det bestående varemagasin og oprette et nyt, som skulle fungere forretningsmæssigt. Derfor måtte den person, som skulle forestå magasinet, være erfaren i handelssager. Den vel nok vigtigste ide i Schimmelmans plan var, at magasinet efter nogen tid skulle kunne overdrages til private som et købmandsforetagende og ikke længere falde kongens – det vil sige statens – kasse til last⁴. Først i maj modtog de Coninck sin instruks, og med den var Generalmagasinkontoret lagt an på en købmandsmæssig funktion med mulighed for sideløbende privat virksomhed. Således havde de Coninck i tiden umiddelbart før modtagelsen af sin instruks købt ejendommen på hjørnet af Nybrogade og Knabrogade i København til brug for magasinets daglige drift. Aflønningen af de Coninck skulle ske på grundlag af en provision, hvilket eksempelvis det første år kom til at betyde en løn til de Coninck på 1.300 rdl. Han skulle selv afholde udgifter til lys, husrum og varme samt de folk, som han ansatte udover de seks, som centraladministrationen ansatte med henblik på bestemte funktioner. Blandt disse var bogholderen og kassereren Niels Lunde Reiersen (1742-95), som havde været ansat i det tidligere magasin. Reiersen blev de Conincks nærmeste medarbejder, og sammen drev de magasinet, indtil det blev offer for den struenseeske reformpolitik i 1771. At samarbejdet er forløbet driftsøkonomisk godt for de to og magasinet, kan stigningen i de Conincks løn antyde. I 1769 havde han en indtægt på 1.600 rdl. og i 1770 på 2.300 rdl⁵.

Brydninger i erhvervspolitikken

Imidlertid blev magasinet ophævet 1771 fire dage efter Carl August Struensees (1735-1804) tiltræden embedet i det finanskollegium, som han selv havde medvirket til at oprette forinden. Trods ophævelsen tillod man dog en afvikling af stående forretninger, og dets privilegier blev opretholdt, indtil den planlagte endelige lukning⁶.

Schimmelmans hensigt med Generalmagasinkontoret havde været ret typisk merkantilistisk: Staten skulle igangsætte foretagendet, som senere skulle kunne drives videre på private hænder. På det tidspunkt, hvor Jo-

hann Fridreich Struensee (1737-72) reelt fik magten over den danske centraladministration, havde den pragmatisk arbejdende Schimmelmänn en solid stilling i denne som skatmester. Han stod i begyndelsen af Struensee-perioden magthaverne nær, ikke mindst fordi de havde brug for ham, og fordi han ikke gjorde sig tanker om ideologien bag centraladministrationen. Men da J. F. Struensees broder tiltrådte tjenesten i administrationen og fik stor indflydelse her, så Schimmelmänn sig tilsidesat, omend han dog bibeholdt tilknytninger til administrationen⁷. Modsat Schimmelmänn havde den lidt yngre C. A. Struensee gjort sig nogle teoretiske tanker om en stats finansielle administration og erhvervspolitik. Da han indlemmedes i det danske administrationsapparat i 1771, havde han allerede forinden haft indflydelse på dets nyordning med sine senmerkantilistiske ideer.

På den baggrund har ophævelsen af Generalmagasinkontoret været at betragte som en teoretisk bestemt handling, som ikke kunne begrundes i en økonomisk utilfredsstillende drift set med schimmelmänniske øjne. Den forestilling, som ligger til grund for ophævelsen, angav imidlertid, at magasinet fik de ukurante varer og de dårligste betalere i sin kundekreds, medens de konkurrencedygtige varer og de kreditværdige kunder så deres fordel i at gå udenom magasinet⁸. I Struensees teori var der ingen grund til at understøtte produktionen af usælgelige varer.

De Conincks første reaktion på nedlæggelsen af Generalmagasinkontoret blev et forslag om, at han kunne overtage magasinet på visse betingelser, sådan at det ikke længere lå kongens kasse til last. Han gav udtryk for et hensyn til fabrikkernes fortsatte drift, som ville vanskeliggøres uden støtte fra de to hjælpemidler, hvis formidling havde været magasinets eksistensgrundlag: tilvejebringelsen af råmaterialer fra producenterne til billigste priser og formidling og afsætning af kundernes produkter. Til den endemåte han, at der var brug for en købmands ånd og indsigt, men hvis han skulle overtage hele menageriet, måtte han indhente visse privilegier eller rettigheder overfor fabrikanter og kræmmere. Forslaget viste tydeligt, at de Coninck var en årvågen købmand, der havde overblikket over sin forretning og vidste, hvad der skulle til for at gøre den profitabel. De Conincks forslag blev da heller ikke antaget. Det var for vidtgående og for fjernt fra kollegiets nye intentioner⁹.

De struenseeske tanker levede videre efter ophavsmandens fald i 1772, hvorfor magasinets retablering trak ud til 1774. Da var idegrundlaget temmelig diffust, men retableringen var trods alt sket på grund af kræmmernes og fabrikanternes gentagne anmodninger¹⁰. De Coninck havde ikke vist yderligere interesse for overtagelse af magasinet, som næppe ville frembyde

den store gevinst. Det er indlysende, at afviklingsperioden undergravede forretningens rentabilitet, skønt privilegierne stadig havde været knyttet til magasinet. Det væsentligste element var dog fjernet fra magasinets drift, nemlig det årlige understøttelsesbeløb fra kongens kasse. Således var det gunstige tidspunkt for de Conincks overtagelse af driften forpasset.

De Coninck forlader Generalmagasinkontoret

Ved retableringen i 1774 skete der tillige en kompetencemæssig omforde-
ling af arbejdet og en ændring af de tilgrundliggende forudsætninger for
magasinets drift. Blandt andet fik det en domsmyndighed, idet Reiersen
udnævntes til fabrikskommisær. Denne dobbeltrolle skulle udnyttes i for-
bindelse med den myndighed, som magasinet nu skulle udgøre i forhold til
fabrikkerne. De Conincks direktørembede blev fastlønnet og ikke som tidli-
gere aflønnet på provisionsbasis. I øvrigt var direktørembedet blevet svæk-
ket i sin egenrådighed ved, at to direktører udover de Coninck skulle være
medansvarlige for driften¹¹. Muligvis har dette og de Conincks følgende
nedsatte lyst til forretningsvirksomhed i magasinets regi været årsagen til,
at magasinets økonomi atter vaklede. Eller måske var det forudsætningerne
for driften, der ikke mere var gunstige. Direktørerne Carl Frederik
Trant (1738-98), Reiersen og de Coninck var i hvert fald efter nogle års
forløb, i 1777, enige om, at magasinets funktioner ikke alle virkede efter
hensigten¹².

Denne bedømmelse af magasinets tilstand kom til udtryk i et promemo-
ria, som de tre indsendte i juli 1777 til Kommercekollegiet på opfordring
herfra. Et tilsvarende kom fra August Hennings (1746-1826), der indtog en
særstilling som Kommercekollegiets tilsynsførende. Som ven af den unge
E. Schimmelman, der var tiltrådt embedet som første deputeret i kollegiet
fra nytåret 1777, havde Hennings fået indflydelse på dansk erhvervspolitik.
Han var på dette tidspunkt langt mere teoretisk orienteret end vennen og
var optaget af Adam Smiths tanker¹³. Men de var begge interesserede i de
filosofiske tanker, som var oppe i tiden – ligesom brødrende Struensee –, og
dette er nok grunden til, at de mere pragmatiske forudsætninger for maga-
sinets virksomhed nu sattes til side til fordel for mere teoretisk orienterede.
Kollegiet valgte at fastlægge nye rammer for magasinets drift, inden det
havde modtaget direktørernes betænkning, og det blev klart, at den person,
som tegnede magasinet fra 1777, ikke mere var de Coninck, men Hennings.
Det var hans erhvervspolitiske tanker, der slog igennem i 1778-ordningen.
Her pointeredes det nemlig, at sammenblanding af privat og offentlig virk-
somhed var uhensigtsmæssig.

Efter købet i 1781 af Dronninggård opførte de Coninck i 1782-83 en ny 3-etages hovedbygning (Næsseslottet), der her ses på et stik fra ca. 1790 midt i det store naturparkanlæg ned mod Furesøen. Yderst standsmæssigt boede de Coninck også i København, hvor han først ejede »Hofkonditor Zieglers gård« i Nybrogade og fra 1783 »Moltkes palæ« på hjørnet af Bredgade og Dronningens Tværgade.

Efter Frédéric de Coninck og Dronninggård, 1987, s. 105.

I modsætning hertil indeholdt de Coninck, Reiersen og Trants promemoria en skitse til en reorganisering, som ville passe ind i privatforetagendet de Coninck & Reiersen, som i disse år blev mere og mere etableret.

Allerede året efter – ved kabinetsordre af 16. marts 1778 – afgik Trant fra såvel Generalmagasinkontoret som Kommercekollegiet, og ved denne lejlighed ændredes også de Conincks og Reiersens stilling i magasinet, således at deres myndighedsområder indskrænkedes til justitsadministrationen og korrespondancen med kollegiet, medens Hennings og den unge Poul Rosenørn indtog posterne som overordnede direktører. Den angivelige årsag til de to mænds ændrede ansættelsesforhold var deres drift af privat virksomhed ved siden af magasindriften¹⁴.

Udbyttet af magasindriften skulle nu tilfalde fabrikkerne og ikke magasinet. Reorganiseringen resulterede allerede ugen efter i de Conincks ansøgning om afsked. Reiersen forblev i magasinet til trods for visse kontroverser

med den øvrige direktion¹⁵. Hans stilling har antagelig været ønskværdig ud fra de interesser, som han og de Coninck havde i forhold til deres private foretagende. Der var på denne måde ikke blot mulighed for firmaet de Coninck & Reiersen at øve indflydelse på politikken, men også for at orientere sig om den politiske ledelses indstilling til diverse markedsforhold¹⁶.

Tidspunktet for afskeden med Generalmagasinkontoret var sammenfaldende med de andre milepæle i de Conincks liv. For det første havde hans private samarbejde med N. L. Reiersen taget et så stort omfang, at de i december 1778 var fremtrådt som et firma. For det andet havde de Coninck søgt sin afsked som meddirektør i Asiatisk Kompagni i 1776 efter en sindsoprivende revisionsag.

Den øgede selvstændige virksomhed og stiftelse af familie var angiveligt grunden hertil, men også trætheden, der fulgte af de konstante modsætningsforhold i kompagniet, anførtes som grund¹⁷. Man må altså kunne antage, at stillingen i magasinet ikke mere har været opfattet som en indtægtskilde, der stod mål med mulighederne uden for magasinets regi. I den sammenhæng melder det spørgsmål sig, hvorfor han ikke kvittede embedet med magasinets ophævelse i 1771 eller ved dets retablering i 1774, hvor han blev ansat på fast løn. En af årsagerne var utvivlsomt, at der hverken i 1771 eller i 1774 var dannet et firma de Coninck & Reiersen. En anden årsag har vel været, at lønnen trods alt var rimelig og muligheden for sideløbende handel til stede. 1777/78-ordningerne havde grebet så dybt ind i de Conincks stilling og muligheder, at han ikke anså lønnen på 400 rdl. for stillingen værd. Og heller ikke argumentet om muligheden for at holde kontakten med magthaverne var afgørende, når vilkårene skulle være som så.

Den nye holdning i kollegiet til forholdet mellem offentlig og privat virksomhed gav Hennings klart udtryk for 5-6 år senere, sidst i 1782, i et brev til de Coninck¹⁸. Af den korrespondance, som det blev et led i, stod det helt klart, at de to mænd bestemt ikke var enige om, hvorvidt offentlig og privat virksomhed kunne drives under et. Det var et indlysende stridspunkt mellem teoretikeren Hennings og pragmatikeren de Coninck. Modsat havde de Coninck haft lettere ved at samarbejde med H. C. Schimmelmann, fordi de begge to var mænd i en pragmatisk verden. De var Købmænd, og meget tyder på, at de to kunne samarbejde der, hvor andre gjorde sig overvejelser først. Spørgsmålet må dog under disse betragtninger stå ubesvaret: Var det profitmageri eller forretningssans?

Til landets eller de Conincks bedste?

Det største danske kommercielle foretagende i den florissante periode var uden sammenligning Asiatisk Kompagni. Også her skulle Frederic de Coninck gøre sig gældende. Ifølge hans selvbiografi indtog problemerne omkring ophævelsen af kompagniets monopol på handelen i Ostindien en fremtrædende plads blandt de gøremål, som han helligede sig efter sin hjemkomst sidst i 1766 fra Antwerpen, hvor han havde formidlet de omtalte lån til den danske stat.

Ophævelsen af monopollet på Ostindienhandelen

Spørgsmålet om ophævelsen af monopollet kom frem på den første generalforsamling, hvor de Coninck deltog, den 4. marts 1767. Handelen på Indien havde længe været mindre udbyttegivende, hvorfor en gruppe aktionærer ikke anså det for en trussel mod kompagniets økonomi at hæve dette monopol, snarere tværtimod. Tanken var, at privathandelen ville kunne øge konkurrencen og tvinge kompagniet til en mere formålstjenlig ordning af handelen. En anden gruppe, som især bestod af kompagniets gamle direktører og hovedparticipanter, modsatte sig disse nye tanker. I spidsen for denne gruppe sad kompagniets overhoved, Adam Gottlob Moltke (1710-92), der allerede i marts 1769 havde indgivet en ansøgning for kompagniet om en uændret fornyelse af 1732-oktroyen, som udløb den 12. april 1772¹⁹.

Men inden affattelsen af en ny oktroy blev effektueret, havde J. F. Struensee også gjort sin magt gældende over for kompagniet. Først og fremmest var det blevet bestemt, at Moltkes stilling i kompagniet skulle nedlægges. Yderligere indførtes der nogle nye stemmeretsregler, som bevirkede en klar magtforskydning fra adels- til købmandsgruppen. Men problemet omkring monopollet stod stadig uløst. Der var imidlertid dannet en vis forståelse for det gunstige i ophævelsen, så spørgsmålet blev nu nærmere, hvordan monopollet skulle hæves. Problemstillingen koncentreredes omkring Københavns position. H. C. Schimmelmans vidtstrakte interesser i handelslivet i Altona gjorde det magtpåliggende for ham også at give købmændene her mulighed for at drage fordel af liberaliseringen. På den anden side blev Niels Ryberg (1725-1804) fortalende for de københavnske købmænds interesse i at forbeholde et monopol for København på losningen af de indiske varer²⁰.

Arbejdet med affattelsen af oktroyen var overdraget blandt andre A. P. Bernstorff. Han var positivt indstillet overfor kravet om ophævelsen af mo-

nopolet, men indså også de stærke fordomme imod dette blandt visse aktionærer²¹. Sagen blev trukket ud i Kommercekollegiet, og tiden modnedes for hans synspunkt. Men problemet omkring Københavns position stod stadig uløst. Struensee kom til magten og lagde kompagniet et forslag på bordet til pligtig vedtagelse. Skønt direktionen havde godkendt dette forslag, nægtede generalforsamlingen at vedtage det den 23. august 1771. Situationen blev temmelig kaotisk. I mistillid til den siddende direktion ned-sattes en kommission, hvori blandt andre Ryberg og de Coninck fik sæde. Dens formål var at arbejde for en genoptagelse af forhandlingerne, og dens linie var København som monopolindehaver af losningen. Kommissionen havde ikke heldet med sig – hverken med Struensee-regeringen eller med den nye, som afløste Struensee i januar 1772. Ingen af dem ville opgive mono-polet udelukkende til Københavns fordel, hvilket klart var et udtryk for Schimmelmans indflydelse. Først da generalforsamlingen vedtog, at der med en ny oktroy skulle være tale om et nyt kompagni, resignerede magthaverne overfor det københavnske borgerskabs magt og lod forfatte en oktroy med åbningen af Ostindienhandelen for private – og med København som indehaveren af eneretten til losning.

Hvorvidt de Coninck har haft magt over eller reel indflydelse på, hvad Bernstorff indføjede i den oktroy, som endelig blev vedtaget, kan være svært at bedømme. De Coninck har måske været rådført i den konkrete sag, men det er højst tvivlsomt, om han som selvstændig person – og ikke som repræsentant for gruppen af storkøbmænd – har kunnet formå Bernstorff til at udforme bestemte artikler i oktroyen efter sine intentioner. Muligvis havde de Coninck den nødvendige specialviden om handelsforhold og -muligheder i Indien fra sin faders fortid som privathandlende i Ostindien og sin egen tid som ansat i et engelsk handelsfirma i Amsterdam, men de Conincks anseelse kan på dette tidspunkt næppe have grundet sig på andet end hans effektive ledelse af Generalmagasinkontoret og statens taknemmelighed i forbindelse med hans låneformidling. Men han var godt tilfreds med den endelige oktroyes bestemmelser²². Allerede i 1774 udrustede han og John Brown (1722-1803) samt et par andre købmænd en Ostindienfarer, »Grev Bernstorff«²³. Han havde altså en øjensynlig interesse i ophævelsen. Imidlertid havde staten også en fordel i de afledede effekter ved den øgede handel, som umiddelbart kunne aflæses i en stigning i toldindtægterne. Kompagniets interesse kunne måske være mere tvivlsom afhængig af, om frigivelsen af handelen virkelig ville medføre en øget handelsaktivitet i de ostindiske etableringer. Det var denne tvivl, der affødte de senere problemer.

Kuppet i Asiatisk Kompagni

Allerede oktroyen fra 1732 stipulerede kompagniet som en stat i staten med vidtstrakte militære og juridiske beføjelser i Indien. I tilslutning til oktroyen skulle der udarbejdes en konvention, der var udtryk for den linie, som man fra generalforsamlingens side var blevet enige om at følge, og som var mere detaljeret end oktroyen. De skarpe grupperinger bragte virkelig sindene i kog i 1772, hvor en nedsat kommission fremlagde sit forslag til konvention og udelukkede delvis vedtagelse heraf²⁴. Kommissionen, i hvilken de Coninck havde sæde, havde opdelt arbejdet i forskellige grupper, hvis synspunkter skulle diskuteres på et plenum. Dette havde der imidlertid ikke været tid til, hvorfor resultatet af kommissionens arbejde blev kraftigt kritiseret – også af kommissionsmedlemmer. En del af det gamle kompagnis direktører og hovedparticipanter reagerede naturligvis panikagtigt, da konventionen var vedtaget, fordi konventionsforslaget foreskrev omgående valg af nye direktører. Da valget af en ny direktion var en kendsgerning, indledte en gruppe af ældre mænd en retssag imod Peter Hoppe (1721-78), Ryberg, Peter Hersleb Classen (1738-1825) og de Coninck for at få underkendt såvel vedtagelsen af konventionen som valget af direktørerne²⁵.

Særligt rettedes der personlige angreb imod et par af de nyvalgte. Man tog fat i »Prinsesse Lovisa«-sagen, som satte et beskæmmende lys over de nyvalgte direktører de Coninck, Conrad Alexander Fabritius (1731-1805) og Georg Elphinston (1721-77). De to sidste havde under den gamle direktion klassificeret et forholdsvis nyt skib som uhensigtsmæssigt til Ostindienhandel og opfordret direktionen til at sende det til ophugning. I samarbejde med de Coninck og flere andre havde de så opkøbt skibet, udrustet det og sendt det på ekspeditioner til Vestindien under et andet navn. Denne sag var for så vidt uvedkommende i den specielle sag omkring lovligheden af afsættelsen af den gamle direktion og konventionsvedtagelsen, men i en retssag – og overfor aktionærerne i kompagniet – ville denne oplysning nok kunne gavne det, som den gamle direktion ønskede at nå. Kendelsen i sagen faldt ikke ud til sagsøgernes fordel, og det animerede dem til at anke sagen til Højesteret. Heller ikke her havde de heldet med sig. De Coninck, Ryberg, Hoppe og Classen blev frifundet, men sagen dannede utvivlsomt grobund for den uvilje imod 1772-direktionen, som kom til udtryk ved den senere revisions sag 1774-76.

I den nye oktroy henlagdes afgørelserne angående privathandelen til kompagniets direktører. Således skulle konventionen ikke behandle dette eksplosive emne. Men nu havde det udviklet sig så heldigt, at de Coninck selv var blevet valgt til en af de syv direktørposter. Han fremhævede selv

åbenhjertigt i sin selvbiografi, at han benyttede sig af denne stilling til lettere at organisere særhandelen på Indien og til at forøge sin egen kredit, men at dette faldt sammen med kompagniets interesser. Oktroyen forhindrede direktørernes personlige profit på kompagniets bekostning, så ud fra et simpelt forretningsmæssigt synspunkt har der måske ikke været mange fordele ved direktørposten. Og dog – så har direktørerne i god tid været klar over, hvilke varer kompagniet ville licitere til køb. Det væsentligste for de Coninck ved direktørstillingen var imidlertid at varetage sine købmandsmæssige interesser i forbindelse med indretningen af Ostindienhandelen for private. Asiatisk Kompagni sad nemlig stadig med en betydningsfuld magt over for de private, og kun ved at bestride en af direktørposterne kunne han sikre sine egne interesser i privathandelen²⁶. Han fik ikke megen modstand mod sine forsæt i den nye 1772-direktion. De syv valgte var fortrinsvis repræsentanter for oppositionen i det gamle kompagni, og i sammenligning med den tidligere udmærkede den sig ved en cirka 20 år lavere gennemsnitsalder og ved en mere købmandsorienteret sammensætning.

Stridighederne omkring den nye direktion valg havde vakt aktionærernes mistænksomhed. Derfor blev revisionssagen kørt ekstra langt ud, og den hvilede i særlig grad på den dobbeltrolle, som de to nyvalgte direktører, de Coninck og Brown, havde bragt sig i ved på den ene side at deltage i privathandelen på Ostindien og på den anden side at skulle varetage kompagniets interesser overfor privathandelen.

Revisionssagen

De Coninck og Browns deltagelse i privathandelen på Ostindien og afdækningen af de Conincks tidligere uldne forhold til kompagniet havde animeret revisorerne til i 1774 at undersøge direktionens administration til mindste detalje. Som resultat heraf forelagde man generalforsamlingen en revisionsrapport, som var så omfattende, at det ikke var muligt for direktionen at forklare de forskellige forhold på stedet. Problemerne for 1772-direktionen skærpedes yderligere ved, at rapporten blev læst op med det erklærede formål at fremsætte forslag til ændring af kompagniets forretningsgang. Uimodsagt fremstod forslagene som anklager imod direktørerne. Disse havde ikke forudset en oplæsning af rapporten, og da den først var forelagt direktørerne en uge før generalforsamlingen den 20. september 1775, havde det tillige været dem umuligt at svare på den²⁷. Rapporten rummede adskillige anklagepunkter imod direktørerne de Coninck og Brown. Specielt de Conincks forhold til kompagniet behandledes indgående og dette i temmelig

mistænksomme vendinger. Men den øvrige direktion stod solidarisk med ham. Det centrale i revisorerne anklager var ankerne over »Grev Bernstorff«-entreprisen, i hvilken de Coninck og Brown deltog. Denne sag lå faktisk undenfor revisorerne arbejdsområde. Der ankedes endvidere over, at guvernementet i Trankebar var blevet tilstilet en instruks om at behandle private skibe som kompagniets egne. Hertil erklærede direktionen, at den havde ment sig berettiget til dette skrift, idet privathandelens indretning ifølge oktroyen var blevet den udlagt som arbejdsområde.

En helhedsvurdering af rapporten og situationen omkring dens oplæsning tyder på, at revisorerne netop havde til hensigt at stille direktionen i et dårligt lys, inden revisionsforretningen var endelig afsluttet. Beviset herfor er, at rapporten blev afleveret for sent, og at den ikke var besvaret, inden den blev oplæst på generalforsamlingen. Direktionen indså, at det var privathandelen, der havde givet anledning til de uoverensstemmelser, som også resulterede i den omfattende revision. Den havde dog udtrykkeligt håbet på, at revisionen ville blive afsluttet i fordragelighed, og at direktionen straks ville få den anerkendelse, som den mente sig berettiget til.

På generalforsamlingen den 20. september 1775 krævede man direktionens svar inden den 5. oktober samme år. Det var uacceptabelt og umuligt for direktionen. Derfor nægtede den at indkalde til generalforsamling den 5. oktober, hvilket den var berettiget til²⁸. I tiden efter den 20. september udkom ikke så få skrifter i sagen. Det forekommer beskæmmende for direktionen, at spørgsmål skulle tilstilles den skriftligt og trykt, og i øvrigt præsenteres direktionen for mistillidserklæringer, som særligt var rettet mod de Coninck, Brown og Elphinston²⁹. Trods den manglende indkaldelse til forsamlingen den 5. oktober afholdtes der alligevel en forsamling med en dagsorden, der væsentligst gik ud på at vælte de Coninck og Brown. På mødet ytrede Hoppe ønske om at gå af, og han erstattedes af Otto Christian Haaber (1736-83) som direktør. I stedet for de Coninck og Brown valgtes der også andre. 1772-direktionen afviste disse uretmæssigt vedtagne beslutninger, og på generalforsamlingen den 8. november mødte adskillige prominente aktionærer op og afviste tillige samtlige beslutninger, der var taget siden den 21. september³⁰.

Den 1. november forelå direktionens svar på revisionsrapporten. Punkt for punkt forklarede og tilbageviste den de beskyldninger, som revisorerne havde fremsat. Desuden foreholdt den revisorerne de beslutninger, som man havde taget på tidligere forsamlinger, og som havde dannet grundlaget for direktionens handlinger. Svaret var en tydelig fremstilling af de synspunkter, som flertallet af 1772-direktionen sad inde med med hensyn

til privathandelen på Indien, og i øvrigt viste svaret også det sammenhold, som prægede direktionen på grund af dennes købmandsmæssige indstilling. Det er særligt interessant at bemærke de Conincks gentagne tilstedeværelse i kildematerialet. Han synes virkelig at have præget indretningen af privathandelen, hvorimod andre direktører kun til tider figurerede i sagens akter.

Opgøret med kupmagerne

Revisorerne og aktionærerne var stadig uforsonlige. På generalforsamlingen den 13. december bestemtes det ved lodtrækning, at Ryberg og William Halling (1744-96) skulle stå for valg. Også Brown ønskede at trække sig under henvisning til tidsmangel. Oppositionelle kræfter valgtes i stedet. Yderligere udså man geheimekonferensråd og højesteretsdommer baron Jens Kragh Juell Wind (1724-76) i stedet for Hoppe. Baronens væsentligst mægle mellem de to grupperinger, som nu sad i direktionen. Tilbage af 1772-direktionen var kun de Coninck og Fabritius³¹. I maj 1776 begærede de Coninck sin afsked fra direktionseembedet. Og så tidligt som i oktober samme år måtte der findes en direktør i stedet for Fabritius.

I sit arbejde havde 1772-direktionen søgt at gøre privathandelen lettere ved eksempelvis at bede guvernementet i Trankebar at behandle private skibe som kompagniets. I øvrigt havde den arbejdet for, at en større kreds af købmænd skulle få mulighed for at deltage i handelen på Indien, således at København efterhånden mistede det monopol, som var byen tillagt i 1772-oktroyen. Den nye direktion ønskede ikke en sådan udvikling, og her har sandsynligvis været et stridspunkt mellem de Coninck og Fabritius på den ene side og de nye direktionsmedlemmer på den anden side. Efter de Conincks afgang kom denne uenighed til udtryk ved en protest fra både Ryberg og de Coninck, hvori de to modsatte sig generalforsamlingens negative indstilling til en større åbning af handelen.

De Coninck havde næppe følt sig hjemme i 1775-direktionen, hvor hans købmandssind fik trange kår. Den dynamik, som havde været hans image, fandt ingen accept her, og desuden bød de internationale forhold nu på nye store muligheder. Allerede i 1775 var det trukket op til Den amerikanske Frihedskrig, og hans kompagniskab med Reiersen var ved at antage karakter af et etableret forhold, som kunne drage fordel af krigskonjunkturerne. Tidspunktet for hans afsked har altså ikke været tilfældigt valgt, men alligevel havde han afventet en gunstig situation. Den kom med de første privatekspeditioners hjemkomst, hvor kompagniets aktionærer blev vidner til betaling af en anseelig sum penge i afgift til kompagniet. I et senere skrift –

fra 1783 – fremhævede de Coninck den modgang og uret, som han oplevede i forbindelse med indretningen af privathandelen på Ostindien. Hans ære var ved den offentlige anklage trådt nær af had og ondskab. Senere endnu behandlede han holdningen til sine bestræbelser for indretningen af denne handel. Han tolkede den som »en uvidende og forstokket Blindhed, forøget ved Dumhed og Jalousi«. Men en vis tilfredshed fandt han i, at »mange indsigtfulde og kloge Mænd, som fortjener ald min Agt, have forandret Meeninger«³². Men de ændrede åbenbart ikke deres meninger i samme hast som den dynamiske de Coninck og den øvrige 1772-direktion; derfor havde han her grund til sin fratræden.

De Coninck & Reiersens øgede virksomhed afspejledes i indbetalingerne til Asiatisk Kompagni for varekøb på dets auktioner. Disse indbetalinger afspejler i øvrigt konjunktursvingningerne mellem krigs- og fredsårene, hvilket tegner et billede af de Coninck som den pragmatiske købmand, der udnyttede de givne lejligheder, medens tid var³³. Det var den samme pragmatisme, de Coninck lod sig drive af i Asiatisk Kompagnis ledelse. Men uden den dynamik, som direktionen i almindelighed og de Coninck i særdeleshed lagde for dagen, havde man næppe fået skabt forståelse for betydningen af frigivelsen af Ostindienhandelen. Det var imidlertid ikke en rolle uden omkostninger. Bitterhedsfølelsen dukkede tit op i ham, når hans forehavender ikke blev imødekommet. Især pinte det ham og de andre købmænd i 1772-direktionen, når deres redelighed blev draget i tvivl i forretningskredse, hvor deres kredit skulle styrkes. Men trods modgang opgav de ikke deres mål; de søgte i stedet at forhandle sig frem til løsninger³⁴. Det var ikke enkelte direktørers skyld, at målene blev nået. Uden den gensidige støtte, som de ydede hinanden, var det ikke lykkedes dem at skabe de optimale betingelser for den private Ostindienhandel. Det var sammen med ligestillede købmænd i Asiatisk Kompagni, at de Coninck – om noget sted – fik sin store betydning for indretningen af den florissante periodes handel.

De Conincks deltagelse i ledelsen af Asiatisk Kompagni ophørte med hans afsked som direktør i 1776. Han deltog kun i meget få generalforsamlinger herefter. På den ene side var hans handelspolitik ikke mere den, man hyldede i kompagniet, medens han på den anden side, – og det var nok det vigtigste – havde opnået det, han ville. Han havde fået skabt de gevinstmæssige muligheder, som en ny europæisk krig ville gavne endnu mere. Allerede under Kolonikrigen havde man set, hvilke mål de rivaliserende magter skød efter: Det var de økonomiske – de krigsførendes handelsskibe. Her kunne man så profitere af at være borger i en neutral stat, hvis man

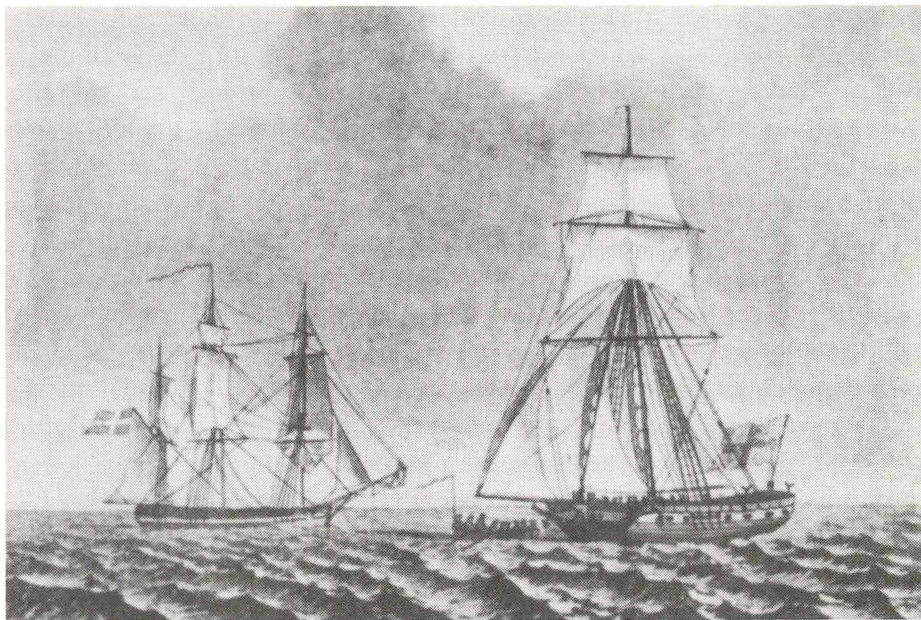
ellers havde de markedsmæssige vilkår i orden. Så de Coninck skabte forudsætningerne for en rig profit, og han benyttede sig af dem. Han brugte dem så godt under Den amerikanske Frihedskrig, at han efter dens ophør i 1782 kunne købe gods og guld. Han investerede overskuddet i Dronninggård og indrettede det i de følgende år efter alle kunstens regler. Frigivelsen af Ostindienhandelen havde i høj grad været til de Conincks bedste, – og det var (endnu) også til landets bedste, for det foregik på internationalt accepterede præmisser, som også skabte velstand i det danske samfund.

Et aktiesalg i 1782: Profitmageri på statens bekostning?

De Conincks ihærdige arbejde i Asiatick Kompagni havde blandt aktionærerne efterladt et billede af ham som en person, der primært plejede sine egne interesser. Det havde han måske også været, men det havde ikke skadet nogen – hverken kompagniet eller staten. Imidlertid var stemningen vendt imod ham, og da det i 1782-83 lykkedes ham at redde den formue, som var optjent under Den amerikanske Frihedskrig, medens andre handelshuse måtte understøttes af staten for at undgå omfattende fallitter, så var der øjensynligt lagt op til en kritik af hans handelshus. De Coninck & Reiersen blev anklaget for intet mindre end bevidst forsøg på ødelæggelse af den danske stats økonomi via kursspekulationer. Konkret skulle handelshuset have solgt aktier for lave kurser og dermed foranlediget, at usagkyndige småinvestorer havde solgt ud til kurser, som lå under indkøbskurserne. Dette havde forarmet en del familier og desuden afholdt udenlandske investorer fra kapitalanbringelser i danske foretagender samt i enkelte tilfælde sågar opmuntret dem til at realisere deres fordringer i Danmark. Den, der fremsatte denne anklage, var ingen andre end Hennings.

Hennings' anklager

Sagen tog sit udgangspunkt for offentligheden i en artikel i form af et anonymt brev i et hamburgsk tidsskrift³⁵. Uden navns nævnelse antydede brevet svagt, at det var de Coninck & Reiersen, som med udbudet af 60-100 aktier i Det Danske Vestindiske Handelsselskab havde sat en lavine af aktiesalg i gang og dermed havde forårsaget et enormt kursfald. Brevets adresse var måske uigennemskuelig for nogle, men de Coninck kendte synspunkterne fra en privat korrespondance, som han få uger forinden havde ført med Hennings³⁶. Et andet offentligt angreb i samme blad var langt mere ligefrem i sin adressering. Problemet var yderligere skærpet, da det første brev i begyndelsen af 1783 var blevet trykt i oversat form i et

»En engelsk kaper visiterende et dansk skib, som braser op« er teksten på denne akvatinte, som kontorist Niels Truslew fra handelshuset Ryberg publicerede 1805. Den gengiver ikke en konkret begivenhed, men er interessant ved at vise den normalt udramatisk og rutinemæssige procedure, som de engelske orlogsskibe fulgte ved kontrol af neutrale handelsskibe.

Efter Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1981, s. 91.

københavnsk tidsskrift³⁷. De Coninck & Reiersen bestræbte sig herefter ihærdigt på at indhente en erklæring fra Hennings, hvori han vedkendte sig forfatterskabet. Denne erklæring fik man efter nogen disput i en utrolig sledsk og fræk form.

De Coninck & Reiersen kunne ikke lade anklagen stå upåtalet over for offentligheden, dels fordi de Coninck var hollænder, og dels fordi der i Holland verserede rygter om en syg dansk økonomi. Man søgte forgæves at få trykt et svar i det hamburgske blads følgende nummer, men svaret blev vurderet som for personligt og for partisk – og i øvrigt manglede der angivelse af forfatternavn. Sagen tilspidsedes, da udgiveren og Hennings oven i købet fik trykt det andet brev, som var et svar på denne ikke-offentliggjorte korrespondance i et af bladets senere numre.

Hvor det første brev havde balanceret mellem det antydende og det usagte, så var der ingen tvivl i dette andet brev: adressaten og sagen stod klart, og anklagen var skærpet: Et af de største, rigeste og mest velansete handelshuse stod i et systematisk ledtog med de hollandske kræfter, der ønske-

de at miskreditere den danske økonomi. Det var intet mindre end – landsforræderi! Hennings' kilder var to forretningsbreve, som de Coninck & Reiersen havde sent til et engelsk handelshus i Amsterdam³⁸, samt et rygte om en mistænkelig aktiehandel på Børsen i København. I det første forretningsbrev havde de Coninck & Reiersen af flere grunde advaret imod en bestemt handel: For det første havde visse aktier, som indgik i handelen, en temmelig ustabil kurs og kunne forekomme urealisable. For det andet – hvilket var langt mere alvorligt – stolede de ikke på det danske handelshus' soliditet. Senere frabad de Coninck & Reiersen sig yderligere medvirken i handelen, fordi der var opstået en uoverensstemmelse af mindre venlig karakter mellem de to danske handelshuse. Hennings havde her fået fat i en sag, som interesserede ham, og som han intellektuelt kunne give en teoretisk drejning, så den kunne bruges desto mere virkningsfuldt.

Blandt Hennings' forudsætninger for at tage denne kamp op mod de Conincks pragmatisme skal sikkert have været hans frustration over ikke at indtage nogen særlig rolle i centraladministrationen³⁹. Ligesom Struenseebrødrene var han elev af den tyske, teoretiske skole, men kom først ind i den danske centraladministration i 1776 i kraft af sin tilknytning til E. Schimmelmänn, som var chef i Kommercekollegiet. Den gamle Schimmelmänn var død i begyndelsen af 1782, så Hennings kunne uhindret vække magthavernes – Guldberg-regeringens – bevågenhed ved hjælp af et opgør med pragmatismen ikke blot for sagen, men også for sig selv. Problemstillingen fra 1778 omkring de Conincks afsked fra Generalmagasinkontoret var faktisk den samme. Endnu en gang – her i 1782 – skulle diskussionen tages op mellem de to mænd. Hennings mente ikke, de Coninck havde ret til at foretage sig nogle dispositioner, der fik indflydelse på statens forhold, blot fordi de gavnede ham selv. De Coninck derimod hævdede sin liberale ret til at hellige sig sin forretning og mente ikke, at han satte statens sikkerhed på spil.

De Conincks forsvar

De Coninck og Reiersen valgte at udgive et forsvarsskrift. I dette trykte de det første anklagebrev suppleret med oplysninger og det svar, som de havde søgt at få trykt tidligere. Endelig ofrede de de sidste sider på den korrespondance, som de havde ført med tidsskriftets leder, før det andet brev blev offentliggjort. Det blev nødvendigt at udgive endnu et forsvarsskrift, fordi rygterne omkring de Coninck & Reiersens amoralske virksomhed – ikke blot på et punkt, men på flere – stadig svirrede⁴⁰. Betragtet som helhed har udbudet af det større kvantum aktier selvfølgelig måttet trykke

kurserne, men aktierne i det pågældende selskab handledes meget, og sat i relation hertil kunne et salg af 83 aktier i i alt fire portioner næppe have været anormalt, uden at man dog herved skal forstå, at der ikke kan have ligget ensidige købmandsmæssige forskrifter bag de Coninck & Reiersens salg⁴¹. Det kan konstateres, at kurserne på danske aktier i 1782 var temmelig ustabile, og det skyldtes flere forhold: For det første herskede der en usikkerhed overfor den nye engelske regerings indstilling til opbringelser af skibe, hvilket var vigtigt for de fleste aktieselskaber, idet de var oprettet over firmaer med oversøisk skibsfart som virksomhed. Derfor havde omfanget af engelske opbringelser af danske skibe direkte indflydelse på selskabernes – og aktiernes – afkast. For det andet skabte fredsforlydenderne i Den amerikanske Frihedskrig forventninger om ringere udbytte på blandt andet Vestindienhandelen, som i høj grad lukrerede på, at de øvrige europæiske søfartsnationer var forhindret i at deltage i handelen. Dette havde givet en kunstig stigning i den danske markedsandel, hvorfor et fald var at vente ved fredsslutningen, hvor søfartsnationerne kunne genoptage deres markeder. Endelig var der opstået et udelukkende dansk problem med H. C. Schimmelmans død i januar 1782. Hans død skabte nogen forvirring omkring det statslige administrationsapparat⁴².

I almindelighed stod offentlighedens forventninger til aktiekurserne højere end dem, som de Coninck & Reiersen nærrede til dem, og derfor kunne de sælge til en forholdsvis høj kurs. De havde indset, at handelsselskabet hvilede på lånte markeder og kunne derfor spekulere i kurser. Det er ikke muligt helt at rense de Coninck for beskyldningerne for at have sat kursfaldene i gang. Han blev af mange opfattet som en markedsautoritet, som man rådførte sig med i forretningssager, og som man fulgte. Omvendt kunne Hennings også have konstateret – hvis han ville – at Ryberg i de første måneder af 1781 havde solgt 136 vestindiske aktier med en overmåde god fortjeneste. Dette var også en kursspekulation, men den foregik blot på et tidspunkt, hvor midlerne var rigelige. Det væsentligste var dog, at Det Danske Vestindiske Handelsselskab i sig selv var en spekulation – en spekulation i konjunkturer. Dette selskab var om noget en »fidusforretning«, og de Coninck havde her sine penge anbragt i en bikube og sine hænder i en hvepserede. På den ene side var selskabets virksomhed kun forbudt med henblik på Kinahandel, og som sådan kunne det fungere ligeså fleksibelt som et privat firma. Der var dog her langt flere disponible midler. Og lige netop her kom hvepserede-aspektet ind, for selskabets kasse i Vestindien var identisk med statens kasse på St. Thomas! Det vil sige, at de Conincks dispositioner med sine vestindiske aktier blev direkte at mærke i statens

kasse. Og hvad der yderligere kunne irritere Hennings, var, at han utvivlsomt også havde aktier i dette selskab, eftersom aktionærskaren hovedsagelig bestod af de mere fremtrædende embedsmænd og storkøbmænd⁴³.

Anklagens holdbarhed

Krisen var indbygget i den danske økonomiske struktur, som var skabt under H. C. Schimmelmans: Man lukkede på de øjeblikkelige internationale konjunkturer uden at skabe den »Vindskibelighed og Industri«, som landet også i fredstid kunne drage nytte af⁴⁴. En af konsekvenserne af den u hensigtsmæssige økonomiske struktur blev adskillige handelshuses økonomiske besværligheder i 1782-83, hvor flere måtte søge kongelige subsidier. Måske var indehaveren af det mistænkeliggjorte handelshus, Pierre Peschier (1739-1812), at tælle blandt disse handelshuse, og det ville have været en naturlig grobund for hans kontroverser med de Coninck & Reiersen. Desuden mistede mange småinvestorer deres formuer uden at kunne gøre sig håb om erstatning. Blandt disse var Hennings⁴⁵. Så meget mere misundelsesværdigt har det været for ham, at de Coninck tjente i stor stil på krigen i stedet for at tabe i fællesskab med alle de andre investorer. En mere moderne vurdering betragter den investerede kapital i de vestindiske aktier som risikovillig, hvorfor udviklingen på aktiemarkedet ikke kan lægges de Coninck til last, for investorerne kunne have sat deres kapital i andre, mindre risikable foretagender.

En anden side af sagen er Hennings' vedholdende angreb på handelshuset. De må tjene som bevis på, at der ikke blot har ligget rene ideologiske forudsætninger bag hans angreb. Forfatteranonymiteten og det besvær, som de Coninck havde med at fremskaffe en erklæring fra ham om forfatterskabet, taler vel heller ikke til hans fordel. Endelig støtter den omstændighed, at de Coninck & Reiersen ikke fik lov til at komme til orde i det samme blad, den teori, at man egentlig ikke ønskede at debattere sagen, men langt mere at skade handelshuset. Hennings havde her gravet den gamle stridsøkse op fra Generalmagasinkontordagene. Den var skærpet efter H. C. Schimmelmans død og des mere effektiv i Hennings' korstog mod pragmatismen. Det ville gavne staten, mente han – men det ville også gavne ham selv i hans karriere. Han benyttede sig af den stemning, som allerede var skabt mod de Coninck blandt Asiatisk Kompagnis mange aktionærer i København.

Om der så virkelig var grund til Hennings' beskyldninger, er det næste spørgsmål. Hvad angår den undergravende virksomhed, som handelshuset

skulle have foretaget sig overfor statens kredit i udlandet – her specielt Holland – synes beskyldningen at mangle fundament. For det første gendrev de Coninck & Reiersen selv dette med det argument, at de overhovedet ingen interesse havde heri – tværtimod. En anden side af sagen er, at Holland havde en klar interesse i at drage Danmarks kredit i tvivl, da danske redere og købmænd havde overtaget hollændernes markeder under krigen. Dette var et taktisk udspil fra hollandsk side i et forsøg på at få de gamle markeder tilbage. De Coninck havde som født hollænder ingen interesser i at miskreditere Danmark, for det var herfra, han drev sin virksomhed, men man har måske søgt at drage ham til ansvar for sine landsmænds handlinger. Man må heller ikke overse den almindelige stemning i Danmark mod alt ikke-dansk. Det var i 1776, at Guldberg havde indført indfødsretten, og netop i en krigstid skærpedes denne stemning. Selvom der i de københavnske kredse fandtes mange navne af udenlandsk oprindelse, så var det folk, som var født i landet og ikke kunne betragtes som udlændinge – som de Coninck.

Medens der næppe fra de Conincks side har været tale om nogen undergravning af den danske stats økonomi, så kan han ikke frifindes for at have spekuleret i kurser på bekostning af de øvrige investorer på aktiemarkedet. På den ene side gav de omfattende fallitter den danske økonomi ry for at være dårlig, men på den anden side ville en forretningsmand med respekt for sig selv og sin metier vel næppe godvilligt lade sig styre ud i en økonomisk ruin. De Coninck kan ikke frifindes for at have spekuleret i kurserne i Det Danske Vestindiske Handelsselskab, men dette selskabs skæbne kan på ingen måde lægges ham til last. Selskabet var i sig selv en spekulation, som ikke en gang dets administrerende direktør, Ryberg havde stor tiltro til. Og hvem stod bag dette selskab? Det gjorde staten selv. Dets målsætning var lige så diffus som dets eksistens og virke. Det var et forsøg på profitmageri, men det lykkedes de Coninck at profitere af konjunkturerne – i stedet for staten.

Landsforræder eller syndebuk?

Med Revolutionskrigenes begyndelse i 1792 skabtes der en ny epoke i Europas internationale situation. Blandt andet rettedes handlingerne imod økonomiske mål. Englands stilling var svækket, hvorfor Danmark nu i højere grad turde lukrere på den franske alliancepartner Hollands manglende evne til at varetage sine økonomiske interesser.

De Conincks skyld i Slaget på Rheden 1801

Udenrigsminister A. P. Bernstorff erkendte faren ved konvojering: En konfrontation mellem et dansk og udenlandsk krigsskib ville sætte landets neutralitet på spil. Men blandt de foretagender, som den danske stat alligevel lagde ryg til, var de Conincks store entreprise, Batavia-handelen⁴⁶. Den var en blandt mange af de handeler, som afsluttedes i ly af neutraliteten og på baggrund af den øgede efterspørgsel på neutral tonnage, men dens omfang var af enestående størrelse, og derfor kan dens moralske berettigelse diskuteres. Handelen bestod af tre kontrakter, hvoraf den første var aftalt i februar 1797 og blev af de Coninck tillempt dansk lovgivning ved oprettelse af et aktieselskab i april 1797. Herefter indhentede de Coninck den autoritære udenrigsministers godkendelse af den første del af projektet, idet Bernstorff om nødvendigt lovede diplomatisk støtte. Inden forhandlingerne om de to næste kontrakter var startet, døde A. P. Bernstorff. Det kan diskuteres, om ikke Bernstorffs død har virket befordrende på, at de blev indgået. Bernstorff havde nemlig været indbegrebet af en forsigtig og agtpågivende udenrigspolitik. Han må nødvendigvis have kendt til oprindelsen af de varer, der dækkedes af den første kontrakt, men han må have vurderet de Conincks handel som skudsikker inden for rammerne af den danske opfattelse af kontrabande-begrebet. Han havde næppe erklæret sin støtte til de følgende to handeler, da han sandsynligvis ville have anset dem for at være direkte provokerende overfor englænderne og således for risikable at støtte officielt i forhold til landets sikkerhed. Der foreligger ikke efterretninger om, at de Coninck skulle have søgt løfte om støtte til disse to gennemførelse hos A. P. Bernstorffs efterfølger i udenrigsministerembedet, sønnen Chr. Bernstorff (1769-1835).

Det første skib, der blev opbragt i denne handel af englænderne, var »Rendsborg«. Og da denne sag kom for den engelske prisedomstol, rejste de Coninck selv til England for uden om de officielle organer at føre sin sag. Trods et skudsikkert bevismateriale for et dansk ejendomsforhold overfor ladningerne erklærede den engelske højesteretsdommer Sir William Scott på grund af dens omfang handelen for engelskfjendtlig.

For den danske stat betød denne kendelse en svækkelse af neutraliteten. Den var draget i tvivl, ikke mindst fordi udnyttelsen antog en udfordrende karakter efter A. P. Bernstorffs død i juni 1797. Allerede et par måneder inden havde de Coninck talt med Kommercekollegiets chef, E. Schimmelmann, om muligheden for konvojering. Dette politiske middel var under A. P. Bernstorffs ledelse af udenrigspolitikken for det meste skrinlagt af hensyn til landets sikkerhed og de uoverskuelige konsekvenser, som en kon-

frontation ville afstedkomme. Denne tanke var Schimmelmann på det rene med. Både han og A. P. Bernstorff havde siddet i statsrådet, hvor dette nødvendigvis må være blevet diskuteret. Imidlertid må Schimmelmann have stillet de Coninck en konvojering i udsigt i april, idet de Coninck fremførte muligheden herfor under kontraktforhandlingerne med hollænderne⁴⁷. Da de Coninck anmodede om konvojestøtte i sommeren 1797, blev det afslået, hvorimod man tog konvojeringsmuligheden op senere. Konvojpolitikken skal også ses på baggrund af magthavernes vurdering af tabene ved de to stormagters opbringelser af landets handelsfartøjer. De indtægter, som handelen bragte til landet, betød i høj grad afledte indtægter og større velfærd i staten. Magthaverne ønskede dog ikke ansvaret for ulemperne ved dette politiske magtmiddel og lagde derfor skylden over på handelsstanden, som havde presset på for konvojering. Også kronprinsen, den senere kong Frederik VI, havde et afgørende ord ved beslutningen om gennemførelsen af konvojpolitikken. Trods neutraliteten var han som landets admiral meget optaget af, at landets ære ikke blev krænket. Han var sådan set en fortaler for en ret udfordrende neutralitetspolitik. Endvidere havde kronprinsen det endelige ord på statsrådet. A. P. Bernstorff havde med sin autoritet kunnet tøjle kronprinsens hensigter, men ved hans død åbnedes muligheden for en mere udfordrende politik. Hans søn overtog nok ledelsen af udenrigspolitikken, men han fik ikke sæde i statsrådet, og dermed fik han heller ikke den autoritet bag sine meninger, som faderen havde haft. Derfor blev støtten til de Conincks engelske retssag kun ret spagfærdig af hensyn til neutraliteten.

Den altid årvågne Hennings ofrede også nogle ord på begivenhederne under de engelske opbringelsessager i året 1800. En engelsk opbringelse var prisedømt af den engelske højesteretsdommer Scott, og som juridisk uddannet havde Hennings stor interesse i at følge denne mands domfældelser. Hennings gav denne »misbruget af neutraliteten« et samvittigheds-mæssigt aspekt: Nok var der principielt tale om en fjendtlig handling overfor England, men det var også en handling, som satte den danske stats sikkerhed på spil⁴⁸. Selvom Hennings' dagbog fra 1802 ikke har været skrevet med udgivelse for øje, så afdækker den helt tydeligt hans holdning til de Coninck under disse sager, og der ligger en vis fryd i hans ord: »de Coninck ist ein Betrüger«. Så meget mere værd havde det for Hennings, at det var et faktum, som var juridisk bevist og fastslået. Endvidere udtrykte Hennings sit had over for de Coninck ved at karakterisere Batavia-handelen som ubegribeligt dumt arrangeret. I samme forbindelse noterede Hennings sig rygtet om de Conincks skyld i begivenhederne, som førte frem til Slaget på

Rheden, omend han dog viste forståelse for sammenhængen med konvojpolitikken⁴⁹. Heller ikke Peschier eller Schimmelmans veg tilbage for at tale ufordelagtigt om de Coninck. For Schimmelmans vedkommende har syndeboekseffekten været gældende. Schimmelmans havde været blandt de ivrigste fortalere for konvojpolitikken, som havde resulteret i det forsmædelige nederlag den 2. april⁵⁰, så han lod sine handlinger retfærdiggøre ved at lade initiativtagerne, købmændene, få det grundliggende ansvar. For Peschier derimod var det utvivlsomt den gamle sag fra 1782, der nagede ham. Netop i en tid, hvor købmændene skulle omstille sig fra krigs- til fredskonjunkturer, havde det ikke været rart at få sin soliditet draget i tvivl.

De handelsmæssige hensyn havde vel nok betinget Slaget på Rheden, men valget af konvojpolitikken og ansvaret herfor havde udelukkende ligget hos magthaverne. De Coninck var i forvejen en misundt person på grund af sin rigdom, så derfor har det været belejligt for magthaverne at fralægge sig skyld og ansvar og tildele ham det.

De Conincks forsyning af fjenden i 1807

Under englændernes belejring af København i 1807 opstod der en konkret sag, hvori man kunne anklage de Coninck og give ham straffen. Under belejringen oplevede befolkningen i såvel Nordsjælland som i København i særdeleshed krigens tyngde. En af årsagerne var den rådvildhed, der fulgte af, at de, som havde myndigheden, ikke var på krigsskuepladsen. Kronprinsen opholdt sig i Holsten med hæren, for hvilken han var den øverstkommanderende. Udenrigsministeren Chr. Bernstorff var med ham. Derfor måtte alle forhandlinger med de invaderende englændere foregå med den bemyndigede general i København. Han mente sig imidlertid ikke i besiddelse af den fulde myndighed for området, hvorfor han ikke ville ændre de myndighedstilladelser, som kronprinsen havde givet inden de engelske troppers landgang. Denne holdning var måske lige så meget et resultat af hans forventning om snarlig undsætning, og derfor lod han sig sandsynligvis irritere, da de Coninck og et par andre nordsjællandske godsejere informerede ham om tingenes tilstand i Nordsjælland, hvor de af nød havde indledt et vist samarbejde med englænderne. Den engelske general havde udstedt et dokument til de Coninck og de to andre, ifølge hvilket de beordredes til at varetage de engelske troppers rekvisitioner og opretholde ro og orden i deres respektive områder. Om nødvendigt kunne de for at sætte magt bag agt gøre regning på engelsk militær bistand⁵¹. Da hele egnens økonomi beroede på høsten – ikke blot umiddelbart, men også på længere sigt – så var det i alles interesse, at høsten blev bragt forsvarligt i hus. Der

Den kritiske holdning til Frédéric de Coninck kommer klart til udtryk på denne vignette udsendt 1814 og kort efter i en anden bogudgivelse beskrevet således: »... viser de Coninck indtagende sin vin i et stort og prægtigt bibliotek med ryggen vendt mod bøgerne, mens en tjener kommer ind med en eller anden ret i hånden. Et par uhyre fede-svin forlyster sig i det samme rum med at rode i det affald, der ligger spredt over gulvet.«

Efter Frédéric de Coninck og Dronninggård, 1987, s. 108.

er jo netop her tale om et tidspunkt, hvor handelen var afmattet efter den florissante periode, og de Coninck havde derfor i høj grad en interesse i at opretholde ro og orden på sit gods⁵². Ved samarbejdet med englænderne kunne han klage over de engelske soldaters overgreb på befolkningen til den engelske general, som videre varetog den behørig afstraffelse af sine soldater. Disse tiltag afhjalp en begyndende forvirring i det besatte område i Nordsjælland.

Efter nederlaget anlagde Det danske Kancelli en sag mod de Coninck og de to andre. Deres fælles henvendelse til den danske general med det mål enten at få sendt de myndige embedsmænd ud eller selv få bemyndigelse til at varetage lokaladministrationen havde efterladt nogle akter i kancelliet. Mange sager blev taget op og gjort til genstand for den største strenghed, men specielt denne sag havde kancelliets bevågenhed, idet der blev tale om en påstand om forbrydelse af liv og boeslod⁵³.

Flere forhold gør, at man kan betvivle sagens alvor: Før det første var *frivillig* bistand til fjenden en betingelse for en dom, der lød på forbrudelse af liv og boeslod, og eftersom den engelske general havde udsendt en truende proklamation, så kan man ikke tale om frivillighed. For det andet var den gruppe mænd, som forfattede kommissionsrapporten, identisk med den gruppe, der pådømte sagen i første omgang og frifandt de tre tiltalte. Yderligere havde rapportforfatterne alle forbindelse til Højesteret⁵⁴, hvortil Det danske Kancelli appellerede sagen efter frifindelsen ved kommissionsdomstolen. Man havde altså fra kancelliets side sikret sig et forløb i sagen, således at kommissionens resultat blev bedømt af dens egne medlemmer – dog med en formel tiltale – og videre kunne man være sikker på, at Højesteret ville acceptere sagen som fremstillet i rapporten. Men i visse kredse var de tre stemplet som landsforrædere, og sagen blev offentligt drøftet i dagbladene efter kapitulationen⁵⁵. København havde oplevet et tre døgns langt bombardement, – måske fordi de Coninck og hans to kolleger havde hjulpet fjenden med at fremskaffe forsyninger til tropperne.

I modsætning til denne ret umiddelbare opfattelse af sagen kunne der anlægges et mere perspektiveret syn på den: De politiske ledere anså sikkert nok de tres handlinger for at være forræderiske, men en domfældelse med straf ville erklære dem selv for skyldige, fordi argumentet netop var, at lokaladministrationen ikke fungerede på grund af den stejle holdning i kancelliet. Magthaverne ville selv have været dømt, hvis de Coninck blev dømt, derfor var de interesserede i at få sagen pådømt og de Coninck frifundet, hvilket lod sig gøre ved en planlagt retssag⁵⁶. Og måske var han en ekstra god person at gøre det ved: Han var kendt, så sagen ville få offentlighedens opmærksomhed. Og i øvrigt undte de politiske ledere ham nok denne dukkert – af misundelse. I sidste ende tilbød man ham landets højeste orden – Storkorset –, men da var de Coninck en sygdomssvækket mand med sin værdighed i behold, så han afslog tilbuddet⁵⁷.

Med Napoleonskrigenes begyndelse var indtjeningsmulighederne for de Conincks handelshus afmattet, og han helligede sig sit gods Dronninggård, medens hans sønner videreførte handelshusets virksomhed⁵⁸. Som 65-årig forretningsmand kunne han ikke lade godsets drift forstyrre uden at søge krigsbyrderne formindsket, og som den pragmatiker han var – og altid havde været –, søgte han at få det bedste ud af situationen. Men sagen kom belejligt for såvel magthaverne som københavnersamfundet: For det første havde denne købmand drevet privatvirksomhed – måske på statens bekostning – i Generalmagasinkontoret. For det andet havde han arbejdet ihærdigt for at begrænse det stolte Asiatisk Kompagnis monopol for selv at tje-

ne stort på de hidtil lukkede markeder i Ostindien. For det tredje havde han profiteret på krigskonjunkturerne ved kursspekulationer formodentlig til skade for det øvrige samfund, som havde oplevet omfattende fallitter, samtidig med, at han, de Coninck, havde tjent så styrtende, at han efter krigen kunne investere i det pompøse Dronninggård, som han nu – for det fjerde – syntes at have søgt at forskåne for krigsbyrderne på bekostning af sikkerheden for tusinder af indbyggere i København. Man trængte til et opgør med denne mand.

Profitmager eller forretningsmand?

For at kunne vurdere om Frederic de Coninck var profitmager eller forretningsmand har det været nødvendigt at behandle hans forhold til det samfund og den tid, han levede i, – og alligevel må der yderligere overvejelser til, før valget af det rette prædikat kan gøres.

I hans samtid var der ingen tvivl om, at denne hollænder skulle betragtes som profitmager. Man kunne blot tage hans køb af Dronninggård i 1783. Dette var det år, hvor et utal af andre handelshuse – også de gamle, velestimerede – måtte søge kongelige subsidier, fordi de var ved at gå neddem. Netop det år havde denne opkomling, de Coninck, demonstreret sin rigdom. Men allerede forinden dette boligkøb havde københavnersamfundet haft øjnene åbne for hollænderen. Ved hans ankomst til landet havde han tilladt sig at springe fra en stilling i Asiatisk Kompagni, som blandt andre kompagniets mægtige overhoved, A. G. Moltke, havde tilbudt ham. I 1768 havde Moltke ikke mere indflydelse på statsledelsen. Det havde derimod A. P. Bernstorff og H. C. Schimmelmänn, som havde stiftet bekendtskab med de Coninck og hans handelstalent under optagningerne af statslån, derfor tilbød de ham en plads i centraladministrationen. Denne plads i Generalmagasinkontoret havde muliggjort en kombination af offentlig og privat virksomhed, som gav spillerum for hans købmandssind, men den nye teoretiske, erhvervspolitiske holdning havde sat de Conincks virksomhed i et negativt lys, og med Schimmelmännns død i 1782 blev der for Aug. Hennings fri bane for et opgør med den pragmatisme, som han havde stået for, – og som de Coninck endnu stod for.

Ydermere havde det københavnske samfund allerede forinden set de Coninck bondefange Asiatisk Kompagni ved først at arbejde ihærdigt for ophævelsen af monopollet på Ostindienhandelen, hvorefter han havde ladet sig vælge til meddirektør, så han des bedre kunne skabe de vilkår, som han selv på længere sigt kunne tjene på. Efter dette var man i samtiden tilbøje-

lig til at spørge, om de Coninck havde hyttet sit eget skind og tilegnet sig det overskud, som tidligere ville have tilfaldet kompagniet. Alle disse forhold omkring denne hollænder var mange i København sig bevidst. Man var i disse år imponeret over denne mand, der kom og vendte op og ned på mangt og meget, – men også forarget, netop fordi han var en af disse fremmede, som på ingen måde passede ind i den herskende nationalopfattelse⁵⁹.

De Coninck opfattede sig selv som dansker, fordi det var i Danmark, han levede og drev sin virksomhed, – og der blev han rig! Han betragtede Danmark som sit fædreland ud fra et verdensborgersynspunkt, men netop i 1770erne var der brydninger i ideologien omkring fædrelandsbegrebet. Guldberg og Hennings havde deres på det tørre, hvorimod en mand som de Coninck faldt helt udenfor. Verdensborgeropfattelsen var forældet, og han kunne ikke på nogen måde mere opfattes som dansker, og des mere uacceptabelt blev hans profiteren på en statsinstitution som Generalmagasinkontoret og hans plejen af egne interesser i Asiatisk Kompagni. Som hollænder – altså fremmed – havde han ingen berettigelse hertil, mente man i samtiden. Så da det i 1783 blev øjensynligt, hvor meget denne opkomling havde profiteret af det danske samfund og konjunkturerne, var man ikke sen til at forarges højlydt over de Coninck –, og det blev ikke bedre af, at så mange rigtige dannemænd måtte se en truende fallit i øjnene.

Som født i Pinneberg var Hennings holstener, så for så vidt passede han nok ind i helstatsopfattelsen, men hans tyskkulturelle orientering satte hans nationale tilhørsforhold i et vist perspektiv i Guldbergtidens samfund, hvor dansk forherligedes. Derfor var det belejligt for Hennings at kunne samle offentlighedens opmærksomhed imod en person, hvis nationale tilhørsforhold i hvert fald var indlysende diskutabelt, når det var et fødestedskriterium, der var afgørende. Hennings brugte den herskende fjendtlighed overfor alt ikke-dansk i sit korstog imod pragmatismen, som i 1782 havde kostet ham hans formue ved fredsslutningen efter Den amerikanske Frihedskrig. Det program for skabelsen af en national selvforståelse, som magthaverne i 1776 havde igangsat med indfødsretten og med et tilhørende opdragelsesprogram, indebar også nationale højtideligheder efter nederlagene både i 1801 og 1807. Også her faldt de Coninck helt udenfor, og han var derfor et let offer for beskyldningerne om ansvarlighed for de begivenheder, der førte til Slaget på Rheden den 2. april 1801. Men først i 1807 fandt man en passende lejlighed til et opgør med denne gøgeunge: Endelig havde det danske samfund et konkret søgsmål. Der var ingen tvivl om, at

magthaverne betragtede de Coninck som skyldig, men de indså konsekvenserne for sig selv af en dom.

Det er dette datidens syn på de Coninck som en profitmager, som har sat sig spor i den nutidige opfattelse af storkøbmanden. Den fremkalder en skeptisk holdning overfor hans virksomheds moralsk berettigede grundlag, hvilket egentlig er uden grund, hvis man bedømmer de Conincks virksomhed ud fra, hvad man ellers accepterede i hans samtid. Hans virksomhed i Generalmagasinkontoret modsvarede i rig udstrækning af, hvad H. C. Schimmelmänn foretog sig med statens kasse som grundlag for sine – personlige – forretninger. Det moralsk berettigede i, at de Coninck på den ene side varetog indretningen af Ostindienhandelen for private og på den anden side deltog i den, kan nok også diskuteres, som man gjorde det i samtiden. Men det var måske mere et resultat af udviklingen i kompagniet, at de borgerlige aktionærer fik større magt i kompagniet på bekostning af de adeliges indflydelse. Og diskussionen var utvivlsomt helt uundgåelig. Det var måske blot et tilfælde, at det lige var den engelsk fødte Brown og den hollandsk fødte de Coninck, der blev de første kompagnidirektører, der ville deltage i privathandelen. Eller det var måske den dynamik, der drev dem, som også havde givet dem mod til at søge væk fra deres fødeland.

Også beskyldningerne imod de Coninck i 1783 er blevet perspektiveret af eftertiden, idet man har fået et større kendskab til de faktorer, som har indflydelse på aktiemarkedet og dets kurser. Når man i øvrigt har set, hvordan de Coninck skabte sig sine handelsvilkår – eksempelvis på Ostindien –, så er det utænkeligt, at han ville søge at miskreditere dansk økonomi i udlandet. Desuden var mange af de semistatslige foretagender, som magthaverne igangsatte under kolonikrigene og den amerikanske frihedskrig, i sig selv trusler mod den danske statskasse og investorernes økonomi, fordi man ikke gjorde sig deres midlertidige karakter bevidst. Og da en af konkurrenterne netop var Holland, som efter krigene søgte at tilbageerobre sine markeder, var de Coninck en oplagt syndebuk for fredskrisens følger. De Coninck havde haft forståelse for de forringede muligheder ved en fredsslutning i 1782 og sørgede for at tilpasse sin virksomhed til de givne konjunkturer. Og dette var klogt, selvom man ikke kan frikende ham for at have profiteret af kursspekulationer.

I sidste ende kan det være svært at finde et argument, der perspektiverer Batavia-handelen så meget, at man kan undlade at kalde de Coninck for profitmager, – mest fordi han formodentlig selv vidste, at der her – i stor stil – blev drevet hasard med landets neutralitet og sikkerhed.

Begrebet profitmager må jo netop defineres som en hensynsløs udnyttel-

se af de indenlandske og internationale konjunkturer for at opnå en økonomisk fortjeneste. Danmarks neutrale stilling i storpolitikken var ikke den værst tænkelige baggrund for de Conincks handelstalent. Den gav ham en chance for at ride med på de internationale konjunkturer, uden at man ud fra en nutidig betragtning kan lægge ham mange af markedets reaktioner til last. Først efter A. P. Bernstorffs død i 1797, da den politiske ledelse stod svag overfor de umiddelbare handelspolitiske ønsker, og da den manglede forståelse for langtidsperspektiverne i en konvojpolitik, – først da blev det muligt for de Coninck at profitere uden hensyntagen til konsekvenserne for landets sikkerhed. Han gjorde det – og tjente godt på det. Nok berettiger disse begivenheder nutiden til at karakterisere de Coninck som profitmager, men det skyldes lige så meget den svage politiske ledelse. Det er denne sag – om nogen –, der kaster et beskæmmende lys over de Coninck, for der var i 1807 ingen rimelig begrundelse for forræderisagen med påstand om en så hård straf som forbrydelse af liv og boeslod.

I 1807 kulminerede københavnersamfundets frustration over de Coninck. Man var forarget og imponeret. Han var kommet til landet i 1763 uden en skilling på lommen og kunne 20 år senere søge ind i pragtfulde omgivelser på et af de nordsjællandske godser, medens andre måtte spænde livremmen ind. Også de Coninck havde været på fallittens rand på et tidspunkt, men hvornår vides ikke. Vi ved, at det lykkedes de Coninck med sine forbindelser til de politiske ledere og til det hollandske pengemarked at drive en blomstrende forretning i en florissant periode. Men denne forretning var et resultat af slid og arbejde i generalforsamlinger, kommissioner og direktioner, hvor det ikke altid var lige velset, at en ung og fremmed mand anviste vejen. Med tiden blev han markedsautoriteten, som man fulgte, – for man havde jo set, hvordan han havde succes. Han havde et overblik over handelsmarkedet. Han havde forbindelser rundt omkring i verden, som kunne orientere ham om mulighederne. Og det væsentligste: Han havde en international anerkendelse, som lod ham komme i betragtning, hvor der var tale om store entrepriser. Det var denne anerkendelse, som bragte ham til at afslutte den vovelige Batavia-handel, som kostede ham de danske politiske ledes tillid, og som foranledigede, at englænderne satte spørgsmålstegn ved Danmarks status. Man var imponeret og forarget.

Noter og henvisninger

Artiklen er skrevet på grundlag af forfatterens speciale ved Historisk Institut, Aarhus Universitet: Profitmager eller forretningsmand? Den hollandskfødte storkøbmand Frederic de Conincks rolle i det danske samfund og hans betydning for den florissante periodes handel, 1985. Der henvises generelt til denne og til litteraturlisten heri.

1. Ole Feldbæk i Gyldendals Danmarkshistorie IV, 1982, s. 68-145, s. 195-227, s. 253-310 (Feldbæk, 1982).
2. Der er her tale om to sager: Den ene retssag fra 1789 drejer sig om en handelsekspedition, som endte i den rene fiasko, måske fordi en ung usagkyndig handelsmand, Chr. Uhrbroch, tog ledelsen som påstået befuldmægtiget. Den anden sag var en injuriersag, som fire direktører i Asiatic Kompagni anlagde mod de Coninck i 1790.
3. Frederic de Coninck, brev af 21. juli 1807, i Personalhistorisk Tidsskrift 5 rk., III, 1906, s. 94-96 (Selvbiografien).
4. Rigsarkivet (RA), Kommercekollegiets arkiv (kom.kol.) nr. 389 og 884, s. 1738-71. Forskelligt vedk. Generalmagasinet (GM).
5. Et brev fra A. P. Bernstorff til onklen J. H. E. Bernstorff i september 1768 tydede på, at administrationen havde fuld tillid til specielt de Coninck og hans evner. Aage Friis: Bernstorffske papirer i tiden 1732-1835, I, 1904-13, s. 540-41. Camillus Nyrop: Niels Lunde Reiersen. 1986, s. 213-15 (Nyrop).
6. Diskussion om GM i H. Chr. Johansen: Carl August Struensee. Reformer or Traditionalist?, Scandinavian Economic Review, XVII, 1969, s. 186 (Johansen). Ingelise Thueslev: Generalmagasinet. Upubliceret speciale. Københavns Universitet, 1969 (Thueslev).
7. Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk centraladministration i tiden indtil 1848, 1982, s. 146.
8. Johansen, s. 180, s. 184, s. 192, og s. 195.
9. Thueslev fremførte denne formodning, hvilket må vurderes som sandsynlig på grund af erhvervs politikens nye grundsætninger. Thueslev, s. 38.
10. Samme, s. 40.
11. Thueslev, s. 44. Reiersen var blevet udnævnt til meddirektør, ligesom også C. F. Trant fik et sådant embede. Han var kommitteret i Kommercekollegiet og gift med Reiersens kusine. På den måde stod han nærmere de Coninck og Reiersen end Hennings, som fik en del tilsynsområder under magasinets drift i december 1776. Dansk biografisk leksikon (DBL) 2. udg. 226 og Jens Olav Bro Jørgensen i Industriens historie i Danmark II, 1943, s. 135 (Bro Jørgensen).
12. Thueslev, s. 47-48.
13. Bro Jørgensen, s. 135 og DBL 3.
14. Nyrop, s. 159 og Thueslev, s. 103, note 2.
15. Nyrop, s. 160-61 og s. 222.
16. Firmaet de Coninck & Reiersen eksisterede med sikkerhed fra december 1778 og ophævedes 1790 efter en omfattende retssag i 1789, som havde kompromitteret dets anseelse såvel indenlands som udenlands. Se note 2.
17. Selvbiografien s. 98.
18. Det kongelige Bibliotek, Håndskriftsafdelingen, Uldalls samling, no. 134 (KB, Uldall, s. 134), kopi af brev af 26. november 1782 fra Hennings til de Coninck.
19. A. G. Moltke var kompagniets præsæs og den person, som havde størst indflydelse på statsledelsen under kong Frederik V. Han blev tilsidesat ved kong Christian VII's tiltræden i 1766. Aage Rasch og Poul Peter Sveistrup: Asiatic Kompagni i den florissante periode 1772-1792, 1948, s. 14 (Rasch & Sveistrup).
20. Samme s. 19, s. 21, s. 37 og s. 40 og Nyrop s. 228.
21. Selvbiografien s. 96-97.

22. Selvbiografien s. 92 og s. 97.
23. Nyrop s. 236. De Coninck samarbejdede her med Reiersen, Brown og Carl Heinrich Thalbitzer om udsendelse af skibet »Grev Bernstorff«. Det gav anledning til den modvind, som han og Brown kom i, da de plejede dobbeltinteresser.
24. Rasch & Sveistrup s. 11, s. 28.
25. De stridende parter i kompagniet fremførte bl.a. deres synspunkter i en række privat publicerede småskrifter. For disses vedkommende henvises til litteraturliste og noter i specialet (på Erhvervsarkivet).
26. Det var kompagniets personale, der skulle tjene privatekspeditionerne i de lokale etableringer. Nyrop s. 234-35. De syv var kaptajn Elphinston, købmand Fabritius og købmand Brown som havde forbindelser til den gamle direktion. Desuden valgtes købmand Ryberg, brigader William Halting og de Coninck, som var nye, men tillige oppositionelle. Endelig valgtes P. Hoppe, som tit indtog særstandpunkter og rejste spørgsmålet om det betimelige i, at kompagnidirektører selv deltog i privathandelen på Ostindien.
27. Ifølge konventionens paragraf 16. skulle revisorerens rapport forelægges direktionen senest den 11. september, og i løbet af det følgende år skulle revisionsforretningen afsluttes med udstedelsen af skadesløshedskvitteringer, som skulle fremlægges på Generalforsamlingen senest den 11. september (her i 1776). I 1775 var der altså tale om en proceduremæssig fejl fra revisorerens side ved, at revisorerne først var færdige med deres rapport den 13. september og ikke søgte at afklare spørgsmål med direktionen inden fremlæggelsen på generalforsamlingen.
28. Nyrop s. 251.
29. Dette var for så vidt en linie, som direktionen selv havde skabt, da den ved trykningen af sit svar på revisionsrapporten havde ladet denne rapport trykke på den modstående side af besvarelsen. Denne fremgangsmåde – for at imødegå rygtedannelse – skyldtes, at rapporten kun var forevist enkelte aktionærer.
30. Rasch & Sveistrup s. 77-78.
31. Rasch & Sveistrup s. 78-79.
32. Selvbiografien s. 97-98. De Coninck anførte, at han blev vidne til et begyndende bedrageri i kompagniet, hvorfor han ønskede sin snarlige afsked. Han har nu næppe allerede på dette tidspunkt kunnet forudse den store bedragerisag i 1783, som rystede kompagniet og det københavnske købmandssamfund. Haaber, som var en af de store forbrydere, blev jo valgt, da de Coninck tog sin afsked. Der må være tale om en hukommelsesforskydning for de Coninck.
33. Allerede i 1778 lå indbetalingerne til kompagniet for varekøb på dets auktioner et godt stykke over 100.000 rdl., og i årene frem til omkring 1796 lå niveauet stort set ikke lavere end dette. I modsætning til Ryberg, som var mere forsigtig som forretningsmand, profiterede de Coninck mere på konjunkturerne. I Asiatick Kompagni stod Ryberg som fortaler for en konsolideringspolitik, hvilket også synes at kunne ses på hans opkøb på kompagniets auktioner. Rasch s. 156.
34. I »Grev Bernstorff«-sagen indbød man til deltagelse i entreprisen eksempelvis.
35. August Hennings, anonymt i Politisches Journal nebst Anzeige von Gelehrten und Andren Sachen, zweiter Band. Zwölftes Stück, December 1782, s. 566-71.
36. Korrespondancen mellem de Coninck og Hennings, se KB, Uldall, s. 134.
37. Efterretninger om den inden- og udenlandske Handel, Skibsfart, Fabrique- og Manufaktur-Væsen ... 1783 nr. 3.
38. Samme, nr. 8, s. 113-20.
39. Hans Wilhelm Ritschl, August von Hennings 1746-1826. Ein Lebensbild aus Holstein, Kopenhagen und Hamburg in bewegten Zeiten, Hamburg 1979, s. 42 og s. 49 (Ritschl).
40. De Coninck og N. L. Reiersen: Oplysninger i Anledning af et Brev om den danske Aktie-Handel, 1783 og N. L. Reiersen: Fortsættelse af Oplysninger i Anledning af et Brev om den danske Aktiehandel 1783.
41. Sveistrup: Det kongelige danske oktroyerede Vestindiske Handelsselskab 1778-1785. Historisk Tidsskrift 10. VI. 1943, s. 389.

42. Julius Schovelin: Fra den danske handels empire II. 1899-1900, s. 15 (Schovelin).
43. Aage Rasch: Niels Ryberg 1725-1804. 1964. s. 185 og s. 187. (Rasch). Aktiemarkedet var endnu i sine ungdomsår, og forståelsen for dets funktioner var mangelfuld i centraladministrationen. Først i 1790'erne søgte man at gribe regulerende ind for at imødegå problemer på aktiemarkedet.
44. En stærk kritik af H. C. Schimmelmans embedsføring gav nationaløkonomen C. N. David udtryk for. M. L. Nathanson: Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finansvæsen fra 1730 til 1830. 1833, p. 142.
45. Schovelin s. 74-75, Ritschl s. 48 og KB, Uldall, s. 134.
46. Ole Feldbæk: Dutch Batavia Trade via Copenhagen 1795-1807. A Study of Colonial Trade and Neutrality. The Scandinavian Economy History Review, XXI, 1973, s. 43-75.
47. Samme, s. 56-57, s. 60 og s. 66. »Rendsborg« blev opbragt den 9. juli 1798, og selvom grev Wedel-Jarlsberg i London blev beordret til at påtale sagen, rejste de Coninck selv til England for at pleje sine interesser.
48. Hennings: Einige Gedanken über die Bedeckung neutraler Handelsschiffe, gegen die Behauptungen des Obrichters Sir W. Schott in London, Altona, 1800, s. 237.
49. August Hennings' Dagbog under hans ophold i København 1802, Danske Magazin 7. række bind I, s. 197-98.
50. Feldbæk, 1982, s. 282-86.
51. J. v. Ræder, Danmark Krigs- og Politiske Historie, bind I, 1845-52, s. 498 (Ræder). Et landeværn var samlet og parat til undsætning, hvilket fremførtes som argument i Johan Martin Schönheyders skrift Procedure for Commissionen, samt Dommene og nogle Bilage i sagen, anlagt paa Justitiens Vegne, imod de Herrer Greve Schulin, Etatsraad de Coninck og sognepræsten Rønne, 1809, s. 59, s. 181, s. 188 (Procedure for Commissionen).
52. Dette var en væsentlig bevæggrund for de Coninck, hvilket ses af hans korrespondance med blandt andre svogeren Paulin Philipe H. de Jonquieres. RA, Manuskriptsamlingen. Alfred Goods samlinger vedr. slægten Coninck I.
53. Anders Sandøe Ørsted: Af mit livs og min tids historie, bind III, 1855, s. 355-56 og s. 364 (Ørsted). Procedure for Commissionen s. 2, s. 52, s. 60, s. 61, s. 72, s. 81, s. 187.
54. Ræder, s. 486.
55. Berlingske Tidende i dagene omkring den 13. september 1807 og Ræder, s. 490.
56. Denne opfattelse gav Ørsted udtryk for. Ørsted, s. 369-70.
57. Eiler Nystrøm: Pengefyrster og storhandelsmænd, Frederic de Coninck, Tilskueren 1915, s. halvbind, s. 275.
58. Selvbiografien, s. 98-99. de Coninck skrev derme i juli 1807. Endnu priste han sig lykkelig, men apoplektiske anfald, som sandsynligvis skyldtes presset fra retssagen, drev ham i døden.
59. Se Ole Feldbæk: Kærlighed til fædrelandet, 1700-tallets nationale selvforståelse. Fortid og Nutid XXXI, 1984, s. 271-89.

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Af Jørgen Fink, Henrik Fode, Ib Gejl, Erik Korr Johansen, Finn H. Lauridsen og Henrik Vedel-Smith

Ligesom i Erhvervshistorisk Årbog 1985 og 1987 bringes her en oversigt over et udvalg af den nyeste erhvervshistoriske litteratur. Grundlaget for oversigten er tilgangen i 1987 til Erhvervsarkivets bibliotek. Ideelt set skulle den omfatte al erhvervshistorisk litteratur, men af praktiske grunde kan det ikke lade sig gøre, og oversigten gør derfor ikke krav på at være udtømmende.

Systematiseringen i oversigten følger stort set den erhvervsklassificering, der anvendes af Danmarks Statistik og som også benyttes ved Erhvervsarkivets brancheopdeling af indgåede arkiver. Blot er interesseorganisationerne så vidt muligt placeret under det fag eller den branche, de hører til.

Landbrug, gartneri, skovbrug og fiskeri

Blandt de væsentligste udgivelser inden for den landbrugshistoriske litteratur i 1987 hører et par værker, der mere bredt analyserer rammerne for og strukturen i landbrugserhvervets udvikling.

Det bredeste synsfelt anlægges i *Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid.* (1987, 308 s. ill.). Bogen behandler de fynske landsbyers udvikling fra grundlæggelsen ca. 1000 til deres delvise opløsning under landboreformerne ca. 1800. Landbrugshistorisk er den af interesse derved, at forfatteren forklarer landsbyernes store stabilitet i perioden med en meget tæt sammenhæng mellem bebyggelsen og dyrkningssystemet. Fællesskabet mellem landsbyens gårdbrug, både med hensyn til agerdyrkning og udnyttelse af eng-, skov- og græsressourcer modvirkede driftsintensivering og andre ændringer i landbrugsstrukturen, og i samme retning trak, at såvel godsejere som statsmagt af kontrolhensyn var interesserede i stabile forhold. Hovedvægten i fremstillingen ligger i perioden 1500 til 1800, hvor en række afsnit belyser godsdriftens fremvækst, gårdbrugernes økonomiske vilkår – som fæstere eller selvejere – samt afviklingen af landsbyfællesskabet og godssystemets opløsning.

Godslandbruget er også emnet for »*Det danske Godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*«. (1987, 240 s.), skrevet af en række yngre forskere med tilknytning til Aarhus Universitet. Bogen er tænkt som inspirationskilde for at fremme den landbrugshistoriske godsforskning og indeholder efter en oversigt over godssystemets udvikling i perioden to hovedafsnit. I det første gennemgås hovedkilderne til belysning af godslandbruget, både de grupper, der findes i de bevarede godsarkiver på landsarkiverne, samt dem, der må opsøges blandt de øvrige offentlige arkivalier fra central- og lokaladministrationen. Sidste del af bogen består af 6 mindre, konkrete studier over godsdrift. Bogen har afgjort en betydelig værdi som kildevejleder og idekatalog for kommende godshistorikere.

Mens en enkelt af godssystemets studier behandler husmændenes arbejde på godserne 1780-1870, er aspekter af husmandsbrugenes udvikling i det 20. århundrede beskrevet i *Marianne Zenius (red.): Husmandskonerne fortæller*. (1987, 223 s. ill.). I bogen, der er udgivet i anledning af De danske Husmandsforeningers Husholdningsudvalgs 50-års jubilæum, beretter 15 husmandskoner om livsvilkår på husmandsbrug i dette århundrede. Man kommer i disse erindringer tæt ind på det nøjsomme hverdagsliv, præget af hårdt arbejde og få penge, som var vilkårene for de økonomisk dårligst stillede landbrugere. På det punkt giver de uden tvivl et repræsentativt billede af »husmandslivet, som det var engang«, men man må blot gøre sig klart, at der blandt bidragsyderne ikke findes koner fra de mange nedlagte husmandsbrug. Især for efterkrigsårene ville de måske være mere typiske repræsentanter for de mindre landbrug.

En anden side af de seneste 50 års landbrugsudvikling er emnet for *K. Birch (red.): Glimt af landbrugets nyere historie 1930-1982*. (1987, 336 s. ill.). Bogen, hvis udtalte formål er en erhvervsøkonomisk beskrivelse af dansk landbrugs vilkår, har først og fremmest karakter af en kildesamling med korte forbindende tekster. Bag udgivelsen står Landbrugets Fællesorganisation af 1966, der er en fortsættelse af LS-bevægelsen (Landbrugernes Sammenslutning) fra 1930'erne. Langt den overvejende del af teksterne er citater fra LS' og LFOs egen organisationsvirksomhed, suppleret med statistiske oplysninger samt citater og kritiske kommentarer vedr. landbrugets øvrige organisationer. Bogen er således især væsentlig som udtryk for LS-bevægelsens selvforståelse.

LS-bevægelsens indflydelse på lokalt plan er også berørt i *Chr. P. Fogtmann: Til landbrugets tarv. Landboforeningen Nordthy 1887 – 29. juni 1987*. (1987, 127 s. ill.). Bogens første halvdel beretter kronologisk om landboforeningens oprettelse og virke og de fagligt-politiske stridigheder i organisationen

såvel i 1930'erne som i de seneste årtier, mens resten tematisk behandler det faglige organisationsarbejde og dets resultater, herunder samarbejdet med husmandsforeningerne. Særligt dybtborende er behandlingen ikke, men som oversigt over det lokale landbrugs udvikling og organisationens bidrag hertil hører den til de bedre af slagsen. I modsætning hertil står 75-års jubilæumsskriftet: *Århus Amts Husmandsforeninger* (1987, 24 s. ill.), der blot indeholder særdeles kortfattede oplysninger – fortrinsvis i form af persondata eller korte stikord fra bevarede forhandlingsprotokoller – om amtsorganisationen og de tilhørende foreninger.

Til landbrugshistoriens udgivelser hører endvidere et par mindre publikationer om kartoffelens dyrkningshistorie i Danmark. Mindst i omfang og interesse er det lille museumskatalog: *Den forædlede vilde. Kartofflens Historie* (1987, 26 s. ill.), der i et par korte afsnit opridser dyrkning, forædling og industriel udnyttelse af kartofflen siden indførelsen i 1760'erne. Jubilæumsskriftet *Slaugs Herred og Omegns kartoffelsektion 1937-1987* (1987, 40 s. ill.) behandler kartoffelavlernes organisationshistorie fra et af dyrkningens jyske kerneområder. Kortfattet berettes om baggrunden for sektionens oprettelse efter tredivernes krise, om fremavl og sygdomsbekæmpelse som forudsætning for eksport af læggekartofler, og man får et indblik i de meget skiftende vilkår for denne dyrkningsgren.

I *Dansk Champignondyrkerforening. Jubilæumsskrift 31. oktober 1935-1985* (1985, 23 s. ill.) gives der på lignende vis en oversigt over udviklingen af champignon-dyrkningen i gartnerierhvervet. Denne blev taget op i slutningen af 1920'erne, og det lille skrift kommer faktisk trods det beskedne omfang rimeligt rundt omkring nogle væsentlige emner i produktionsudviklingen (dyrkningsmetode, forædling, eksport, kontakt til forbrugerne).

I gartneriet som i landbruget har medhjælpernes faglige organisationer haft svært ved at vinde indpas. Beretningen om de vanskeligheder og konflikter, som denne kamp medførte, er et fremhævet tema i *Gartnerernes fagforening Århus 1917-1987* (1987, 44 s. ill.). I tredivernes kriseår var Dansk Gartnerforbund opløsningen nær, og både forbundet og Århusafdelingen var tilmed i mellemkrigsårene ramt af visse lederes letsindige omgang med betroede midler. En væsentlig del af bogen udgøres af korte interview med nogle tidligere medlemmer samt foreningens nuværende ledere.

Det ældre skovbrugs personalhistorie er emnet for *Svend Balslev: Danske Forstkandidater 1786-1860. Danske Forstkandidaters Forening*. (1986, 205 s. ill.). Bogen bringer efter en 20 siders indledning om forstkandidatuddannelsen i perioden biografiske oplysninger om de ca. 475 forstkandidater, der i disse år tog eksamen i Danmark og Hertugdømmerne. Bogen er en faglig stat,

der udgives i forlængelse af foreningens tilsvarende stater over forstkandidater 1861-1982. Den bygger på selvstændige arkivstudier samt Roepstorffs noget mindre omfattende arbejde over forstkandidater 1798 ff. fra omkring århundredskiftet, og oplysningerne heri er – med undtagelse af »forældredata« – generelt fyldigere end i Roepstorffs bog. Bogen afsluttes med læreroversigter samt dimittendlister og er et særdeles nyttigt biografisk hjælpemiddel ved studier i det danske skovvæsen i det 19. århundrede.

Om et af de nyere skovbrug på den tidligere jyske hede handler *Velling Plantage 1887-1987*. (1987, 74 s. ill.). Bogen består for hovedpartens vedkommende af en historisk oversigt, skrevet 1969 af lokalhistorikeren J. I. Bøgner, hvortil er føjet nogle få sider om den nyeste udvikling i plantagen, der ligger 5 km øst for Ringkøbing. Fremstillingen er rent beskrivende med hovedvægt på plantagens oprettelse og udvikling i de første årtier. I korte afsnit fortælles om udvidelser, planteskole og hugst, dyreliv samt om økonomien i nogle udvalgte år. Gengivelse af vedtægter, regnskaber og personaleoversigter udgør en uforholdsmæssig stor del af bogen, hvis kortgengivelser i øvrigt må fremhæves.

I anledning af Dansk Fiskeriforenings 100-års jubilæum er udgivet *H. Hecht og T. A. Vestergård (red.): Portrætter af dansk fiskeri. Dansk Fiskeriforening 1887-1987*. (1987, 166 s. ill.). Bogen indledes med et ret kortfattet afsnit om foreningens udvikling. Den var i tiden frem til 1913 domineret af ikke-fiskere (se Erhvervshistorisk Årbog 1983), men blev derefter overtaget som disses interesseorganisation. Udviklingen af Nordsøfiskeriet medførte i 1934 en sprængning af foreningen, idet vestkystfiskerne dannede deres egen organisation, Dansk Havfiskeriforening. Foreningens arbejde såvel i 1930'erne som i efterkrigsårene har været domineret af problemer omkring eksport samt – i stigende grad – fangstreguleringer. Baggrunden for disse og for fiskeriets udvikling i perioden belyses også kortfattet – i et følgende oplysende kronologisk afsnit om fangster og fangstmetoder. Disse temaer er sammen med de økonomiske forhold også hovedindholdet i bogens hoveddel, der omfatter 14 »fiskertypeportrætter«, af forskellige områders fiskeres erindringer, nedskrevet med udgangspunkt i målrettede interviews, optaget til anledningen af fiskerimuseernes etnologer. Man får her et livfuldt indblik i livsvilkår, erhvervsudvikling og fiskernes sociale miljø, men naturligvis med de kildemæssige begrænsninger som mundtlige erindringsberetninger har.

Om en særlig gruppe af vestkystfiskerne handler *A. Hjort Rasmussen: Vi er alle mennesker ... Vorupør Fiskercompagni og dets virke i 100 år*. (1987, 96 s. ill.). Bogen er en grundig, velunderbygget fremstilling af det indremissionske fi-

Øvelse med redningsbåden på stranden ved Vorupør. Illustration fra »Vi er alle mennesker ...«

skerkollektiv på Thys vestkyst, der blev foregangsmænd på en lang række områder af Vestkystfiskeriet. Den giver et godt indblik i fiskernes stædige kamp for udviklingen af bedre fangstmetoder og mindre farlige arbejds-vilkår.

Dannelsen af Fiskercompagniet og senere af dansk fiskeris første andels-fiskeeksportforening med de problemer, som det økonomiske fællesskab bragte med sig, står i centrum i bogen, men beskrevet er også bl.a. de åre-lange diskussioner med de centrale fiskerimyndigheder omkring rednings-bådenes udformning og anvendelighed, der præcis leder tanken hen på vo-re dages RF-2-skandale. Bogen behandler mest indgående den første halv-del af perioden og bærer præg af den trænedede etnologs evne til at se kom-pagniets indremissionske vækkelse, fiskermiljøet og erhvervsudviklingen i sammenhæng.

Fremstillingsvirksomhed

En generel analyse af Ålborgs industrihistorie med inddragelse af alle in-dustribrancher giver *Henning Bender* i *Ålborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Ålborgs Historie bd. 4.* (1987, 519 s. ill.). Forfatteren giver en grundig og omfattende redegørelse for byens industrielle udvikling, der ses i sam-

menhæng med landets generelle erhvervshistoriske og -politiske hovedlinier og sammenlignes med forholdene i andre større provinsbyer. Bogen bygger på et omfattende primært kildemateriale, hentet såvel i lokale og centrale myndighedsarkiver som i lokalt indsamlede virksomhedsarkiver. Byens industrialisering er beskrevet i tre hoveddele 1735-1835, 1835-85 og 1885-1940, der hver især indeholder afsnit om baggrundsfaktorer, de enkelte industribranchers udvikling og sammenfattende konklusioner, og i bogen diskuteres årsagerne til Ålborgs relative tilbagegang blandt landets store provinsbyer. Værket er således på mange områder perspektivrigt, og megen inspiration for andre »byindustrihistorier« kan hentes heri.

En vigtig side af næringsmiddelindustriens udvikling er skildret i *Erik Helmer Pedersen m.fl.: Danske Slagterier 1887-1987. De første hundrede år.* (1987, 320 s. ill.). Bogen skal angiveligt »udvide og komplettere« tidligere jubilæumsbøger fra 1937 og 1962 af A. Axelsen Drejer. Indholdet falder af den grund i to uafhængige dele, idet Jacob Jensen og Flemming Just først skildrer oprettelsen af det første andelsslagteri i Horsens samt slagteriudviklingen indtil 1914, mens Helmer Petersen i bogens hoveddel analyserer udviklingen fra 1962 til 1987. Omtalen af perioden 1914-62 er begrænset til et kort afsnit om Horsens-slagteriets udvikling samt til en række fyldige »udviklingsbilledtekster« til de i øvrigt mange gode og velvalgte fotos i hovedafsnittene. I Helmer Pedersens afsnit danner de skiftende vilkår på eksportmarkederne og EF-fællesskabet udgangspunkt for den interessante behandling af strukturændringerne i slagterbranchens virksomheder og organisationer. Man får et solidt kendskab til de økonomiske ændringers betydning for slagterier og svineproducenter, og også de ideologiske strømninger inden for andelsbevægelsen og landbrugsorganisationerne i de seneste 25 år bliver analyseret i bogen. Det mærkes, at forfatterne skriver med en solid faghistorisk ballast og specialviden.

Den anden hovedgruppe af »andelsindustrien« er repræsenteret ved et enkelt jubilæumsskrift fra et 100-års mejeri. Det er *Karl M. Sørensen: Ørsted Andelsmejeri 1886-1986.* (1986, 52 s. ill.). Om Ørsted andelsmejeri på Djursland, der efter 1964 tillige omfatter 8 tidligere selvstændige landmejerier. Den udsendte oversigt over mejeriets historie bærer præg af, at den tidlige historie gik tabt ved en brand 1926. Bogen har et noget kaleidoskopisk præg og en rodet disposition. Naturligvis kan man finde konkrete og interessante enkeltoplysninger i bogen, men sammenhæng er der ikke meget af, internt eller i forhold til det øvrige mejerivæsen. Kunne forfatterne til mejerijubilæumsskrifterne dog bare »tolde af« Claus Bjørn m.fl.s store jubilæumsskrift fra 1982 om det danske mejerivæsen, så ville meget været nået.

Møllerne på Øland – fortid og nutid af Elsebeth Nørgaard Pedersen. (Fjerritslev Avis Forlag, 1985. 107 s. ill.). *Højer Mølle – Møllen i Højer.* (2. opl. 1987, Tønder Museums skriferække, 28 s. ill.). 2 bøger om møller, der er blevet restaureret inden for de seneste år, og om den egn, møllerne ligger i. Det er henholdsvis Højer Mølle i den sønderjyske marsk og Urbakkemøllen på Øland, en tidligere nu landfast ø i Limfjorden i nærheden af Brovst. Bogen om Øland er den mest grundige af de to og beskriver ikke blot Urbakkemøllen, men også de øvrige møller på og ved øen og øens historie i store træk. En stor del af bogen er viet møllerfamiliernes vilkår fra midten af forrige århundrede til 1. Verdenskrig, da mølledriften definitivt blev indstillet på Øland.

Henning Grelle: Tobaksarbejderne gennem hundrede år. (1987, 80 s. ill.). Lederen af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, arkivar Henning Grelle har skrevet et jubilæumsskrift for det ikke længere eksisterende Tobaksarbejderforbundet. Det indgik i 1980 som en del af Nærings- og Nydelsesmiddelarbejderforbundet. Så meget mere prisværdigt er det, at der alligevel er blevet udarbejdet et festskrift. Henning Grelle opridser hovedtrækkene i tobaksindustriens og forbundets historie og illustrerer fremstillingen med fotografier og brudstykker af arbejdererindringer, som gør fremstillingen levende.

Marius – uldspinder og entreprenør. Særnummer af Vandhjulet 1986. (34 s. ill.). Marius Pedersen (1892-1985) var en selvlært fynbo, som opbyggede en forholdsvis stor entreprenørvirksomhed tildels ved hjælp af maskiner af eget fabrikat og konstruktion. Han var en mekanisk begavelse, som uden teoretisk ballast havde en betydelig indsigt i maskineri af mange slags, og det lille hefte er et mindeskrift for et menneske, som bag en bevidst dyrket ydre troskyldighed var en stor personlighed.

Vojens Tovværk i fortid og nutid af H. P. Jensen, Agerskov. (1987, 109 s. ill.). Et velskrevet og oplysende 100-års jubilæumsskrift med hovedvægten lagt på det menneskelige og socialhistoriske fremfor det økonomiske og tekniske. Virksomheden begyndte som rebslageri og blev drevet frem af en tysk rebslager fra Eckernförde, Jürgen Embcke. Han mistede sine to sønner under 1. Verdenskrig og kom aldrig over dette tab. Efter genforeningen forlod han Vojens og solgte virksomheden. Den blev overtaget af en rebslager fra Fyn, som imidlertid gik konkurs under landbrugskrisen i 1932 men ved hjælp fra firmaet Jacob Holm & Sønner lykkedes det ham at komme videre. Ved den lejlighed ændrede virksomheden karakter fra produktion til handel. I efterkrigstiden kom virksomheden ind i en betydelig ekspansion, blev omdannet til aktieselskab, genoptog produktion og fik efterhånden datter-

Entreprenør Marius Pedersen var en Ole Opfinder-type og en udpræget personlighed, hvad man næsten kan se af billedet. Illustration fra »Marius – uldspinder og entreprenør«.

selskaber. Den afspejler således i det små det danske samfund og grænse-landets udvikling i denne periode.

Skou & Madsens Eftf. ApS. Fra håndværk til elektronisk databehandling. Et københavnsk bogtrykkeri gennem 100 år 1886-1986. (1986, 47 s. ill.). Et lille bogtrykkeri, der flere gange er blevet overtaget af de ældste medarbejdere, men

er endt som et familieejet trykkeri. Størstedelen af jubilæumsskriftet udgøres af erindringer skrevet af en af de tidligere ejere, og de er meget veloplagte og fornøjelige.

Erik Dal: 150 års samarbejde. Videnskabernes Selskabs publikationer 1745-1837-1987. Et boghistorisk tilbageblik udgivet af Bianco Luno Bogtrykkeri A/S og Det kongelige danske Videnskabernes Selskab 1987. (94 s. ill.). En boghistorisk redegørelse for udviklingen i Videnskabernes Selskabs udgivers typografiske udstyr. Skønt netop disse skrifter ikke uden videre er repræsentative for danske bøger, så kaster den grundige redegørelse dog også lys over udviklingen i det typografiske fag i Danmark i de sidste 150 år.

Hans Hertel (red.): Fremad – arbejderbevægelsens forlag 1912-1987. (1987, 208 s. ill.). I bogen redegøres der dels af Hans Hertel dels af den tidligere forlagsdirektør Ib Lindén åbenhjertigt for forlaget Fremads problemfyldte tilværelse. Efter nogle stabile men forholdvis stilfærdige år i mellemkrigstiden oplevede forlaget under Lars M. Olsens ledelse en ekspansion i 50erne og ydede i disse år gennem skabelsen af Fremads Folkebibliotek sin største kulturpolitiske indsats. Men i de følgende år savnede forlaget både kapitalstyrke og opbakning fra arbejderbevægelsen, og det har i 70erne og 80erne været plaget af krise efter krise. Jubilæumsskriftet afsluttes med en komplet liste over Fremads udgivelser 1912-1986 og har dermed også værdi som opslagsværk.

Odder Avis. Jubilæumsudgave 1. okt. 1987 (36 s. avisformat ill.). Odder Avis startede som Odder Folkeblad og blev drevet som dagblad frem til 1965, men undgik bladdøden ved at blive omdannet til distriktsblad og antog samtidig sit nuværende navn. Jubilæumsnummeret rummer ikke blot en skildring af bladets, men også bidrag til byens og egnens historie.

Bogen om direktør E. J. B. Christensen – fortalt af hans medarbejdere. (1987, 71 s. ill.). Et festskrift til Ebbe J. B. Christensen, der i årene 1973 til 1987 var direktør for Gutenberghus-koncernen. Bogen består af korte bidrag fra venner, medarbejdere og forretningsforbindelser, og i selve genren ligger persondyrkelsen snublende nær, men frem af de mange spredte bidrag toner dog billedet af en personlighed, der trådte til på et kritisk tidspunkt for Gutenberghus-koncernen, og som med overblik og fantasi fik rettet koncernen op og ført den ind på en internationalisering af aktiviteten.

Perfection A/S. 100 år på det rene. (1986, 18 s. ill.). Et meget vellykket festskrift, der skildrer et familiefirmas udvikling. Stifteren var Carl D. Madсен, der i mange år var bogholder på Orlogsværftet, men ved siden af drev en række virksomheder sammen med sin schweizisk-fødte hustru. Det begyndte med fabrikation af en sæbe, der i mange år blev solgt under navnet

VARE MÆRKE

75 Øre pr. Stk. — 3 Stk. 2 Kr.

Normal-Erstatnings Toilet-Sæbe

Schweizer-Magasinet *Carl D. Madsen*
KØBENHAVN

SCHWEIZER-MAGASINET'S

Normal-Erstatnings

TOILET-SÆBE

40 % - 100 Gram - 45 Øre

Normal-Erstatnings Toilet-Sæbe

Schweizer-Magasinet *Carl D. Madsen*
KØBENHAVN

Under besættelsen blev Schweizer-Magasinet's eneste ægte normal toilet-sæbe afløst af Schweizer-Magasinet's Normal-erstatning toiletsæbe, men bortset fra det var etiketten uforandret. Illustration fra »100 år på det rene«.

»Schweizer-Magasinet's eneste ægte normal toilet-sæbe«, men virksomheden omfattede også salg af en række varer importeret fra Schweiz, en tobaksfabrik, salg af tegneserier (gennem Litteraturselskabet af 1909 A/S) og meget mere. Virksomheden blev efterhånden så omfattende, at Carl D. Madsen måtte sige sin stilling ved Orlogsværftet op. Virksomheden er blevet fortsat af en søn og en sønnesøn og har måttet specialisere sig for at

overleve og har i dag institutionsrengøring som arbejdsområde og betjener det med både produkter og service.

Det begyndte med brændevin. Falkenbergs Maskinfabrik. Fra Mekanikus Jørgensen til Faltec. (1987, 82 s. ill.). Det er historien om en virksomhed, der begyndte i Hobro i 1846 som en klejnsmedje, og som i tre generationer fremstillede mekaniske produkter efter bestilling eller i ganske små serier, først dampmaskiner senere symaskiner, kølepumper, ballepressere og meget mere. I 1960 blev virksomheden overtaget af Knud Falkenberg, der i 1946 havde etableret et maskinværksted og en gas- og vandmestervirksomhed. Han og hans søn, der indtrådte i virksomheden i 1967, har helt ændret virksomhedens karakter og indledt en storstilet produktion af metalporte på grundlag af bestemte standardtyper. Bogen giver en kortfattet fremstilling af virksomhedens udvikling, men skæmmes af for mange gentagelser.

Morten Hahn-Pedersen: Jacobsens Plads. Et Troense-værft 1848-1985. (1986, 24 s.). Kort og kontant, men meget interessant berettes om næsten 160 års skibsbyggeri på samme plads. Foruden de mange gode illustrationer er der en liste over nybygninger i perioden 1848-1920.

Med mange illustrationer, men ikke så gode som i ovennævnte bog, vises i *Foreningen af Skibs- og Baadebyggere i Danmark. 50 år 1987.* (1987, 26 s.), hvad fagets udøvere har præsenteret de sidste 50 år. Dernæst fortælles om foreningens historie, fagets uddannelse, ledende personer, faglige forhold og sidst bringes en liste over medlemmerne.

Udviklingen i dansk vindmølleindustri 1976-1986. (1987, 22 s.) er egentlig et notat, som foregriber et større forskningsprojekt. I notatet gennemgås produktudviklingen i vindmøllesektoren, og branchens udvikling behandles grundigt over fire faser. Desuden behandler notatet udviklingen fra græsrodsbevægelse til ny industriel sektor.

Med *Ager Christiansen: Fra Hvide Mølle til Scandia.* (1986, 33 s.) markeres Randersfirmaet Scandias 125 års fødselsdag. Fremstillingen er koncentreret omkring virksomhedens start, personerne involveret deri og produkterne, bl.a. en komplet liste over vognfabrikkens produktion, og mange illustrationer både af bygninger og materiel.

Dansk Køleforening 1911-1986. (1986, 229 s.). Det centrale i denne bog er genoptrykket af S. A. Andersens »Træk af dansk køleindustri og Dansk Køleforenings historie og af udviklingen af kuldens anvendelse i Danmark«, der behandler perioden 1911-1961. De sidste 25 år, 1961-1986, omhandler den industrielle udvikling inden for forskellige brancher med tilknytning til området. Bogen slutter med en række firmaportrætter og køletransportsektoren.

Preben Bengtsson: CO-Metal. Op til 75. (1987, 116 s) giver en kort historisk oversigt over organisationens udvikling, struktur og organisation. Dernæst fortælles om dagligdagen, forhandlinger og samarbejde udadtil. Det er en udmærket fremstilling, der især er koncentreret til perioden 1962-87.

Poul Dedenroth-Schou: Foreningen af håndværkere og industridrivende i Kolding 1862-1987. (1987, 43 s.). Foreningen er angiveligt oprettet som protest mod næringsloven af 1857, der først trådte i kraft 1. januar 1862. Det er naturligt; men mere interessant er det, at oprettelsen er sket som følger af en vedtagelse i kommunalbestyrelsen. Den vinkel er ikke set før – eller er den? Dedenroth-Schous bog følger nøje og detaljeret foreningens udvikling, der er parallel med så mange andre i landet, og han har på de få sider virkelig fået meget med. Som næsten overalt havde man også i Kolding kvaler med foreningens bygning, der 1985 blev solgt til kommunen.

Knud Meister: En hånd-bog om Haandværkerforeningen i Kjøbenhavn. (u.å., 48 s.). Den lille, meget smukke tryksag med fornemme billeder – de fleste i farver – præsenterer håndværkerforeningens historie, foreningens bygninger og dens arbejde i dag – alt for at hverve flere medlemmer til den hæderkronede organisation fra 1840.

Axel Vollertzen: Lyngby Haandværkerforening 1865-1985. (1985, upag.). Foreningen er Lyngbys ældste aktive forening, startet af mestre og svende i samarbejde, »fordi sammenholdet mellem arbejdsgivere og arbejdstagere simpelt hen inspirerede til dette«, men nu også og måske i højere grad en ministeriel »inspiration«, der i form af et cirkulære til hele landet anbefalede oprettelse af sådanne organisationer. Foruden almindelig foreningshistorie rummer skriftet en del om svendeproveinstitutionen, samarbejdet mellem foreningen og kommunen om Lyngby brandværn 1904-61 samt byens håndværkerpersonligheder, der præsenteres i korte biografier med en – ligeledes – kort generel beskrivelse af de enkelte fag som indledning. Bogen slutter med en lille skildring af tekstilvirksomhederne langs Mølleåen.

Palle Mørch: Industri- og håndværkerforeningen. Nykøbingensernes mødested siden 1852. (1986, 144 s.). Håndværkerforeningen i Nykøbing F. blev oprettet 1852. Ni år efter kom en særlig industriforening, og 1871 blev de to foreninger sluttet sammen. Dens ældre historie ses som en fællesnævner for foreningslivet i forrige århundrede med tiltag, der på privat initiativ supplerede det offentlige liv, men også som et åndehul – en aften i »foreningen« var for mange det eneste forbindelsesled til andre mennesker efter fyraften. En møllesten om halsen var gennem mange år »Industribygningen«, som var ældre, men som foreningen ejede fra 1904. Stor plads i det ellers udmærkede skrift er viet dette hus og de økonomiske besværligheder omkring

det. Som så mange steder blev Industri- og håndværkerforeningen det sted, hvor borgerskabet udfoldede sig i selskabeligt fællesskab, men man var heller ikke fremmed for en vis græsrodsvirksomhed (forfatterens betegnelse): arbejderboliger, hjælp ved stormfloden i 1872, støtte til arbejdsløse, opstilling af kandidater til rigsdag, borgerrepræsentation og ligningskommission og meget mere fra byens dagligliv. Alt er set på baggrund af byens almindelige udvikling, der behandles i særskilte kapitler – et særsyn i bøger af denne art. De almindelige foreningsproblemer, som kendes over alt, dukkede naturligvis efter 2. Verdenskrig også op i Nykøbing. I 1970'erne søgte man at imødegå dem med en koncentreret erhvervsrettet indsats; men let har det ikke været, og selv om noget er nået, er den store succes endnu ikke i hus.

Ole Daneved, Søren Sigaard og Kurt Risskov Sørensen: Haandværker- og industriforeningen i Odense 1857-1987. (1987, 72 s.). Foreningen blev som så mange andre ud over landet oprettet som en reaktion mod næringsloven af 1857. Allerede året efter fik den en konkurrent i Fyns stifts industriforening, og begge søgte i de første år at placere sig som interesseorganisationer – også med hver sin sygekasse. Det gik ikke – underlaget var for lille – og 1862 blev de to foreninger sammensluttet. En interessant detalje var fra de første år industriforeningens oprettelse af et industrimagasin til salg af medlemmernes produkter. Det gik heller ikke – håndværkerne protesterede, og der var i øvrigt heller ikke tilstrækkelig interesse for ideen. 1889 kom det til en splittelse på grund af uenighed om toldforholdene, og udbrydere oprettede Foreningen af 1889 for håndværk og industri, som den oprindelige forening 1894 tilsluttede sig. Resten er egentlig historien om borgerskabets Odense og dets liv, som det udfoldede sig i »sæsonen« med baller, pølsegilder, juletræer og med enkelte »oplysende« arrangementer puttet ind imellem. I al sin korthed interessant kulturhistorie. Foreningen fik sin egen bygning – Industripalæet – 1891. Den var dyr og kom gennem årene derved til at volde økonomien betydelige vanskeligheder. Efter 2. Verdenskrig svandt efterhånden med de talløse forandringer i samfundet interessen for det, foreningen kunne byde på; men den eksisterer da endnu – som lejer i Odense handelsstandsforenings ejendom.

Thorning håndværker- og borgerforening 1937 1. februar 1987. (1987, 48 s.). Foreningen fejrede sit 50 års jubilæum med dette lille uprætentiøse skrift, der hovedsagelig består af erindringer koncentreret om foreningens selskabelige og fornøjelige udfoldelser: byfester, diletantforestillinger og revyer. De mere »alvorlige« aktiviteter, hvoraf der dog har været en del: arbejde for alderdomshjem og ældreboliger, borgerliste til sognerådsvale, elforsy-

ning, flagallé, gadebelysning, hal, museum, renovation, svømmehal m.v. strejfes kun, men havde vel nok været en behandling værd.

Tønder håndværkerforening gennem 75 år. 1912-1987. Samlet af I. Haase. (1987, 51 s.). Efter forhandlingsprotokollerne en kronologisk fortælling uden kapitelopdeling. Det nationale spiller en mere end beskeden rolle. Noget aner man dog, da en udvisning i 1920 af nogle strejkeledere (med familier) udnævnes til en af de sorteste gerninger »i genforeningens historie, uden sidestykke til de mange tyske udvisninger før 1920«, ligesom også det forhold, at forhandlingsprotokollen først fra 1935 føres på dansk. I øvrigt hører erhvervsmæssige detaljer fra overgangen til Danmark til det interessanteste i den lille bog. Heller ikke forholdene under og efter besættelsen vies megen omtale. Nedsættelsen af et »udrensningsudvalg« nævnes, men ikke hvad der videre skete. Foreningen synes at have været en virkelig fagenes forening. Det erhvervs- og fagpolitiske afspejler sig meget mere i arbejdet, end tilfældet vist var i mange foreninger nord for Kongeåen. Men også i Tønder gik det dog »galt«. I løbet af 50'erne ebbede interessen ud – det sidste regulære forhandlingsreferat er fra 50års jubilæet i 1962, og resten et læg i arkivet »til indførelse i protokollen« – med fragmenter af formandsberetninger og forskellige breve »og papirer uden større sammenhæng«. Årsagen til udviklingen, der ikke er speciel for hverken tid eller område, filosoferes der ikke over. I 1979 forsøgtes en reorganisation, der synes at have bragt et vist liv tilbage i foreningen.

El- og vandforsyning

Elforsyningens tiårsoversigt 1976-85. (1987, 95 s.). Denne oversigt giver et samlet overblik over udviklingen i elforsyningssektoren i perioden 1976-85. For samme periode er der en energipolitisk kalender, der indeholder de vigtigste begivenheder af betydning for energisektoren i Danmark siden 1976. Bogen afsluttes med en ordforklaringsliste, der omfatter de væsentligste ord/begreber, der forekommer i tabeller og figurer.

Helt modsat den massive informationsmængde, som ovenstående bog var fyldt med, er *Viby El-værk 75 år. 1912-1987.* (1987, 10 s.), der med billeder anskueliggør udviklingen fra 1912 til 1987 ved at bringe tegninger af samme situation, men med en tidsforskel på ca. 75 år.

I *Bindselev Fjernvarme 1961-1986.* (1986, 27 s.), fortælles der på en grundig og omhyggelig måde om fjernvarmeværkets start og drift. Det er et traditionelt jubilæumsskrift som ikke indeholder andet, end hvad man forventer at finde.

Det samme er tilfældet med *Dansk Elforbund, afdeling 22, Vejle. 1917-1987*. (1987, 32 s.). Festskriftet er pænt og nydeligt og indeholder de oplysninger, man forventer at finde, der fortælles om forholdene for elektrikerne i Vejle, men man har glemt at fortælle om 70erne og 80erne.

Marielyst Vandværk 1936-1986. (1986, 31 s.). Hovedparten af dette skrift består af en udmærket artikel om vandværket og vandforsyningen i sommerhusområdet skrevet af civilingeniør J. M. Olsen og tidligere offentliggjort i »Vandteknik«. Desuden er der et par erindringer fra tiden omkring vandværkets etablering og en gennemgang af vandværkets historie.

Gasforsyningen Frederiksberg 125 år. 1860-1985. (1987, 35 s.), fortæller både om gassens historie, gasværkets historie og om gasværksarbejdernes byggeforening. Et godt kontant skrift, der selvfølgelig har størst interesse for lokalhistorikeren, men bogens sidste afsnit, der er et pluk fra Jytte Lyngbirks bog »Gensyn med virkeligheden«, giver et meget stemningsfuldt billede af gasværket i arbejde, et stemningsbillede der sikkert passer på mange andre gasværker.

25 års kraftpræstationer. Jubilæumsskrift udarbejdet i anledning af I/S Nordkrafts 25-års jubilæum 23. oktober 1986. (1986, 44 s.). Med mange taloplysninger for produktion beskrives de første 25 år i skriftets første halvdel. Anden halvdel omhandler i uddrag I/S Nordkrafts dagbog med de vigtigste dage i værkets historie. En meget traditionel jubilæumsbog.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Richard Willerslev: Danmarks største arbejdsplads – opførelsen af Københavns Landbefæstning 1886-93. (1986, 120 s.). Titlen er ikke tilfældig, men dækker over den kendsgerning, at det kæmpeanlæg, bogen vedrører, var en enorm offentlig kraftanstrengelse. Bag lå ikke blot de komplicerede udenrigspolitiske forhold, men hvad der her er i centrum, et kolossalt stykke entreprenørarbejde med masser af mandetimer. Entreprenørerne var en ny stand i det danske samfund, bl.a. skabt af de store mere eller mindre offentlige anlæg med jernbaner, havne m.m. De havde almindeligvis fået opgaven efter en offentlig licitation som lavestbydende. – Det er dette sidste forfatteren har kastet sig over. Hvordan fungerede DKs største arbejdsplads. Hvor kom arbejderne fra, hvad fik de i løn, hvordan var deres logi – og forplejningsforhold og meget mere. Alt er godt illustreret, og til sidst bringes to erindringer fra tdl. fæstningsarbejdere.

Bogen er i høj grad stimulerende læsning, og samtidig dokumenterer forfatteren, at der kan gøres meget mere ved det emne, for materiale er der masser af i de offentlige arkiver.

Bogen slttes af med et efterskrift af Erik Wassard, formand og stifter af Foreningen Vestvoldens Venner – Hvad blev der af »Københavns Landbefæstning?«

Willerslevs bidrag – er som altid – stimulerende læsning.

Høvlén gik – og knasten røg i splinter. Af Allan Frandsen. (1987, 70 s.). Det er Snedker- og Tømrerforbundets afd. 16 Esbjerg-Varde, der står bag dette skrift, og med stolthed konstateres det da også i bogens første sætning, at snedkersvendenes fagforening var den første i Esbjerg.

Bogen er særdeles stofmættet, og selv om den er stift kronologisk opbygget, så bliver der plads til tidstypiske og karakteristiske notitser, der i høj grad levendegør fremstillingen. . Alligevel fastholdes læseren – ikke mindst som følge af de særdeles velvalgte illustrationer, der viser gamle værksteder, arbejdspladser, fagforeningsbreve, prislistes, annoncer m.m. – Det er et fint stykke lokalhistorie, selv om forfatteren Allan Frandsen kalder sig historiker med to »kk«.

H. P. Jensen: Centralforeningen af Malermestre i Danmark 1887-1987. (1987, 59 s.). Et 100-års jubilæum kræver ofte et festskrift, så det har malerne da også lavet. Sværere har det været at få skabt et indhold. Nærværende består derfor ikke blot af en meget bred indledningsartikel, der ikke siger meget, over en ældre artikel fra Malertidende, der fortæller om et malerværksted på Holbæk Museum, hvorefter der fortsættes med biografier af formænd før der slttes med brede penselstrøj, der skal fortælle om den nye struktur hos CMD.

Bogen er nydelig – meget nydelig – men noget blivende fagligt indhold, det rummer den ikke.

Vejle Malerlaug gennem 100 år, 1887-1987. (1987, 29 s.). Mesterforeninger fejrer i disse år runde jubilæer på stribe. Ofte giver det anledning til et mere eller mindre interessant festskrift. Dette hører afgjort til sidste gruppe. På ganske få sider føres laugets historie op til i dag, og så følger afsnittet om »laugets betydelige mænd«. Dette lille skrift har svært ved at perspektivere sin egen eksistens – det bliver pluk enten fra en forhandlingsprotokol, annoncetekster, spredte avisudklip etc. Det er blevet yderst snævert, og har vel nok især til formål at fastholde navnene på dets oldermænd, og læseren bliver da også straks gjort bekendt med alle de gamle formandsnavne i form af en illustration af laugets oldermannstavl.

Handel

Jeppe Tønsberg: Handel i Kongens Lyngby gennem 100 år 1887-1987. (1987, 176

s.). Denne bog – der er identisk med Lyngby-Bogen 1987 – er skrevet efter opfordring af den lokale handelsforening.

Der er tale om et grundigt og seriøst arbejde med baggrund i et fint kilde- og litteraturmateriale. Det kan da godt ske, at forfatteren ud fra et lokalt synspunkt har ret i sin udtalelse i forordet om, at Lyngbys handelshistorie ikke er udtømt med denne fremstilling. Det vil den dog på det nærmeste være, set udefra. Tønsberg sætter handelslivet i forbindelse med egens udvikling og behandler både de generelle aspekter og de enkelte ikke mere eksisterende forretninger. Hertil kommer behandlingen af organisationen, handelsforeningen og uddannelsen i handelsskolen.

Bogen er fyldt med fotos fra den byhistoriske samling og fra en historisk interesseret fotohandler – foruden en del andre billeder i privateje.

I Lyngby kan man være glad for denne bog.

Hans Henrik Jacobsen: Odense Handelsstandsforening 1862-1987. (1987, 88 s.). Den første halvdel af denne bog omhandler handelsstandsforeningens første 100 år til 1962, den sidste halvdel de sidste 25 år. Den kunne være bedre med den omvendte prioritering, ikke mindst da det ikke er let at perspektivere de seneste 25 år af en handelsstandsforenings historie. Det bliver nærmest til en opremsning af institutioner og præsentation af personer. Men publikationen er smuk og fyldt med gode billeder.

Th. Olesen 1912-1987. (1987, 16 s.). På 16 sider præsenterer familiefirmats indehaver Knud Olesen virksomhedens historie, ledsaget af gode billeder. Den sidste side er forfattet af Erhvervshistorisk Bureau og er angiveligt et forsøg på at se firmahistorien i sammenhæng med den samfundsmæssige udvikling. Det er helt intetsigende.

Gunnar Jørgensen: Erhvervsaktiv i 60 år. Min tid på Frederiks Savværk A/S Frederiks Tømmerhandel. (1987, 20 s.). Over 5 sider, resten fotos og gamle dokumenter, skildrer Gunnar Jørgensen kortfattet savværkets og tømmerhandelens historie. Det er overvejende dokumentation, men også savværksprocedurer er omtalt.

Jørgen Houman: 50 år – i en duft af træ. (1986, 104 s.). Tømmerhandlerforeningen af 1936 har udgivet denne bog i anledning af 50-års jubilæet. Den er skrevet af Trælasthanthandlerunionens direktør, og det har ikke været noget lykkeligt valg, da pennen ikke er hans bedste våben. Som sammenhængende fremstilling er resultatet blevet kedeligt og sprogligt ret usammenhængende. Det medfører, at ude fra kommende drukner i datoer, forkortelser og tal; men naturligvis kan man finde konkrete oplysninger om træhandelens organisationsliv.

Bente Kjølbye og Carl Wendelboe Jensen: Magasin du Nord. Th. Wessel & Vett.

Et stormagasins bygningshistorie. (1986, 120 s.). Denne bog er noget af et pragtstykke. Erik Ellegård Frederiksen står bag typografien, Poul Kristensen bag bogtryk og indbinding. Hertil kommer så den udsøgte tekst, der skildrer stormagasinet markante bygning gennem tiderne.

At skildre bygningen og dens indretning er at følge et stormagasins historie under skiftende tider, og indgangsvinklen er dermed central. Der er også små udblik til magasinets omgivelser. Billedmaterialet er opsigtsvækkende smagfuldt og spændende; alt i alt må man sige, at publikationen er forbilledlig og burde give inspiration til andre virksomheder, der ønsker lidt perspektiv lagt ned over det daglige.

Tage Hennecke: Den Rosenstandske boghandel – og hvad derefter skete 1862-1987. (Forlaget Langeland, 1987, 32 s.). En boghandel med 125 år på bagen kan nok regne sig til de ældste eksisterende af slagsen. Forretningen ligger i Rudkøbing, og i et lille fint hæfte fortælles om forretning, hus og beboere gennem årene. Det er lykkedes at finde nogle gode billeder til publikationen.

Niels Jørgen Pedersen: Brugsen, Almind 1887-1987. (1987, 25 s.). *Sevel Andersen Virring: Brugsen, Virring 1887-1987.* (1987, upag.). Der er ikke ofret mange kroner på disse småskrifter, og det er egentlig synd. Nogle dejlige gamle billeder fra Virring kommer således ikke til deres ret i det prunkløse offset. Billeder er der slet ikke i Almind-udgaven. Kun nogle dårlige tegninger. I øvrigt er Almind-skriftet det bedste med en velskrevet lokalhistorisk fremstilling. Brugsens udvikling har i øvrigt i hele landet været ret ensartet. Typisk har der været problemer med at kradse penge hjem, og typisk blev der moderniseret og bygget nyt i 1930'erne. Fælles er også i reglen, at uddelere har siddet i menneskealdre, hvis først de kom godt i gang.

Hans Madsen: Ølgod Brugsforening 1887-1987. (1987, 48 s.). Det er et smukt lille hæfte, udarbejdet af en mand fra inderkredsen, tidligere uddeler og revisor for brugsbevægelsen. Brugsforeningen begyndte som vareindkøbsforening og blev brugsforening fra 1916 i den by, hvor verdens første andelsmejeri kom til verden 1882. I en kvalificeret og til dels analyserende fremstilling med udblik til det øvrige samfund skildres udviklingen, og Hans Madsen har blik for interessante detaljer, f.eks. at uddeleren selv, i hvert fald indtil 1919 måtte finansiere kreditgivningen, der blev afregnet over uddelerens mellemværende med foreningen. I 1935 blev der moderniseret her som andre steder, og nu stod man med en hypermoderne og stor butik, men spiritusbevilling søgte foreningen først 1948, samme år som konerne kom med til kaffebordet efter generalforsamlingen; kun kaffebordet, ikke forhandlingerne. Lidt svært var det at drive forretning under varemanglen

efter krigen. Uddeleren måtte en tur i Varde ret og få en bøde, fordi han manglede smørmærker til 6 kg i juleugen 1945.

Bogen er god lokalhistorie.

Niels Burcharth: En købmandsspire. (1987, 32 s.). Dette lille skrift er blevet udarbejdet på grundlag af en henvendelse fra Nationalmuseets etnologiske undersøgelser, der ønskede oplysning om livet i butik og kontor i 1950erne. Man må glæde sig over, at Niels Burcharth, der startede som handelslærling i Sophus Jensens købmandshandel i Bogense 1954, har taget udfordringen op. Med god hukommelse og lune skildrer han efterkrigsårenes handelsliv, som lignede førkrigsforholdene mere, end det lignede senere tider. Man kommer hele turen rundt med handelslærlingen i butik og lager, og også beretningen om den sparsomme fritid med den første ungdomstids uundgåelige skridt på de spirituøse veje kan man glæde sig over.

Når en engageret, åbenhjertig købmand fortæller, bliver erhvervshistorien spændende.

Jørgen Burchardt: Medicin og helbredelse. Fåborg Løve Apotek 250 år. (1987, 40 s.). En gang imellem kommer der meget fine jubilæumsskrifter fra apotekerne. Dette er et af de allerbedste, professionelt udført i tekst og udstyr.

Det er en guldgrube for den apoteksinteresserede, ikke mindst fordi Jørgen Burchardt gør sig den ulejlighed virkelig at skabe rammen for apotekets virksomhed med en bred kulturhistorisk og personalhistorisk skildring. Hertil kommer et billedmateriale, om hvilket man kan sige: fantastisk godt og enestående for nogle af billedernes vedkommende.

Gustav Rasmussen: Apoteket i Gågaden, Løve Apotek (Ålborg). (1986, 16 s.). Der er tale om en lille pjece med enkeltstående historiske oplysninger og med nogle gode billeder fra officinet til skiftende tider.

Danmarks Apotekerforening. Horsens-Vejlekredsen 1886-1986. (1986, 64 s.). En anonym forfatter har på glimrende vis skildret kredsens historie gennem de hundrede år på godt 30 sider. Der er både glimt fra organisationens liv og fra det praktiske liv på apoteket. Hertil kommer nogle mildest talt morsomme eksempler på skriftlige bestillinger til apoteket, og endelig sluttes der af med billeder af receptkuverter fra nogle af kredsens apoteker.

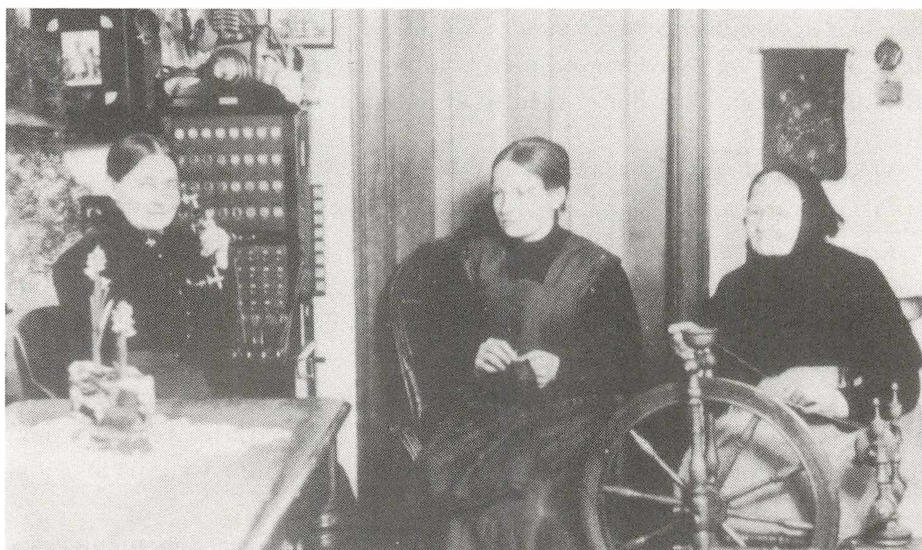
Fra Knarreborg til Fredensborg. Et 75-års jubilæum. (1987, 23 s. ill.). Fredensborg er i det foreliggende tilfælde ikke et slot, men et hotel i udkanten af Rønne. Oprindeligt var det en gård, og begyndelsen til stedets udvikling blev gjort, da en bagermester overtog gården og for at supplere indtægterne indledte traktør- og pensionatsvirksomhed, senere yderligere udbygget med vognmandsvirksomhed. Siden har skiftende ejere bygget til og om, og

i dag står der et fuldt moderne, professionelt drevet hotel. Som på så mange andre felter af erhvervslivets historie er det tiden efter 1950erne, der har set den største omvæltning.

Byens Hotel. Grand Hotel 1897-1987. (1987, 107 s. ill.). Grand Hotel i Odense har med undtagelse af et kortvarigt og mislykket intermezzo, hvor hotellet var ejet af fagbevægelsen, altid været borgerskabets hotel og har trods gennemgribende moderniseringer og tilbygninger kunnet bevare beliggenhed og ydre udseende påfaldende uforandret, hvilket nu 90 år efter starten er blevet et aktiv for stedet. I bogen gives en god skildring af hotellets udvikling fra starten, da et selskab af Odense-borgere med konsul Hey i spidsen etablerede hotellet, til i dag, da det ejes af én international hotelkæde og drives af en anden.

Transport

Paul H. Sørensen: De gamle telefoncentraler i Nordjydske distrikt (44s.), – i Sydjydske distrikt (35 s.), – i Østjydske distrikt (58 s.), og – i Vestjydske distrikt (43 s.). (1986). Disse fire bøger om telefoncentraler i Jydske Telefons distrikter giver en klar og overskuelig oversigt over de mange telefoncentraler – i alt

På landet stod telefoncentralerne ofte i stuen hos bestyreren, eller bestyrerinden skulle man snarere sige, da det som regel var kvinder der passede landcentralerne. Det blev et arbejde på linje med at spinde og sy, som man kan se på dette billede af tre generationer på Hæstrup central i 1915. Illustration fra »De gamle telefoncentraler i Nordjydske distrikt«.

1260 – der har eksisteret under Jydsk Telefon. Bøgerne giver for den enkelte central en kort beskrivelse om oprettelsesår og antal abonnenter ved oprettelsen, for landcentralers vedkommende nævnes også de bestyrere, der har været tilknyttet centralen. Ved nedlægning af en central oplyses dato for nedlægning, antal abonnenter, og hvortil disse blev overført. Ved automatisering oplyses om dato for denne, og hvilken anlægstype centralen blev udstyret med, og hvor mange abonnenter der var installeret i 1981. De mange billeder, bøgerne er forsynet med, giver et udmærket indblik i hvor forskelligartede telefoncentralerne var, der er her tale om fire gode opslagsbøger.

Helt anderledes er *Telefonstanden Fyn – 75 år. 1912-1987*. (1986, 133 s.), en god og livlig jubilæumsbog, der fortæller om de kvaler, der kunne være med at stifte en fagforening, men også om det daglige arbejde og konflikterne med ledelsen. Bogen er godt illustreret og har mange gode oplysninger om det fynske telefonområde.

En anden jubilæumsbog fra det fynske er *O. Iskov: Odense Sporvej 1911-1952*. (1986, 168 s.). Med et væld af illustrationer, statistiske oplysninger og vognfortegnelser beretter denne bog ned til mindste detalje om Odense Sporvejes historie.

Med mange gode illustrationer og en god tekst fortælles om Sterling Airways første 25 år i *25 timer i døgnet i 25 år, udgivet af Sterling Airways A/S i anledning af jubilæumsdagen den 7. juli 1987*. (1987, 119 s.). Bogen omfatter både statistikker og flyoversigter, men kommer også ind på de mange andre forhold og mennesker, der er med til at holde en luftflåde i form og sikkerheden i top.

Med mange billeder og lidt tekst illustreres speditionsfirmaet Ove Haugsteds 100 års eksistens i *100 år med fuld fart ... 1887-1987*. (1987, 8 s.).

Klintholm Havn. Fortid – nutid – fremtid, af Erik Schmidt (1986, 24 s.), giver meget kortfattet en oversigt over havnens tilblivelse og de til havnen knyttede erhverv. Vil man vide mere om Klintholm havns historie henviser bogen til Mogens Bönckes fremstilling fra 1977.

Danske lodser. Maritim kontakt bd. 11. (1987, 136 s.), består af fem artikler; en der fortæller om lodserhvervets udvikling i Danmark fra 1561 til i dag, og fire erindringer, hvoraf tre viser de forskelle, der kunne være på arbejdet som farvandslods, fjordlods og havnelods.

Ole Mortensen: Sejlskibssøfolk (1987, 606 s.), beskriver den menige sømands dagligdag på sejlskibene i perioden 1900-35 baseret på interviews. Bogen er meget klart disponeret med en oversigt over den sydfynske søfarts forudsætninger, søfolkenes sociale baggrund og de første rejser. Bogens ho-

vedvægt ligger i afsnittene IV til VII, der omhandler skibene, deres fart, sejladsen, besætning og hyreforhold, samt sejskibssømændenes arbejdsforhold. Bogens sidste 200 sider er mindre afsnit, der dog alle er af interesse f.eks. personlig udrustning, kostforhold, fritid, hjemmet, konflikter, overtro, og bogen afsluttes med noter og litteraturhenvisninger, ordforklaringer og registre. De mange gode illustrationer og den engagerede fremstilling gør det til en fornøjelse at læse bogen.

Bank, finansiering, forsikring, forretningsservice

Århus Filial 1837-1987. I NIF-nyt, 4, december 1987. (Nationalbankens Idrætsforening). Det synes lidt ejendommeligt, at bankens idrætsforening skal løse den opgave at markere Århus-filialens 150-års jubilæum. Skriftet består stort set af 6 nuværende og tidligere medarbejderes erindringer, sat op i kronologisk orden, forsynet med et påfaldende godt billedmateriale. Der er tale om særdeles interessante bidrag, om end de inden for en ramme på 32 sider har fået pladsen meget knapt tilmålt. Fælles for bidragene er det, at de tegner et billede af en i bankteknisk henseende meget gammel-dags arbejdsplads, hvor der ikke altid var alt for meget at bestille. Hvad der mangler er naturligvis det overordnede omkring bankens drift. Det kunne være spændende med en egentlig fremstilling af filialens historie til belysning af dens betydning for Århus (og Jylland) og til supplerung af de bestående værker om Nationalbanken.

Esben Graugaard: Holstebro Landmandsbank. Vestjysk Bank 1887-1987. (1987, 224 s.). Dette skrift af den flittige Esben Graugaard er næsten et overflødig-hedshorn. Ikke alene indeholder det over 100 sider en medrivende skildring af bankens – som næsten alle bankers – ind imellem dramatiske historie. Andre 100 sider skildrer derpå mennesker og miljøer omkring banken, heriblandt et spændende kapitel om familien Lundgaard, og et kapitel bestående af ridderbiografier af egnens mænd. Med et så gennemarbejdet skrift giver banken sit bidrag til beskrivelsen af dens kultur og det miljø, den udsprang fra. Bogen er fyldt med gode billeder. Skulle man tage et enkelt forbehold må det være, at opsætning og sats ikke virker helt up-to-date.

Hvidbjerg Bank Aktieselskab 75 år 1. juni 1912-1987. (1987, 38 s.). Kun 3-4 sider af denne publikation er viet historie, resten er en præsentation af Thyholms problemer og muligheder. Der er ikke meget for historikere at hente, men interessant er det, at bankens første direktør, der havde sin embedsperiode fra 1912-1959, havde godkendelse af banktilsynet til at drive

vinkelskrivervirksomhed ved siden at direktørgerningen. Ifølge kontrakt blev skrivearbejdet ved dette bijob udført af bankens personale.

A. M. Wamberg: Sparekasserne Vejle og Sydjylland. Tilblivelse og virke. (1986, 125 s.). På omslaget er bogens titel »Sparekassen Vejle«, men titelbladet angiver mere præcist emnet. Bogen er skrevet af fhv. amtmand A. M. Wamberg, der ud over sin øvrige tilknytning til det lokale sparekassevæsen var formand for sparekassen Sydjyllands bestyrelse 1976-81. Med et sådant udgangspunkt skal man næppe vente nogen objektiv tilgang til emnet; dette forhold får imidlertid ringe betydning, da bogens emne i alt væsentligt er Vejle-sparekassernes historie i de sidste 25 år, hvorfor Wamberg afstår fra egentlige vurderinger på grund af den korte tidsdistance. Fremstillingen fremstår mest som en forholdsvis kedsommelig referering af faktiske forhold, og den gør intet forsøg på perspektivering. Derfor kan den godt have sin betydning som dokumentation af forholdene omkring moderne sparekassefusion.

Søren Bugge Vegger: Sparekassen Farsø 1950-1985. Mine 35 år i sparekassens ledelse – fra pen og blæk til EDB og TPII. (1986, 68 s.). Der kan komme et godt resultat ud af det, selv om en person inden for kredsen skriver sparekassens jubilæumsskrift. Det er tilfældet her, hvor direktøren gennem 25 år skildrer udviklingen. Han kan jo desværre ikke komme ind på de enkelte kundeengagementer, men i stedet har S. Bugge Vegger skildret den tekniske udvikling i faget i de 35 år, rammerne for sparekassens virke samt typer på forretninger, sparekassen har udført gennem tiden. Bugge Vegger har oplevet kontering med pen og blæk i faste kontobøger, over løbsbladesystemer, bogføringsmaskiner (en Borroughsmaskine kostede væsentligt mere end en traktor i 1962), off-line transmission af data og frem til sparekassernes fælles Olivetti-terminalsystem. Fremstillingen er krydret med fine detaljer om f.eks. indførelse af frysere og vaskemaskiner. Før man var færdig med at betale de fælles anlæg, var udviklingen løbet så hurtigt, at man havde sit eget på afbetaling. Også mekaniseringen med den lille grå Ferguson-traktor skete meget hurtigt. Af faglig interesse er det, at sparekassen i sin intense udlånsvirksomhed satsede på kaution frem for løseørepant, en holdning, den havde tilfælles med de fleste mindre pengeinstitutter i stationsbyerne. Også små træk fra dagliglivet er der blevet plads til: vognene med kartofler, kogt på mejeriet, på vej hjem med dette foder. Desværre må fremstillingen ende med indbrud og røverier, tidligere ukendte begreber i en verden, hvor den slags ikke lod sig gøre. Samt en markering af, at ingen ved, om små pengeinstitutter overhovedet har muligheder i fremtiden. Det har de

næppe. Marginalerne er blevet små. S. Bugge Vegger har skrevet en god bog, og Rabøl Aps, Farsø, har løst opgaven med sats og tryk pænt og ordentligt.

Hjallerup og Omegens Sparekasse – 75 år den 7. april 1986. (1986, 47 s.). Når man lader et skrift udarbejde af et marketingsbureau skal man ikke forvente nogen kvalificeret behandling af historisk stof. Heller ikke her. Småkuriosa i årenes løb og nogle populære og lidt rørstrømske portrætter er det blevet til. Historikeren kan ikke bruge den lille pænt opsatte bog til meget.

60 år med mappen – Assurandørforeningen ved Hafnia koncernen 8. januar 1927-87. (1987, 61 s.). Der er i denne publikation ikke noget struktureret historisk stof.

Forsikringsagenturforeningen for tjenestemænd 50 år 1936-1986. Red. S. H. Majlund. (1986, 24 s.). Foreningen begyndte som forsikringsagenturforeningen for tjenestemænd ved statsbanerne og havde indtil 1945 et meget spinkelt regnskabsresultat. Fra starten havde foreningen knap 1.500 medlemmer, der søgte denne kollektive forsikringsfordel. 1985 havde foreningen 34.000 tjenestemænd som medlemmer, stadig med tyngdepunkt i DSB, hvor 85 % af det tjenestgørende personale var medlemmer. Fra brandforsikringsområdet er aktiviteterne gennem årene udvidet til samtlige væsentlige forsikringsgrene. Den lille publikation er smukt sat op.

Johs. Malmstrøm og Adam Poolsen: Generalagenterne. Udenlandske forsikringselskaber og deres generalagenturer i Danmark fra 1805. (F.U.F. 1986, 174 s.). Bogen her ser tilforladelig ud, men skinnets bedrager i nogen grad. Ca. 40 % af bogen indeholder registre over udenlandske forsikringselskaber 1805-1983, op til 1903 udarbejdet af Johs. Malmstrøm, æresmedlem af Dansk Forsikrings Samfund. De tidligere tider er tyndt repræsenteret, og det kan f.eks. undre, at Lloyds-agenturet hos C. J. Hambro & Søn ikke er medtaget. Københavns Vejviser 1818 angiver det tydeligt. Andre 30 % af bogen omhandler de meget specielle forhold, agenterne måtte arbejde under i den tyske besættelses tid. Resten af bogen er mest erindringer og uddrag fra gamle protokoller. Hvad bogen savner er især en redaktionel indsats til at bringe styr på stoffet og bidrage til perspektivering.

Festskrift. Udgivet i anledning af Foreningen af Statsautoriserede Revisorers 75-års jubilæum 12. januar 1987. (FSRs Forlag 1986, 143 s.). Dette flotte og perspektivrige festskrift har ikke meget for historikeren. Praktisk taget næsten kun en kalendarisk gennemgang af foreningens seneste 25 år.

Translatørforeningen 75 år. Jubilæumsudgave af medlemsbladet Translatøren april 1985. (1985, 51 s.). Redaktøren undskylder næsten, at der bliver brugt spal-

teplads på »historiske udredninger« i anledning af jubilæet. Reelt er der tale om genoptryk af gamle artikler i medlemsbladet om translatørernes historie. Det er rart nok at få samlet på et sted.

Fra Statsprøveanstalten til Dantest 1896-1986. Glimt fra udviklingen gennem 90 år. (1986, 20 s.). Der er en klar idé bag denne publikation, og den er konsekvent gennemført. På hvert opslag – i alt 10 – behandles et af Statsprøveanstaltens/DANTESTs arbejdsområder, belyst ud fra den historiske udvikling. Det er imponerende, så mange oplysninger, det er blevet til på den begrænsede plads. Det omfattende virkeområde spænder fra brandprøvning af produkter til den legale metrologi, og den lille publikation er udstyret med illustrationer fra dem alle.

Tjenesteydelser, organisationer m.v.

Dansk Toldhistorie. Bd. I og bd. V. (1987, 313 s. og 506 s.). I fortsættelse af toldvæsenets 350-års jubilæum vedtog Toldhistorisk Selskab at lade udarbejde en dansk toldhistorie fra de ældste tider til nutiden i 5 bind.

Meningen og ideen er, at toldvæsenet skal ses som en integreret del af landets økonomiske og politiske historie. De skiftende tiders opfindsomhed for at indkassere penge og afgifter skal kortlægges og dermed ses i et bredere perspektiv.

De fremlagte to bind er naturligvis stærkt forskellige. Det første rummer mere traditionel Danmarks-historie end det sidste, der til gengæld måske nok er blevet for stærkt etats- og afgiftsorienteret – det øvrige samfund er måske i dette bind trådt for meget i baggrunden.

1962-1987. Handelsgymnasium i 25 år. Sønderborg Handelsskole. (1987, 61 s.). Der er ikke meget at hente i skriftet, der er udsendt i anledning af 25 året for de første handelsstudenter i Sønderborg. Bogens væsentligste bidrag skal derfor nok søges i indledningsafsnittet, der ridser linier op fra handelsskoleundervisningen i Danmark. Dernæst følger 7 sider, der fortæller om tilblivelsen og skolen, før der sluttes af med småbiografier, skrevet af handelsgymnasieelever gennem 25 år. – Et nydeligt lille skrift til en festlig lejlighed.

40 års elevjubilæum. Kogtved Søfartsskole. (1986, 90 s. dupl.). Ideen er god. 40-årsjubilæarerne har selv fyldt deres festskrift med som det hedder »deres tids log-bog«. Beretningerne er naturligvis meget ujævne, men det er dog muligt at se, hvad en søfartsuddannelse også kan føre til. – Bidragyderne har alle en alder af ca. 55 år og sidder med en søfartsuddannelse som

grundlag i stillinger som slotsbetjent, luftkaptajn, styrmænd, kaptajner og lodser, men også som EDB-folk m.m.

1927-1987 Københavns Amts sygehus i Gentofte. (1987, 64 s.). Det er sygehuse-sets hovedsamarbejdsudvalg, der tog initiativ til dette 60-års fødselsdagspersonaleblad. Bevidst har man taget opgaven let; der er nemlig henvist til en jubilæumsbog fra 50-års dagen. Det er da også forklaringen på, at publikationen sluttet af med en fødselsdagskonkurrence bag i heftet. Svarene kan hentes i heftet og præmier er vin og chokolade. Allerede dette viser den afslappede holdning til heftet, der bortset fra måske billederne næppe vil blive stående, men forhåbentlig blive afløst af en fagligt funderet bog ved 75-års fødselsdagen.

Læger og Sygehuse i Nordsjælland. Historisk belyst. Red. Birger Mikkelsen. (1986, 38 s.). I anledning af 100-året synes den lokale forenings blad at være blevet en smule udvidet sidetalsmæssigt. Skriftet ligner nemlig de sædvanlige lægekredsfagblade, fyldt som de er med annoncer fra medicinalfabrikkerne.

Der er lagt et stort arbejde i manuskripterne, der desværre næppe kommer til deres fulde ret i denne publikationsform. Der bringes de for jubilæumsskrifter sædvanlige mere eller mindre indholdsrige organisatoriske oversigter, hvorefter der følger flere fine indlæg i form af erindringer om det at være læge: praktiserende eller sygehusansat. Der fortælles om lægevagter, korte rids i et forsøg på at karakterisere lægeprofiler over 150 år, mens den største artikel naturligt går på udviklingen frem til et moderne sygehusvæsen i Frederiksborg amt.

Aldrig færdig – altid på vej ... Odense Sygehus 75 år på Sdr. Boulevard. (1987, 207 s.). Det er et meget snævert og næsten indforstået jubilæumsskrift, der her er fremlagt. Det er skrevet i en afslappet form og med brede penselstrøg. Efter en meget kort – 2 sider – gennemgang af sygehusvæsenets udvikling følger hovedafsnittet om sygeplejens udvikling fulgt af afsnittet »sygehuset, der voksede«, der består af historie fra de mange enkelte afdelinger. Vel af demokratiske grunde følges dette op af et afsnit, der samler sig om de enkelte personalegrupper over lægen, gangpigen til kontoristen. Det kunne være en god idé, hvis der altså var gjort noget ud af det. Nu er teksten til tider blot få linier – og eller billeder – og dette sidste – billederne er vel nok det mest blivende ved den bog.

Nick Nyland: Vardes 3 sygehuse. Historien om Varde sygehus 1794-1987. (1987, 79 s.). Det er et fint og kompetent stykke sygehuslitteratur, den praktiserende læge fra Sædding her har fremlagt. Ikke blot ved han fagligt, hvad

det drejer sig om, men hertil kommer, at hans historiske baggrundsviden sætter ham i stand til at perspektivere sygehusudviklingen.

Elegant fremgår det, hvordan den ene hospitalsbygning afløser den anden i Varde, før sygehuset midt i 1930'erne fik sin nuværende beliggenhed på Varde Nørregårds Mark.

Fremstillingen krydres forsigtigt med taloplysninger: fra normerede senge over antal lægestillinger, telefonvagter og meget mere, før der sluttes af med en kostplan fra sommeren 1987.

Bogen rummer mange gode tilgangsvinkler, og vil på adskillige felter kunne danne forbillede for tilsvarende lokale studier. Litteraturlisten bag opfordrer ligefrem til dette.

LPT/LKT 1912-1987. Kliniske tandteknikere organiseret i 75 år. (1987, 35 s.). Det er et rigtigt jubilæumsskrift. Der indledes med korte historiske rids, der viser spændingerne til tandlægerne og etableringen af de faglige organisationer, der skulle sikre tandteknikerne en plads i sundhedssystemet. Så fortsættes der med ministerord fra indenrigsminister og undervisningsminister før der sluttes af med manende formandsord og toner om fremtiden, bl.a. med fremskrivning for tandproteser ved år 2010. Ifølge disse tal vil hver 5 borger da have behov for en aftagelig tandprotese. Billeder er der ikke mange af, men til gengæld ses landsformanden på de fleste.

Lis Fabricius m.fl.: Møltrup optagelseshjem 1912-1987. (1987, 108 s.). Det var fængselspræsten Johannes Munck, der i 1912 grundlagde Møltrup Optagelseshjem. Ikke blot skulle stedet gøre det lettere for tidligere straffede at finde en ny tilværelse, men det skulle i lige så høj grad støtte mennesker, der var gået til i det daglige, subsistensløse og landevejens folk.

Bogen er absolut ikke analyserende, men består af mange små noget ujævne afsnit, ofte skrevet i et florumvundet sprog. Billedmaterialet er omvendt særdeles socialrealistisk – og søger måske bevidst at råde bod på de manglende analyser og beskrivelser af Møltrups beboere. – Der kan således ikke hentes megen socialhistorisk inspiration fra det lille skrift.

Jacob Christensen: FO-Herning 1897-1987. (1987, 144 s.). Fællesorganisationen i Herning har ikke haft lyst til at vente på sit 100-års jubilæum, men har i stedet valgt de 90. Man har heller ikke villet præstere en samlet historisk skildring af selve organisationen, men i stedet de 43 fagforeninger (herunder også ledvogterskernes!), som er eller har været medlemmer – alt i de »mange store og små hændelser gennem årene, som kan være både interessante, spændende og morsomme, når man ser tilbage på dem i dag«, som formanden skriver i forordet. Foreningernes historie afspejler tydeligt, at Herning var en by i udvikling. Mange virkede kun en kort tid – der var

Illustrationsmaterialet spiller en voksende rolle i den historiske litteratur, og man træffer på mange fremragende billeder som f.eks. dette fra gartneriet ved Vemmetofte adelige Jomfrukloster fra o. 1912. Illustration fra »Arbejdsmandens historie i 100 år, bind 4«.

simpelt hen ikke hele tiden arbejde at få i de enkelte fag, og når det så kom, kom der også nye foreninger. Morsomt er det at se, hvor stor en rolle fanen spillede. Dens indvielse nævnes ved næsten hver forening (også ved ledvogterkernes) og havde da også en stor symbolsk betydning for den tidlige arbejderbevægelse. En løjerlig detalje er det, at de fleste skildringer slutter så tidligt – mange i 30'erne og en enkelt endog før 1. Verdenskrig. Herning svendeforening fra 1882, der nævnes som et tidligt tiltag, synes at have været en af de såkaldte »arbejderforeninger«, der ikke havde meget eller rettere noget med bevægelsen at gøre. Det samme gælder Handels- og kontoforeningen fra 1885. Det sidste har forfatteren næppe vidst.

Arbejdsmandens historie i 100 år. 1. Jørgen Burchardt: Fabrik (1982, 112 s.), 2. Carl Erik Andresen: Bygge og anlæg (1984, 127 s.), 3. Asger Uhd Jepsen: Transport (1985, 131 s.), 4. Henning Grelle og Anette Eklund Hansen: Gartneri, land- og skovbrug (1986, 135 s.), 5. Henning Grelle og Asger Uhd Jepsen (red.): Viljen til forandring (1987, 173 s.). I forordet til dette kæmpeværks første bind skriver Hardy Hansen, at man i SiD havde håbet, at de undersøgelser, der i begyndelsen af 1970'erne fandt sted over danske skolebøgers indhold med henblik på arbejderbevægelsens placering og fyldningsgrad, ville

have foranlediget en »blomstrende historieskrivning« til opvejning af de 5½ %, der hidtil havde været viet bevægelsen og de socialistiske ideer. Noget skete; men det var for lidt, og så gik man selv i gang. Resultatet er ganske imponerende. Foruden det agitatoriske, der veksler en smule fra forfatter til forfatter, masser af reel oplysning om arbejdsforhold og arbejdsprocesser, alt illustreret med fantastisk gode billeder – intet mindre! Store og »berømte« arbejdspladser har særlige afsnit: Lillebæltsbroen, olieterminalerne, Kolindsund, Grundfos for at nævne nogle; men også i dagligdagen som livet i skurvognen er der blevet plads til. Sidste bind »Viljen til forandring« tager fat på alt det nye, der er sket i den sidste snes år: mekaniseringen, arbejdsmandens uddannelse, kvinden som arbejdsmand, strejkernes fortsatte værdi – blokaderne og årsagerne til dem, placeringen i samfundet, forholdet til de faglærte, kulturen, medierne, miljøet m.v. Med sine billeder, indskudte og »indrammede« tekster som krydderi, statistikker og kurver vil bøgerne udmærket kunne bruges i undervisningen.

SiD Frederikshavn afdeling A 80 år. (1986, 46 s.). Jubilæumshilsener fra den nuværende formand Svend Nicolajsen og fra Hardy Hansen, 10 sider historie med 18 billeder, nogle uddybninger: besættelsen, foreningens ejendom, Specialarbejderskolen i Vendsyssel og den første fane – kort fortalt og kun fra besættelsen med et par krydrede – og for øvrigt gode – detaljer. Intet rækker ud over det lokale; men det skal man ikke undervurdere. Den lokale interesse må også have sit, og i den store sammenhæng er det i al fald bedre end ingenting.

Sanne og John Hansen: Arbejdets mænd. En historie om de ufaglærtes liv og arbejde. SiD afd. A Middelfart 1896-1986, 90 år. (1987, 192 s.). De to forfattere er tilknyttet Arbejderbevægelsens lokalarkiv i Middelfart, og det fremgår tydeligt af deres bog, at de er vant til at arbejde med historisk materiale. Fagforeningen eller rettere foreningerne, for der er i tidens løb sket en vis opdeling, skildres hele tiden på baggrund af byens almindelige udvikling – boligforhold, kvarteropdeling, politiske forhold, de to store brobyggerier over Lillebælt, de to dominerende firmaer Hess' jernstøberi og Nordisk kabel og tråd, alt særdeles velillustreret dels med billeder, dels med arbejdererindringer, der supplerer og uddyber teksten. Det er dygtigt gjort.

Klubben HK 50 1936 1. januar 1986. (1986, 16 s.). Klubben HK er personaleklub for forbundets hovedkontor i København. Det lille uprætentiøse skrift, der mestendels er småerindringer af tidligere samt den siden 1977 nuværende formand, dokumenterer – uden at gå i dybden – det indtryk, der af og til dukker op i pressen, at det i dag så store fagforbund *har* været og stadig *kan* være en ret så barsk arbejdsgiver. Og det endda, selv om ho-

vedkontorets personale, som det hed i referatet af første møde i 1935 – altså før den formelle oprettelse – ikke befandt sig i noget principielt modsætningsforhold til sin arbejdsgiver.

Forbrugerrådet 40 år. (1987, 64 s.). Danske husmødres forbrugerråd – siden Forbrugerrådet – har til sit 40-års jubilæum udsendt et noget tørt, men veloplysende jubilæumsskrift, der kronologisk følger rådets arbejde fra starten i 1947. Baggrunden for oprettelsen var en almindelig og stadig voksende utilfredshed med forsyningsforholdene efter 2. Verdenskrig, de dårlige varer og det ringe udvalg, og det lykkedes Bodil Begtrup, den daværende formand for Danske kvinders nationalråd, at mobilisere ni organisationer til en sammenslutning, der skulle arbejde for bedre varer og mere oplysning. I dag omfatter rådet 22 organisationer og 14 lokale forbrugergrupper, og det har gennem årene udviklet sig til et slagkraftigt organ for forbrugernes interesser, som næsten dagligt optræder i medierne under en eller anden form i kampen for en bedre ernæring, rigtige varer og rimelige tjenesteydelser i et kompliceret samfund. Bogen har i sin indretning en pudsigt detalje, idet man, når den vendes, kan blade ind i den igen for at læse om, hvad nogle udvalgte personligheder venter sig af fremtiden på området.

Beretning om virksomheden

1. januar-31. december 1987

Organisationer

Butikshandelens Fællesråd, København. 40 bind og 183 pakker, 1970-87. Årsregnskaber, cirkulærer, præsidiemøder og korrespondance.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 35 pakker journalsager, 1961-88.

Dansk Møllerforening, København (fortsat aflevering). 6 bind og 1 pakke, 1884-1976. Forhandlingsprotokoller og kassebog samt medlemslister. Modtaget fra foreningens afdeling i Sønderborg.

Dansk Styrmandsforening, København. 526 bind og 210 pakker, 1904-69. Forhandlingsprotokoller, beretninger, hoved- og kassebøger, journalsager, korrespondance, medlemsager og overenskomster, medlemsblade og udklip samt billeder.

Det Danske Handelskammer, (indtil 1. januar 1987 Grosserer-Societetet), København (fortsat aflevering). 5 pakker, 1971-88. ICC-sager, møder og regnskaber, Dansk Kølegrossist Forening, som blev nedlagt i 1988.

Det Danske Hedeselskab, Viborg (fortsat aflevering). 54 bind og 320 pakker, 1899-1985. Sager vedr. kalk- og mergelselskaber.

Hedebruget, Askov Forsøgsstation, Vejen. 25 bind og 32 pakker, 1910-69. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, beretninger og regnskaber samt cirkulærer og forsøgsmateriale.

Industriforeningen i København (fortsat aflevering). 16 bind og 2 pakker, 1907-83. Bestyrelsesprotokol, årsregnskab, statusbøger, revisionsprotokoller og regnskabsmateriale. Modtaget fra Industrirådet.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 1 bind og 1 pakke journalsager, 1969-83.

Grafiske Organisationer (Københavns Bogtrykkerforening), København (fortsat aflevering). 54 pakker journalsager 1900-1986.

Provinshandelskammeret København (fortsat aflevering). 36 bind og 58 pakker, 1901-87. Forhandlingsprotokoller, kassebog, årsregnskaber samt diverse love og andet materiale.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien (fortsat aflevering). 125 bind og 181 pakker, 1961-87. Forhandlingssager, materiale

vedr. Jernindustriens Forlag, tillidsmandssager, journalsager og korrespondance.

Trælasthandlerunionen, København (fortsat aflevering). 14 pakker journalsager, 1919-1983.

Industri og håndværk

Snedker *Jens Møller Andersen*, Århus. 1 pakke tegninger, 1910. Modtaget fra Inge Hejlesen, Risskov.

A/S Atlas, Ballerup (fortsat aflevering). 89 bind og 6 pakker, 1849-1986. Bestyrelsesprotokol, hoved- og kassebøger, journaler, ordre- og lønningsbøger, vekselbøger samt lagerbog og fakturaer. I afleveringen indgår også materiale fra Tuxen og Hammerichs Maskinfabrik og Jernstøberi, Nakskov.

A/S Burmeister & Wain, København (fortsat aflevering). 1 pakke liceniskontrakter, 1949-79.

Elite Skilte og Serigraf ApS, Århus. 28 bind og 3 pakker, 1972-83. Balancebog, kasserapporter, kassebilag samt korrespondance og cirkulærer.

Fillerup Savværk, Odder. 29 bind, 1914-1975. Hoved- og kassebøger, lønningsbog samt dagbøger og arbejds- og fabrikstilsynsbog. Modtaget fra Det historiske Arkiv for Odder og omegn.

De Forenede Bryggerier A/S, København (fortsat aflevering). 33 pakker korrespondance, 1977-83.

A/S De Forenede Jyske Farverier og Trikotagefabrikker, Århus (fortsat aflevering). 1 manuskript til firmaets 100-års jubilæum i 1954. Modtaget fra konsulent Niels Bruus, Hillerød.

Frichs A/S, Århus (fortsat aflevering). Udklipsbøger 1965-82 samt brev 1892 til Andreas Fritz. Modtaget henholdsvis fra Lokalhistorisk Samling i Århus og arkitekt Sven Fritz.

Chr. Hansens Laboratorium A/S, København (fortsat aflevering). 29 bind og 5 pakker, 1875-1986. Forhandlingsprotokol, forsøgsprotokol, byggesager og tegninger, breve og dokumenter samt fotografier, reklamer og udstillingsdiplomer.

A/S Hellerup Skolæstfabrik, København. 4 bind kontokuranter og salgskladder, 1904-24. Modtaget fra Arbejdermuseet, København.

Folmer Hvilstedts Maskinfabrik, Århus. 1 lønningsbog, 1961-66. Modtaget fra arkitekt Sven Fritz, Århus.

Buntmager *Jens Højgaard Kjølbøye*, Århus. 1 pakke private papirer, 1846-74. Modtaget fra Jytte Høeg, Frederikssund.

Brdr. Koføeds Stenhuggeri, Århus (fortsat aflevering). 24 bind og 2 pakker,

1890-1982. Kontokort, kasserapporter, fakturaer, kassebilag samt private papirer, ordresedler og korrespondance.

A/S Den kongelige Porcelænsfabrik (A/S Royal Copenhagen), København (fortsat aflevering). 1 debitorbog, 1966-68 samt 183 bind korrespondance, 1982.

Løsning Skærvefabrik, Løsning. 30 bind og 77 pakker, 1921-60. Hoved- og kassebøger, salgsbøger, fakturaer, ordresedler samt kassebilag og tegninger. I afleveringen indgår også materiale fra Rødekro Skærvefabrik.

A/S Modeweg & Søn, Brede Klædefabrik, Brede. 61 pakker journalsager og korrespondance, 1867-1982. Modtaget fra Lyngby-Taarbæk Byhistoriske Samling.

Møbelhandler Søren Møller, Århus. 3 bind og 4 pakker, 1900-1960. Statusbog, journal, faktura og arbejdsbog samt private papirer.

A/S Albert Nielsen, Århus. 26 bind og 12 pakker, 1907-80. Årsregnskaber, statusbog, hoved- og kassebøger, ordrebog, lønningslister samt korrespondance og prislister.

A/S Magnus Nielsens Isoleringsforretning, Århus (fortsat aflevering). Balancebog, hoved- og kassebøger, journaler, materialebog samt lønningsbøger og kalkulationsbog. I afleveringen indgår også materiale fra Terrassokompagniet.

Slagtermester Magnus Nielsen, Århus (fortsat aflevering). 30 bind og 7 pakker, 1925-87. Årsregnskaber, balancer, kassebøger, kalkulationsbog, samt kassebilag, næringsbreve og prislister.

Viggo Nielsen, Høng Vognfabrik, Høng (fortsat aflevering). 1 pakke breve og blade, 1902-24. Modtaget fra Arne Espegaard, Stakroge.

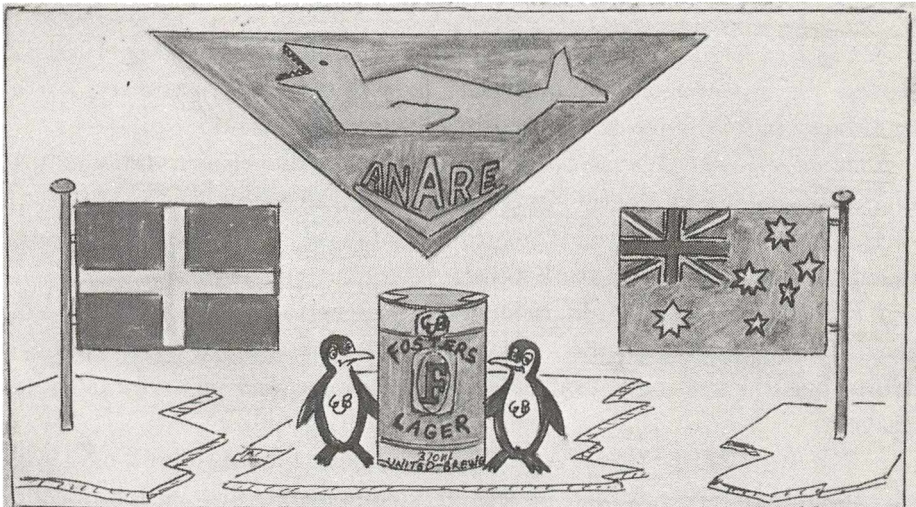
A/S Nordisk Kabel- og Trådfabrik, København (fortsat aflevering). 868 bind og 143 pakker, 1861-1988. Årsregnskaber, hoved-, kasse- og lønningsbøger, journaler, memorialer, købs- og salgsbøger, vekselbøger, produktions- og emballagebøger samt personalesager, bygningstegninger og scrapbøger.

Odder Andelssvineslagteri, Odder (fortsat aflevering). Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, hoved- og kassebøger, revisionsprotokoller, lønningsbøger, korrespondance, veterinærbøger og journaler. Modtaget fra Det historiske Arkiv for Odder og Omegn.

Randers Rebslåeri, Randers (fortsat aflevering). 129 pakker korrespondance, 1980-83.

Tømremester Hans Rasmussen, Ny Solberg (fortsat aflevering). 1 pakke årsregnskab m. bilag, 1983. Modtaget fra Erik Bay Rasmussen, Laasby.

Barber- og frisørmester Jørgen Martin Tolstrup Rasmussen, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke billeder. Modtaget fra Birgit Tolstrup, Horsens.

L Sawyer 75

SUPERNUMERIES

S. N. ROBINSON

S. N. Robinson

J. HÖSEL

J. Hösel

E. R. CHAPMAN

E. R. Chapman

R. A. TEDMAN

R. A. Tedman

HELICOPTER CREW

B. J. MILLER

Brian J. Miller

A. W. ANDERSON

A. W. Anderson

S. L. HARRIS

S. L. Harris

BELL JETRANGERS

D. J. LUGG

EXPEDITION LEADER

D. J. Lugg

H. A. WILLIAMS

DEPUTY LEADER

H. A. Williams

RETURNING MACQUARIE
ISLAND SUMMER AND
WINTERING PARTY

D. A. PARKER

D. A. Parker

R. C. JACKSON

R. C. Jackson

G. R. COPSON

G. R. Copson

B. J. GRIFFIN

B. J. Griffin

P. I. ORMAY

P. I. Ormay

A. D. VALLIS

A. D. Vallis

G. W. JOHNSTONE

G. W. Johnstone

D. D. PARER

D. D. Parer

R. TONKINS

R. Tonkins

E. A. MITCHENER

E. A. Mitchener

R. J. BROOKES

R. J. Brookes

CASEY

ANTARCTICA

AUSTRALIAN ANTARCTIC TERRITORY

LARC CREW

LT A. D. HINCHON

A. D. Hinchon

CPL K. E. BURGESS

K. E. Burgess

PTE L. J. DEANE

L. J. Deane

CFN A. C. COLPUS

A. C. Colpus

Der har i årets løb foregået ordningsarbejder i arkivet fra rederiet J. Lauritzen, der i 1987 afleverede et meget omfattende arkiv, ca 1856-1984.

Rederiet blev bl.a. bekendt for sejlads med specialskibe i arktiske farvande og ikke mindst som transportør af Sydpolsekspeditioner.

Ved sådanne lejligheder blev der almindeligvis anlagt en særlig scrapbog, og billedet stammer netop fra en sådan: S/S Thala Dans vinter ekspedition 1974-75 til Sydpolen. Der oplyses ikke blot om ekspeditionsdeltagere, men også om de mere muntre indslag om bord, og så giver bøgerne adskillige vidnesbyrd om ekspeditionsdeltagernes kunstneriske og fotografiske evner.

Rørvig Brødfabrik & Conditori, Rørvig. 117 bind og 68 pakker, 1926-87. Hoved- og kassebøger, lønningsbøger, kassebilag samt fakturaer, korrespondance og reklamer. Modtaget fra Odsherred Museum.

Raadvaddams Fabrikker A/S, Raadvad (fortsat aflevering). 1 hovedbog, 1769. Modtaget fra Lyngby-Taarbæk Byhistoriske Samling.

A/S Schmalfelds Fabrikker, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke jubilæums-sager, 1946. Modtaget fra fru Skou, Højbjerg.

J. P. Schmidt jun. A/S, Fredericia (fortsat aflevering). 113 bind og 4 pakker, 1956-82. Toldregnskaber, råvarebeholdningsbøger, salgsafstemninger, debitorbøger, kasse- og lønjournaler samt lønopgørelser og andre persona-lesager.

A/S M. Seest Maskinfabrik, Århus (fortsat aflevering). 110 bind og 2 pakker, 1913-75. Årsregnskaber, hoved- og kassebøger, ordre- og lønningsbøger samt lagerlister og korrespondance.

Bryggeriet »Thor«, Randers (fortsat aflevering). 2 bind og 26 pakker, 1898-1976. Årsregnskaber, status, driftsregnskaber samt korrespondance og forsikringer.

Bogtrykker *Th. True*, Århus (fortsat aflevering). 3 bind, 1891-1928. Hovedbog for kreditorer, driftsudgifter og jubilæumsbog. Modtaget fra Vagn Birger Bilking, Risskov.

Mejerier

Ebeltoft Andelsmejeri, Ebeltoft (fortsat aflevering). 28 bind og 1 pakke, 1905-73. Forhandlingsprotokoller, statusbog, balancebog, hoved-, kasse- og lønningsbøger, andelsprotokol, salgsbog og driftsbog. I afleveringen indgår også materiale fra Ebeltoft Foderstofforretning og Ebeltoft Gødningsforretning.

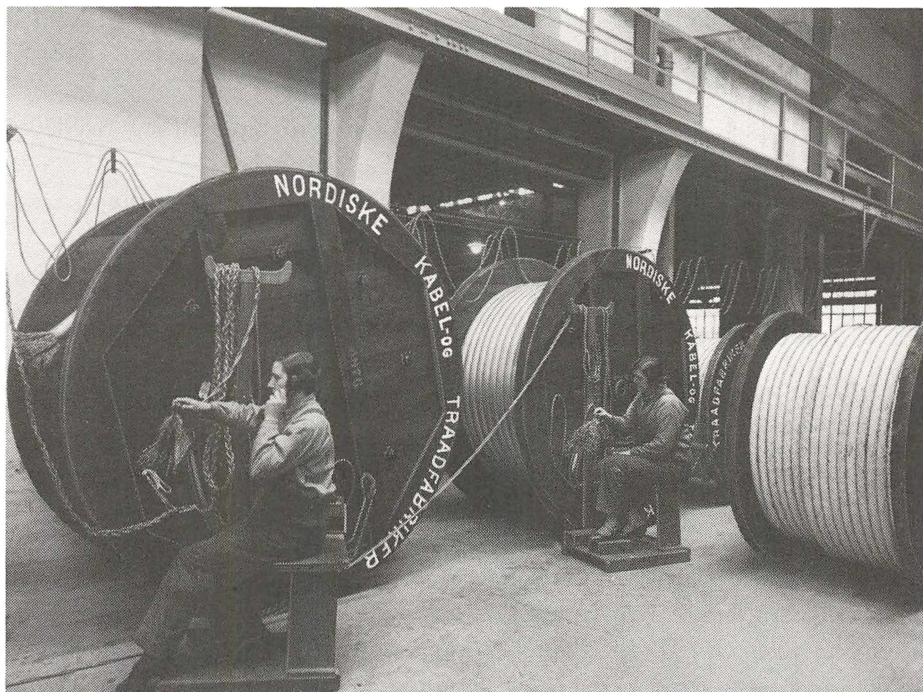
Handel

A/S Eriksen & Christensen, Esbjerg (fortsat aflevering). 1 pakke aktiebrev, 1944-54.

Konfekturhandler *Brynhild Plambech Hansen*, Lyngby. 1 hovedbog, 1941-49. Modtaget fra Tove Tendal, Nielstrup.

Harlev-Framlev Foderstofforening. 16 bind og 1 pakke, 1919-69. Forhandlingsprotokol, årsregnskaber, hoved- og kassebøger samt købs- og salgsbøger. Modtaget fra Harlev-Framlev Lokalkarkiv.

Harlev-Framlev Gødningsforening, Harlev. 8 bind og 1 pakke, 1916-69. Forhandlingsprotokol, hoved- og kassebøger samt journal, vedtægter og medlemslister. Modtaget fra Harlev-Framlev Lokalkarkiv.

Der er i 1988 modtaget et betydeligt arkiv fra den gamle H. P. Prior virksomhed Nordisk Kabel- og Trådfabrikker. Foruden op mod 1000 bind og pakker medfulgte også scrapbøger og billeder. Her en situation fra 1936, der viser hvordan kablerne blev kontrolleret før aflevering, for det skulle naturligvis sikres, at der var forbindelse gennem alle de mange tråde i et kabel.

Herreekviperingshandler *A. Hermansen*, Århus (fortsat aflevering). 17 bind og 2 pakker, 1969-83. Statuslister, kasserapport, toldpapirer samt driftoversigt og debitorer.

M. Jensen Gartnerhallen ApS, Århus. 88 pakker korrespondance, 1976-85. Modtaget fra advokat Hans Hoeg, Århus.

Børge Martin Jeppesen, Otterup (fortsat aflevering). 1 pakke private papirer, 1936-87.

Købmand *Julius Kyster*, Århus. 56 bind, 1891-1972. Statusbøger, hoved- og kassebøger, lønningsbog samt prisbøger, kalkulationsbøger og fakturaer.

Lækkerland, Odense (fortsat aflevering). 1 pakke, 1986-87, med omsætningsstatistik, kataloger, prislister, brochurer og udklip m.v.

Matzen Radio, Gentofte. 4 bind og 9 pakker, 1978-87. Årsregnskaber, kassebilag samt følgesedler og fakturakopier. Modtaget fra advokat Thor Andersen, København.

Tømmerhandler *Lynge Nielsen*, Ebeltoft. 11 bind journaler, 1938-61. Modtaget fra Jørgen Schou-Christensen, Kunstindustrimuseet, København.

Handelshuset *Nicolay Nisson & Co.*, København. 1 hovedbog, 1808-12. Modtaget fra Erik Møller, Frederikssund.

Rahrs Tekniske Forretning, Århus (fortsat aflevering). 2 pakker diverse materiale. Modtaget fra direktør Poul Harris, Århus.

Handlende *Edmund Staberg*, Århus. 2 bind og 2 pakker, 1948-50. Faktura- og kassebog samt fakturaer og kassebilag. Modtaget fra Benno Rasmussen, Viby.

Grønthandler *Andrea Juliane Søndergaard*, Struer. 1 kassebog, 1969. Modtaget fra Dommerkontoret, Struer.

Købmand *A. Thorving*, Århus. 1 kasserapport, 1953 og 1 pakke årsregnskaber, 1934-73.

»*Tropefisken*, Vestergade, Århus (fortsat aflevering). 31 bind og 6 pakker, 1974-87. Årsregnskaber, balancer, kontokort, kasserapporter samt kassebilag, fakturaer og ejendomssager.

Boghandler *Otto B. Wroblewski*, København. (fortsat aflevering). 6 bind kassebøger og journaler, 1912-84.

Aarhus Motor Compagni A/S, Århus. 5 bind og 4 pakker, 1925-85. Aktieprotokoller, forhandlingsprotokol og årsregnskaber.

Finansiering og forsikring

Den alm. Brandforsikring for Landbygninger, Århus (fortsat aflevering). 7 vurderingsprotokoller, Hornslet sogn, 1918-52.

J.A.K. Banken, Middelfart (fortsat aflevering). 1 pakke J.A.K.-pjecer, 1967-83. Modtaget fra Poul Helbo, Århus.

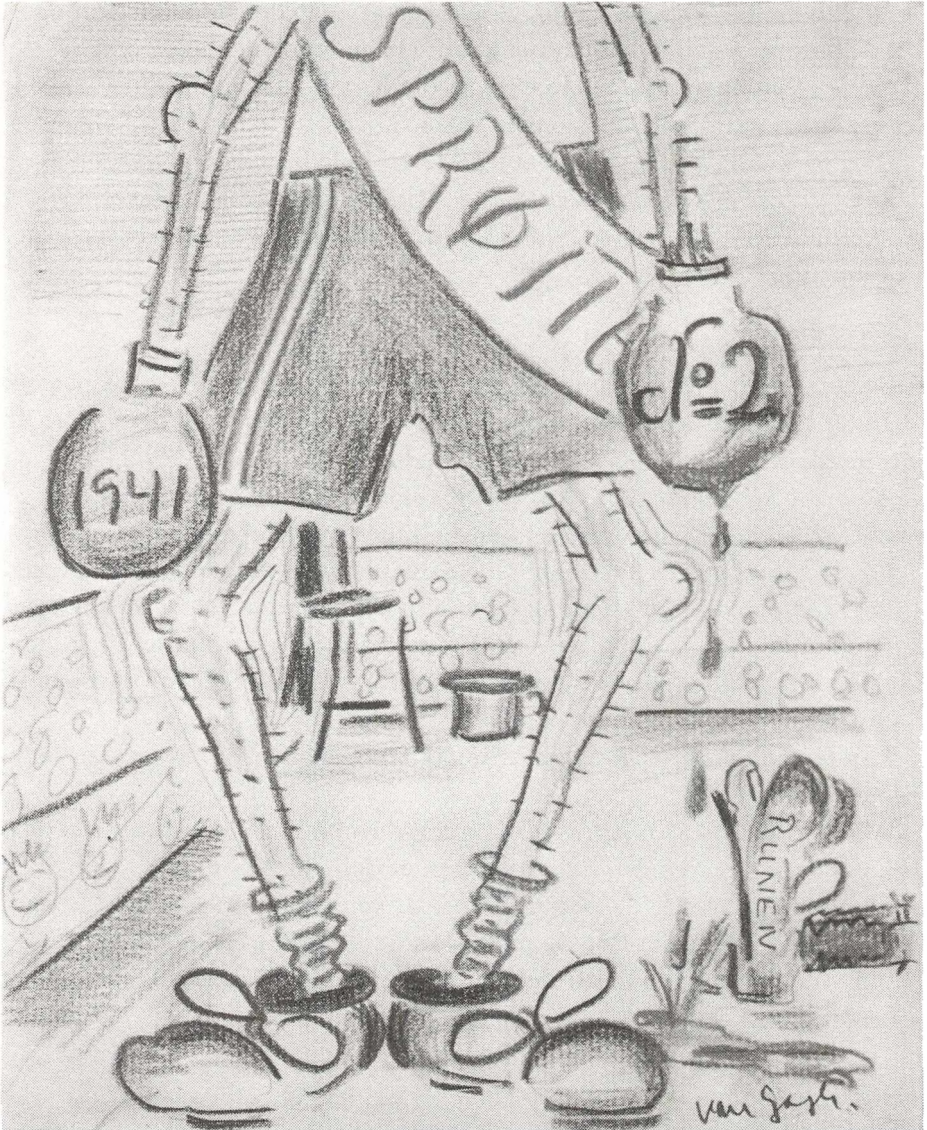
Kreditforeningen af Jydske Landejendomsbesiddere, Viborg (fortsat aflevering). 750 bind og 189 pakker, 1850-1987. Forhandlingsprotokoller, låneprotokoller, journaler samt obligationsprotokoller og korrespondance.

Københavns Fondsbørs, København (fortsat aflevering). 12 pakker, 1955-80, med kurslister og prospekter.

Købstædernes alm. Brandforsikring, København (fortsat aflevering). 1. journal, 1927-33.

Vekselerer *I. S. Monies*, København, 3 bind, 1892-1901. Hoved- og kassebog samt journal.

Vekselerer *H. C. Møller*, København. 1 generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol, 1913-45, for Den Gensidige Check-Assuranceforening for Kursnoteringsdeltagerne på Københavns Børs samt diverse materiale fra Vekselmæglernes & Vekselerernes Selskabelige Forening, 1895-1965.

I de senere år har der været lagt megen arbejdskraft i at sikre foreningsarkiver, der rummer et værdifuldt kulturhistorisk materiale.

Fra gymnasieforeningen Heimdall på Århus Katedralskole er der således indgået foreningsprotokoller fra den ikke mindst gennem Thorkild Bjørnvigs erindringsbog *Hjørnestuen* og månehavet bekendte forening.

Bindet giver adskillige prøver på de unge gymnasiasters kunstneriske udfoldelser ikke blot som poeter, men også som tegnere.

Beskedenhed prægede ikke de unge, så under denne tegning printedes navnet »van Gogh«.

De Private Assurandører, Århus. 2 forsikringsjournaler for skibsladninger, 1914-26. Modtaget fra landsretssagfører Helge Knub, Århus.

Solbjerg-Sundby Sparekasse, Erslev. 16 bind og 2 pakker, 1882-1983. Årsregnskaber, statusbog, revisionsprotokol, hoved- og kassebøger samt depotbog og kvitteringer. Modtaget fra Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

Den vest- og sønderjydske Kreditforening, Ringkøbing (fortsat aflevering). 84 pakker indfrieede lånesager, 1930-85, samt 2 lånesagsprotokoller for vurderingsmænd.

Advokatvirksomheder

Advokat *Freddy Dam*, Århus (fortsat aflevering). 22 bind og 25 pakker, 1978-85. Journalsager, finansregnskab, kasserapporter, hovedbogskort og journalblade.

Advokat *Mogens Glistrup*, København (fortsat aflevering). 47 bind og 23 pakker, 1960-82. Kassejournaler, journalsager samt kassebilag.

Overretssagfører *H. F. Helweg-Larsen*, København. 53 bind og 40 pakker, 1823-1976. Hoved- og kassebøger, kontokuranter, auktionsprotokol samt korrespondance og private papirer. I afleveringen indgår materiale fra forskellige virksomheder samt legater og stiftelser. Modtaget fra advokat Ib Samuelsen.

Landsretssagfører *Chr. Krag*, Århus (fortsat aflevering). 50 pakker journaler, 1968-77.

Advokat *Georg Løber*, Århus (fortsat aflevering). 277 pakker journalsager, 1968-1985. I afleveringen indgår også materiale fra A/S Frichs.

Overretssagfører *S. Ollendorff*, Århus. Diverse materiale, 1932-35, vedr. Kirkegaards Realskole. Modtaget fra landsretssagfører Helge Knub.

Advokat *Torben U. Smith*, København (fortsat aflevering). 20 pakker journalsager, 1971-88.

Forretningsservice

Falcks Redningskorps, København (fortsat aflevering). 5 bind og 62 pakker journaler 1893-1985. Modtaget fra Aage Rørmark, Hellerup.

Morsø Andelsvaskeri, Nykøbing Mors. 7 bind og 1 pakke, 1949-66. Kassebøger og kassebilag. Modtaget fra Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

Statsaut. vejer og måler *Karl Svejlstrup*, Århus (fortsat aflevering). 28 bind og 18 pakker, 1938-82. Hovedbøger, kassejournaler, lønningsbøger samt korrespondance og vejebøger.

Foreningsvirksomhed

Landsforeningen Dansk Kunsthåndværk, København (fortsat aflevering). 4 bind og 1 pakke, 1952-73. Beretninger, korrespondance og diverse publikationer. Modtaget fra Jørgen Schou-Christensen, Kunstindustrimuseet, København.

Foreningen af Jyske Trælasthandlere (fortsat aflevering). 15 bind, 1972-87. Årsregnskaber, kassebøger, korrespondance og mødereferater.

Glarmesterforeningen af 1891, Århus. 1 forhandlingsprotokol, 1899-1914, og 1 kassebog 1913-14. Modtaget fra vognmand H. G. Frandsen, Åbyhøj.

Islandsk Handelsforening, København. 32 bind og 36 pakker, 1892-1987. Årsregnskaber, forhandlingsprotokoller, regnskabsbog, kassebilag, beretninger, medlemslister samt cirkulærer og korrespondance. Modtaget fra E. Aarsøe Andersen, København.

Københavns Bogtrykkerforening (fortsat aflevering). 18 pakker journalsager 1871-1982.

Århus Håndværkerforening (fortsat aflevering). 1 scrapbog, 1911-66. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Aarhus Industriforening (fortsat aflevering). 2 forhandlingsprotokoller, 1968-79, samt 1 pakke årsregnskaber og korrespondance, 1969-83.

Århus Kontrollørforening, Århus. 13 bind og 3 pakker, 1919-82. Forhandlingsbøger, kassebøger samt medlemsprotokoller, korrespondance og udklip.

Århus Lærerforening, Århus. 92 bind, 1909-85. Forhandlings- og generalforsamlingsprotokoller, bestyrelsessager, kassejournaler, brevjournaler samt korrespondance.

Foreninger for ungdom, fritid og sport

Arbejdernes Esperanto klub, Åbyhøj. 2 forhandlingsprotokoller og 2 kassebøger, 1936-75.

Arbejdernes Esperanto Klub, Århus. 5 bind, 1939-86. Forhandlingsprotokol, kassebog, medlemsprotokol samt kontingentbog og eksamensprotokol.

Idrætsforeningen ASA (Arbejdersport Århus). 19 bind og 5 pakker, 1933-86. Forhandlingsbøger, årsregnskaber, kassebøger, regnskabsbog, medlemsprotokoller samt medlemsblade, scrapbog og gæstebog.

Aktionsgruppen *Bevar Århus Gasværk*, Århus. 4 bind og 1 pakke, 1978-82. Mødereferater, regnskaber, rapporter og korrespondance.

Blå Kors, Sct. Pauls sogn, Århus. 12 bind, 1916-84. Forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger og medlemsprotokoller. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling i Århus.

Danske Jernbanemænds Esperanto Forening, Århus. 19 bind, 1951-82. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, medlemsbøger og dagbøger.

Foreningen for Spastisk Lammede, Kredsforeningen for Østjylland, Århus. 4 pakker, 1951-88, med vedtægter, årsregnskaber, medlemslister, beretninger samt korrespondance og cirkulærer m.m.

Grænseforeningen, Sønderjysk Forening i Århus. 22 bind og 9 pakker, 1887-1987. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, vedtægter, hovedbog, kassebøger samt medlemsprotokoller og korrespondance.

Gymnasieforeningen Hejmdall, Århus (fortsat aflevering). 1 bind »Sprøjten«, 1941-42. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Indre Missions Samfund på Frederiksbjerg, Århus. 20 bind og 7 pakker, 1902-87. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, hovedbog, kassebøger, medlemslister, mødeprotokol, bazarprotokol og korrespondance.

Indre Missions Samfund, Missionshuset »Carmel«, Århus. 4 bind og 33 pakker, 1912-81. Mødeprotokoller, regnskabsbøger, ejendomssager, korrespondance og scrapbøger samt node- og sangbøger.

Kegleklubben, Århus (fortsat aflevering). 2 spilleprotokoller, 1892-1902.

Lions Club, Århus. 33 bind og 3 pakker, 1954-88. Årsregnskaber, medlemsfortegnelser, love og vedtægter m.m.

Kajakklubben »Skjold«, Århus. 9 bind, 1934-77. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, kassebøger, kassejournaler, roprotokoller og korrespondance.

Århus Motor Klub, Galten. 14 bind og 9 pakker, 1958-86. Statusbog, journaler, regnskaber og diverse korrespondance. Modtaget fra Gert Nøjsen, Hinnerup.

Vendelboforeningen for Århus og Omegn, Århus. 1 scrapbog, 1930-72, med indlagt vedtægt fra 1930.

Selskabet Aarhus Studenter-Sangere, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 2 pakker diverse sager, 1930-88, med vedtægter, formandsberetninger, årsregnskaber, medlemsprotokol, korrespondance og programmer.

Andre foreninger

Andelsboligforeningen »Centrum I«, Århus. 43 bind og 8 pakker, 1926-86. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, beretninger, balance- og hovedbøger, kassejournaler, kassebilag og korrespondance.

De autoriserede Droskeejeres indkøbsforening, Århus. 1 forhandlingsprotokol, 1935-40. Modtaget fra vognmand H. G. Frandsen, Åbyhøj.

Foreningen »Een Verden«, Århus. 1 pakke, 1948-67 med forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, cirkulærer og korrespondance m.m.

Ensomme Gamles Vel, Århus. 8 bind, 1931-84. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, medlemsprotokoller og korrespondance.

Foreningen af Kontorfunktionærer ved Jydsk Telefon-Aktieselskab, Århus. 1 pakke, 1954-59, med vedtægter og love, driftsregnskab, mødereferater og korrespondance.

Foreningen Aarhus Symfoniorkesters medlemmer, Århus. 18 bind og 12 pakker, 1936-87. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber og korrespondance m.m.

Andre

Postpakmester *Berthel Andersen*, Århus. 1 regnskabsbog, 1906-13.

Redaktør *Georg Andresen*, Århus. 119 bind scrapbøger, 1929-85.

Missionshuset »*Bethania*«, Århus. 30 bind og 8 pakker, 1982. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, kassebøger, medlemsprotokoller, ejendomssager og korrespondance.

Børnebespisningskomiteen, Århus. 1 notesbog vedr. møder m.v., 1916-18. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

Chr. Xs og Dr. Alexandrines Stiftelse, Århus. 1 stk. billede fra 1926.

DLF og FDBs Forædlingsvirksomhed, Roskilde. 7 bind og 70 pakker korrespondance, 1919-69.

Fuldmægtig *Knud Pedersen Elbæk*, Århus. 1 pakke dødsbosager og private papirer, 1971. Modtaget fra Sven Møller, Skødstrup.

Gårdejer *Thorvald Kristian Hansen*, Voldum. 27 bind, 1925-56. Årsregnskaber, hovedbog og kassebøger, kladdebog og statistik. Modtaget fra Tove Tendal, Nielstrup.

Københavns Hippodrom (Folketeatret), København. 12 bind og 2 pakker, 1873-1979. Aktieprotokol, årsregnskaber, hoved- og kassebøger, kassebilag, revisionsprotokol, hovedbogskort, inventarlistor og korrespondance.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke fakturaer, 1982.

Skomager og pølsemand *Sofus Peter Nielsen*, Århus. 1 pakke private papirer, 1919-35.

Ingeniør *Kristian Marius Pedersen*, København. 4 pakker, 1893-1918. Tegninger, kort og undervisningsmateriel.

Aage Rørmøllers Samling, Hellerup (fortsat aflevering). 40 pakker journalsager, 1928-87.

Missionshuset »*Tabor*«, Åbyhøj. 1 pakke med manuskript vedr. Indre Missions Samfund i Åbyhøj.

Folkebørnehaven »*Trøjborg*«, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke, 1979-86, med regnskaber, budgetter og korrespondance m.m.

Århus ny Missionshotel, Århus. 1 kassebog, 1931-39.

Ordningsarbejder

Afleveringerne til Erhvervsarkivet androg ca. 8000 enheder, hvilket er en smule lavere end de foregående år. De stadig mere besværlige pladsforhold har tvunget institutionen til en betydelig forsigtighed med hjemtagning af arkiver.

Der har været lagt betydelige ressourcer i kassation og uddynding af ældre arkivalier, ligesom der fortsat har været udført ordningsarbejder ikke mindst i de store organisationsarkiver, brandforsikringsarkiver samt kreditforeninger. I årets løb er der færdiggjort større registreringsarbejder i arkiverne fra De forenede Papirfabrikker, Den Vest- og Sønderjyske Kreditforening, Brandforsikringen for Landbygninger og Industriforeningens arkiv, her især i de store mængder tegninger fra foreningens udstillingsvirksomhed.

Læsesal og udlån

Besøgstallet på læsesalen har fortsat været omkring 3.000, og til disse har der været fremtaget omkring 10.000 arkivenheder fra magasinerne. Fortsat har der været arrangeret mange omvisninger og demonstrationer for gymnasieelever, lærer-, biblioteks- og universitetsstuderende. Der har været en påfaldende interesse for at studere særlige arkivtyper med henblik på konkrete miljøopgaver: restaurering af bygninger samt lokalisering af ældre miljøbelastede arbejdspladser og undersøgelser af byggegrundes historie.

Håndbiblioteket

Biblioteket har i årets løb fortsat bidraget med oplysninger om udenlandsk litteratur til forskningsbibliotekernes fælleskatalog Alba og til Dansk Samkatalog over Periodica, DASP. Bogbestanden er øget med 2.800 bind, således at den nu andrager 104.000. Et stort antal er gaver fra Danmarks Statistik, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Socialforskningsinstituttet, Nordisk Råd samt en række andre institutioner og enkeltpersoner. Endvidere er der indgået et antal ældre og nyere bøger med større arkivafleveringer. Jubilæumsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark og udlandet.

Der er indgået 3.000 bind og hefter i løbende tidsskriftshold, 350 regnskaber og beretninger samt adskillige småskrifter og kataloger.

Personaleforhold

I sommerhalvåret har Henning Søgaard Kristensen været midlertidig ansat. Han har haft ansvar for haveanlæg og bistået med arbejdet i magasinerne. Pr. 1. september måtte dette samarbejde ophøre på grund af besparelser.

Under de såkaldte beskæftigelsesordninger har der i årets løb været ansat 3 kontorassistenter, der har forestået skrive-, ordnings- og registreringsarbejder. 3 magistre har været ansat efter den samme ordning.

Forskning og formidling

Overarkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og den selvejende institution Øm Kloster Museum. Han er medlem af Fællesudvalget for lokalhistoriske foreninger i Århus amt og kasserer for Århus byhistoriske Udvalg og Jysk Selskab for Historie. Han er fortsat formand for Sammenlutningen af lokalhistoriske foreninger og sidder i hovedredaktionen for Dansk lokalbibliografi (fra 1988 Dansk lokalbiografisk udvalg under Bibliotekscentralen).

Til Byhistorisk udvalgs Århus-Årbog 1988 skrev han om »Borggade – Et nyt forretningskvarter for 1930«, og han redigerede desuden Svend Aage Andersen: Havnearbejderne i Århus – før containernes tid samt udvalgets julebog »Ung I Århus. Tredie Samling«. Til Struer gymnasiums 50 års jubilæumsskrift har han skrevet en erindringskitse »Pionerer?« om det første studenterholds bedrifter på skolen.

Ved Committee on Business Archives' møde i Paris i august udtrådte han – i forbindelse med komitteens omdannelse til en sektion for økonomi og socialhistorie under den internationale arkivorganisation – af komiteen. Han havde været medlem siden dens oprettelse i 1974, og han ledsagedes ved udtrædelsen af den tyske repræsentant fra erhvervsarkivet i Dortmund, der havde været medlem fra 1976.

Arkivar Ib Gejl har fortsat været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og medlem af redaktionen for Århus Stifts Årbøger; endvidere har han været kasserer for Øm Kloster Museum. Han er medlem af Fællesudvalget for lokalhistoriske foreninger i Århus amt og sekretær for Århus byhistoriske Udvalg. Han er medlem af bestyrelsen for den selvejende institution Århus Bymuseum og af Dansk Data Arkivs Rusk-Udvalg. I Dansk Ar-

kivsselskab har han holdt foredrag om fondsbørsens historie. Han er fortsat medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie og har anmeldt bøger til Historie og Nyt fra Historien.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat virket som sekretær og kursusleder i bestyrelsen af Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Århus Amt. I tilknytning hertil har han været tilsynsførende for det af Statens Humanistiske Forskningsråd støttede projekt: Indsamling og registrering af de folkelige bevægelers arkiver i Århus amt, der har sekretariat på Erhvervsarkivet. På Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Viborg, hvis faglige fællesemne var »Moderne Byhistorie« var han indleder til temaet »det materielle grundlag«. For studerende fra restaurationsafdelingen på Arkitektskolen i Århus har han forelæst om ejendoms- og bygningshistoriske arkivalier i Erhvervsarkivet. Til Århus-Årbogen 1988 har han skrevet artiklen »Erhvervslivet 1987« og Foreningernes liv i Århus«. Han har endvidere forestået Galten Egnsarkiv og udgivelsen af dets årsskrift. Siden 1985 har han været DM-tillidsrepræsentant.

Arkivar Henrik Fode deltog 7-14 juni i en konference i Montreal i Canada, hvor han forelagde arbejdsrapporten »Young People and their Movements. Influence on Societies Evolution. Lines and Aspects from the Danish Society 1875-1950, som det danske bidrag til en fælles rapport, der skal forelægges historikerkongressen i Madrid i 1990. Der var ca. 35 deltagere fra omkring 20 lande til stede.

Han har fortsat været sekretær for Dansk Arkivsselskab og kursusleder for dets arkivkursus i Viborg 9.-11. november med ca. 45 deltagere. Han har i årets løb holdt adskillige foredrag for Folkeuniversitetet, FOF, slægts-historiske foreninger og Toldvæsenet, bl.a. som en udløber af hans arbejde på Dansk Toldhistorie bd. III, der vedrører det 19. århundrede. Til Byhistorisk Udvalgs Årbog 1988 leverede han en artikel om toldsteder og toldboder i byen. Han har endvidere skrevet anmeldelser til Historie, Nyt fra Historien samt Fortid og Nutid.

Arkivar Jørgen Fink har repræsenteret Erhvervsarkivet i Folkeuniversitetets programudvalg. Han har været medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie, og har fungeret som sekretær for dette, herunder redigeret tidsskrifterne Historie og Nyt fra Historien. Han har bidraget med anmeldelser til disse og med en artikel til Århus-Årbog 1988. Desuden har han udgivet bogen »Middelstand i klemme?«, som er antaget som doktorafhandling af det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet.

Arkivar Henrik Vedel-Smith har for Århus Byhistoriske Udvalg redigeret Århus-Årbog 1988 og anmeldt bøger til Historie.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 12,20.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,20.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,20.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,35.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 1980.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 17,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handels ekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,80.

Indhold: En tømmer-slægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømremesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 22,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,85.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmands-portrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,85.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,85.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.

Dansk papirindustri 1870-1914.

En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.

Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,60.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.

The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 29,30.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.

Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.

To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 39,05.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.

Jordbrug og brændevinsbrænding 2.

Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 51,25.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:

Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.

Edward Tesdorpf til Ourupgård.

Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.

Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.

Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.

Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.

Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.

Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 41,50.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.

Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.

Staten som kornhandler 1783-88.

Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.

D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.

Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.

Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 41,50.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.

Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.

Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.

Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 51,25. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,70.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 61,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmands rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borger-skaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 61,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 62,05.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 74,10.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 74,10.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsloshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 79,50.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 89,05.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 95,15.

Indhold: Det danske klaver klunger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisafstaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervs-
liv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47.
1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV.
1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979.
239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940.
1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejyske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og be-
folkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider. Kr.
138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særdgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40. (Udsolgt).

